

udc 94

yu issn 0352-3160

ISTORIJA 20. VEGA

2

1995

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

ISTORIJA 20. VEKA

1

2

3

4

5

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute of the contemporary History
L'Institute de l'Histoire contemporaine

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Milan Vescvić

UREĐIVAČKI ODBOR

Dragan Bogetić, Ljubodrag Dimić, Kosta Nikolić (sekretar),
Momčilo Pavlović, Milan Vesović, Mihailo Vojvodić, Slavko Vukčević

LEKTOR
Branka Kosanović

REZIMEA, PREVELA
Vesna Kordić

TEHNIČKI UREDNIK
Svetko Reljić

KOREKTOR
Božidar Mladenović

KORICE
Milan Ristović

Izlaze dva broja godišnje

Klasifikacija po UDC urađena
u Narodnoj biblioteci Srbije, Beograd

Rukopisi se šalju na adresu: Institut za savremenu istoriju, Beograd,
Trg Nikole Pašića 11 (za časopis). Rukopisi se ne vraćaju.

UDC 94

YU ISSN 0352-3160

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF 20. CENTURY, THE JOURNAL
OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА, ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА
СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

God. XIII

1995. Beograd

Broj 2

SADRŽAJ

ČLANCI

Mira Radojević, Demokratska stranka i jugoslovenska ideja	7
Branislav Gligorijević, Zemljoradnička stranka	25
Miroslav Jovanović, Boljševička agentura na Balkanu 1920—1923.	37
Nikola Žutić, Verski liberalizam i politička aktivnost Srpske pravoslavne crkve u Kraljevini Jugoslaviji	51
Đorđe Borožan, Secesionistačka pobuna na Kosovu i Metohiji 1944—1945. .	63
Doko Tripković, Spoljni faktori i politička kretanja u Jugoslaviji 1945—1955.	77

PRILOZI

Dragan Tešić, Gerilski rat u planovima Vojske Kraljevine Jugoslavije 1938—1941.	91
Momčilo Mitrović, »Srpska riječ« i položaj srpskog naroda u Hrvatskoj 1945—1950.	103
Dragan Bogetić, Saradnja Jugoslavije sa zapadnim zemljama 1953—1954.	115

DOKUMENTI

Kosta Nikolić, Plan Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini o razoružanju italijanskih garnizona u Foći, Goraždu i Čajniču u proleće 1943. godine	129
--	-----

OSVRTI

Tomislav Bogovac, Nestajanje Srba (Đorđe Knežević)	147
Prekretnice novije srpske istorije (Momčilo Zečević)	153

PRIKAZI

Latinka Perović, Srpski socijalisti 19. veka, III (Olga Popović-Obradović) .	159
Nikola Žutić, Kraljevina Jugoslavija i Vatikan (Ljubodrag Dimić)	162
Milan B. Matić, Ravnogorska ideja u štampi i propagandi (Bojan Dimitrijević)	163
Dimitrije Đorđević, Ožiljci i opomene, I, (Kosta Nikolić)	163
Momčilo Pavlović — Veroljub Trajković, Bombardovanje Leskovca 6. septembra 1944 (Kosta Nikolić)	165
Slobodanka Kovačević — Putnik Dajić, Hronologije jugoslovenske krize	167
Momčilo Mitrović, Sarajevska raskršća (Ljubodrag Dimić)	168
1942—1994, 1—2 (Enes Milak)	169

IZ RADA INSTITUTA

Rad Instituta za savremenu istoriju u periodu od 1991 do 1995. godine	171
---	-----

CONTENTS

ARTICLES

Mira Radojević, The Democratic Party and the Concept of Yugoslav Unity	7
Branislav Gligorijević, The Agricultural Party	25
Miroslav Jovanović, Bolshevik Agents in the Balkans 1920—1923	37
Nikola Žutić, Religious Liberalism and Political Activity of the Serbian Orthodox Church in the Kingdom of Yugoslavia	51
Đorđe Borozan, The Secessionist Uprising in Kosovo and Metohija 1944—1945	63
Doko Tripković, External Factors and Political Developments in Yugoslavia 1945—1955.	77

CONTRIBUTIONS

Dragan Tešić, Guerilla War in the Plans of the Army of the Kingdom of Yugoslavia 1938—1941	91
Momčilo Mitrović, »The Serbian Word« and the Status of the Serbs in Croatia 1944—1950	103
Dragan Bogetic, Yugoslavia's Relations with Western Countries 1953—1954	115

DOCUMENTS

Kosta Nikolić, Plans of the Yugoslav Army in the Fatherland Headquarters to Disarm Italian Garrisons in Foča, Goražde and Čajniče in the Spring of 1943	129
---	-----

REVIEWS

Tomislav Bogavac, Disappearance of the Serbs (Đorđe Knežević) The Turning-points of Modern Serbian History (Momčilo Zečević)	147 153
---	------------

ABSTRACTS

Latinka Perović, Serbian Socialists in the 19th C., III (Olga Popović-Obrađović)	159
Nikola Žutić, The Kingdom of Yugoslavia and the Vatican (Ljubodrag Dimić)	162
Milan B. Matić, The Concept of Ravna Gora in the Press and Propaganda (Bojan Dimitrijević)	163
Đimитрије Đorđević, Scars and Warnings, I (Kosta Nikolić)	165
Momčilo Pavlović—Veroljub Trajković, The Bombing of Leskovac on 6 September 1944 (Kosta Nikolić)	167
Momčilo Mitrović, Sarajevo Crossroads (Ljubodrag Dimić)	168
Slobodanka Kovačević — Putnik Dajić, Chronology of the Yugoslav Crisis 1942—1994, 1—2 (Enes Milak)	169

FROM THE WORKS OF THE INSTITUTE

Work of the Institute of Modern History in the Period from 1991 to 1995	171
---	-----

ČLANCI

MIRA RADOJEVIĆ

Istraživač-saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

DEMOKRATSKA STRANKA I JUGOSLOVENSKA IDEJA

Originalan naučni rad

UDC : 329(497.11)(091):323.1 (=8617=866)

ABSTRACT: Srbijanski samostalci (docniji demokrati) započeli su politički put kao srpski patrioti i nacionalni realisti, ali i kao jugoslovenski idealisti. Vremenom, oslobodili su se mnogih iluzija, teško prebolevajući krizu jugoslovenskog idealizma i zadržavajući, napisetku, jedino uverenje da je Srbima Jugoslavija najpotrebnija. Razbijanje njenih granica, verovali su, ugrožavalo je zajednički opstanak i jedan državni okvir svih srpskih pokrajina i etničkih teritorija.

Zalaganje Demokratske stranke za jugoslovensku ideju i državu na njoj zasnovanu moguće je pratiti u periodu dužem od onog u kojem je pod ovim imenom partija trajala. Kada je 1919. godine formirana, obuhvatila je više različitih političkih grupa među kojima su najvažnije bile Srpsko-hrvatska koalicija iz jugoslovenskih pokrajina Austro-Ugarske, na čelu sa Svetozarem Pribićevićem, i Samostalna radikalna stranka iz Srbije, na čelu sa Ljubomirom Davidovićem. Posle mnogih osipanja i »cepanja«, započetih već u prvim godinama postojanja, stranku su činili gotovo jedino srbijanski samostalci. To samostalsko jezgro ispoljilo je otpornost u više kriza i ostalo dosledno suštinskim programskim načelima, važećim nepunih pola veka.

Kao radikalna levica, samostalci su se 1902. godine odvojili od svoje matice, Radikalne stranke, nezadovoljni njenim oportunizmom ili, kako je napisao Radoje L. Knežević, napuštanjem »dragih i potrebnih načela«.¹ Zahtevali su moralni preporod celokupnog javnog i političkog života, propovedali politički puritanizam i sami sebe proglašili »moralnom žandarmjerijom«.² U toj borbenoj grupi okupila su se velika imena tadašnje i buduće srpske politike i nauke: Ljubomir Stojanović (stranački šef do 1912), Jaša Prodanović, Ljubomir Živković, Ljubomir Davidović, Jovan Žujović, Jovan Skerlić, Božidar Marković, Milan Grol... Sve do Drugog svetskog rata i u Demokratskoj stranci bila je znatnim delom

¹ R. L. Knežević, *Ljubomir Davidović, „Spomenica Ljubomira Davidovića“*, Beograd 1940, str. 10.

² M. Grol, *Čovek i političar*, isto, str. 32; M. Grol, *Iz predratne Srbije, Utisci i sećanja o vremenu i ljudima*, Beograd 1939, str. 12.

okupljena srpska inteligencija, ali nikada više takva politička i kulturna elita kao u tih prvih deset-petnaest godina. Ovaj podatak vredan je pažnje upravo zbog toga što je političko delovanje samostalaca, odnosno demokrata, odražavalo političku misao inteligencije u Srbiji. Kada se u godinama Drugog svetskog rata vek stranačkog trajanja približavao kraju,¹ od pomenuće grupe malo ih je ostalo na okupu. J. Skerlić je umro 1914. godine, J. Žujović napustio aktivnu politiku, a Lj. Stojanović i J. Prodanović su se mnogo ranije izdvojili u Republikansku stranku. Ali, oni koji su ostali oko Lj. Davidovića, partijskog šefa od povlačenja Lj. Stojanovića sve do 1940, ispoštovali su oba bitna načela prvog stranačkog programa iz 1905. godine: principijelni demokratizam i jugoslovensko opredeljenje. Tih načела nisu se odricali ni oni koji su, nezavisno od razloga, napuštali partijske saborce.

Veliki nacionalisti² i Jugosloveni, samostalci su, zahtevajući »da se gaji duh jugoslovenske zajednice«, među političkim strankama Kraljevine Srbije bili jedini koji su u programu izričito pominjali »jugoslovensku zajednicu« ili jugoslovensko ime uopšte. Taj programski zahtev, po rečima prof. Dragoslava Jankovića, za njih »nije ostao ... samo mrtvo slovo na hartiji«.³ To se najpre i naočitije video u podršci pruženoj listu »Slovenski jug«, koji je 1903. godine počelo da izdaje istoimenno vanstranačko studentsko udruženje, osnovano godinu dana ranije na Velikoj školi. Kao nacionalni cilj redakcija lista istakla je »odmah savez Srbije, Bugarske i Crne Gore, a zatim svih Južnih Slovena«, jer ovu »jedinu, spasonosnu ideju« nameću »jednakost jezika, kulture, prosветe, privrede, zakona i običaja, a pri tom zajednički interes«.⁴ Studenti su pozvali »u pomoć svu srpsku inteligenciju«⁵ i samostalci su se rado održavali. Jedan od najvrednijih saradnika i pomagača lista postao je J. Skerlić, mag tadašnje pisane reči u Srbiji i apostol jugoslovenstva.⁶

Značaj »Slovenskog juga« porastao je po izbijanju »carinskog rata«, u vreme kojeg je omladina svojim »starijim drugovima« predala klub, čitaonicu i list. Formalno, građanski klub i čitaonica osnovani su u junu 1907, a od oktobra iste godine pod uredništvom B. Markovića počela je da izlazi i nova serija lista. Novi vlasnici kluba i lista, među kojima su pored samostalaca bili i profesori Beogradskog univerziteta Jovan Cvijić i Bogdan Popović, obavezali su se da promena vlasništva neće uticati na uređivački pravac, odnosno da će »Slovenski jug« nastaviti da piše »o svima događajima na našem Jugu sa svoja dva načela: jugoslovenske uzajamnosti, kada je reč o međusobnim odnosima naših naroda

³ „Kralj Milanov sin“, pisao je Lj. Davidović, „rasrdio se na samostalce što su njegovoj izreci: ‘Srbija mi je preča od svega’, dodali samo dve reči: ‘i svakoga’“ (Lj. Davidović, *Selo otadžbini, Spomenica Ljubomira Davidovića*, str. 152). Ta izjava vezana je i za ime J. Žujovića. Videti: J. Žujović, *Dnevnik*, priredio D. Todorović, I, Beograd 1986, str. 233; L. Perović, *Naučnik i političar: Jovan Žujović* (Prilog proučavanju srpske elite), „Tokovi istorije“, 1—2/1993, str. 60.

⁴ D. Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914—1915. godine*, Beograd 1973, str. 28.

⁵ Isto, str. 36—37.

⁶ B. Marković, *Omladina u Jugoslovenskom pokretu*, „Jugoslovenska demokratska liga“, br. 1, Ženeva 1919, str. 17.

⁷ Oprashtajući se od preminulog J. Skerlića, drugi veliki vernik jugoslovenske ideje, B. Marković, naročito je istakao njegov „nezamenjivi rad na ideji jedinstva našeg troimenog plemena srpsko-hrvatsko-slovenačkog naroda“ („Odjek“, br. 104, 3. 5. 1914).

i spoljnoj situaciji uopšte, i demokratskim principima, kada je reč o unutrašnjem uređenju pojedinih jugoslovenskih pokrajina«.⁸

Sećajući se početaka jugoslovenskog pokreta, B. Marković je pisao kako je 1903. godine obeleženo »novo doba u celom jugoslovenstvu«. Gotovo jednovremeno nestala su tri režima — Obrenovićev u Srbiji, Kue-nov u Hrvatskoj i Kalajev u Bosni i Hercegovini, čime su stvoreni uslovi za »nov pokret, jači od svih ranijih, koji je, pored svih smetnji, najviše urođio plodom«. Taj pokret nije više predstavljao »romantizam i sentimentalizam« i bio »nesvesan«. Svest o potrebi narodnog jedinstva uhvatila je koren u »sva tri plemena«, nije više bila »stvar pojedinih ljudi, već svojina narodnih masa«. Odlike novog pokreta bili su »demokratizam i realizam«.⁹

U jugoslovenskom pokretu bilo je, međutim, još mnogo toga romantičarskog i idealističkog. Mada rukovođeni nacionalnim realizmom, samostalci su se teško oslobođali jugoslovenskog idealizma, kojeg — čini nam se barem u slučaju M. Grola, nisu potpuno uništili ni ustaški pokolji u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Osnovu njihove jugoslovenske politike činilo je uverenje da su Srbi, Hrvati i Slovenci delovi jednog naroda ili jedan narod sa tri imena, u čijem je suštinskom interesu — interesu nacionalnog opstanka i slobodnog razvitka, da stvari zajedničku državu. Zalagali su se za njihovu potpunu političku ravnopravnost, ravnopravnost vera, pisama i jezika, osuđujući pojave nacionalnih isključivosti i šovinizma na svima stranama. Iako nisu svi podjednako bili ubeđeni u mogućnost brzog ostvarenja jedne državne zajednice, verovali su u njenu istočsku neophodnost.

Pred dolazak jedne hrvatske delegacije u Beograd, »Slovenski jug« je u »Pozdravu braći Hrvatima« poletno pisao: »Beograd, a sa njim i cela Srbija, dočekuje vas, našu braću iz potištene Hrvatske, sa najiskrenijim oduševljenjem. Pozdravljavajući vaš dolazak, mi želimo da ovo nekoliko bratski provedenih trenutaka u našoj otadžbini, stvore temeljnu osnovu velikom nacionalnom idealu, koji sadašnjih momenata predstavlja jedini osećaj celokupnoga našega naroda, idealu narodnog jedinstva. U vremenu kada vašu užu otadžbinu pritiska najreakcionarniji režim tuđinštine (Cuvajev komesarijat — prim. M. R.), ne mogući dati oduška svojem velikom bolu, vi dolazite u Slobodnu Srbiju, da padnuvši u naše bratske zagrljaje, potražite pomoć i utehe. Mi vam od sveg srca pružamo ruke i bratski vas pritiskamo na naša srca koja su oduvek imala i koja će neprestano imati otkucaja za vas i za ceo hrvatski narod. Neka vas ovi trenuci, koje provodite u našoj slobodnoj Srbiji, osnaže nacionalnom verom i karakterom, i neka učine, da svi jednom postanemo svesni svoje zadaće u sadašnjosti i budućnosti!«.¹⁰

Prvi svetski rat učinio je ostvarljivim jugoslovenska opredeljenja samostalaca.¹¹ Po njegovom otpočinjanju radikali i oni prekinuli su svoje međupartijske svađe, ali su vremenom razlike ispoljene naročito u pogledu načina mogućeg ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca otvorile nove sukobe. Kao stručnjak za jugoslovensko pitanje B. Marković je pri-

⁸ „Slovenski jug“ br. 1, 13. 10. 1907.

⁹ B. Marković, n. d., str. 16.

¹⁰ „Slovenski jug“, br. 15, 8. 4. 1912.

¹¹ U predavanju „Naše narodno ujedinjenje“, održanom 14. marta 1918. u Ženevi, B. Marković je rekao kako je rat Jugoslove zatekao nespremne, ali je

sustvovao sastanku, održanom u Nišu 27. oktobra 1914., na kojem je Nikola Pašić dvojici srpskih emigranata iz Bosne i Hercegovine — Dušanu Vasiljeviću i Nikoli Stojanoviću, poslanicima bosanskog sabora, dao uputstva za organizovanje jugoslovenske emigracije sa teritorije Austro-Ugarske. To uputstvo sadržavalo je i neku vrstu kratkog nacrta buduće »jedinstvene jugoslovenske, eventualno srpsko-hrvatske države«. Na osnovu raspovloživih izvora ne možemo, međutim, znati kakva je u njegovom nastajanju bila uloga B. Markovića. U uputstvu koje je on sam zabeležio, ne spominjući svoj eventualni doprinos, rečeno je da će u toj državi »nacionalne osobine svakog plemena« biti čuvane »bez posebne organizacije«. To načelno odricanje od federalizma ublaženo je isticanjem »ustupaka« koji se »mogu dati« Hrvatima, a kojima ne bi bilo »kvareno« jedinstvo države i otežano »konačno kristalisanje jedinstvene nacije«. Najvažnija među »ustupcima« bila je mogućnost pregovaranja o »posebnom pokrajinskom saboru hrvatskom«, ali samo u »krajnjem slučaju«.¹²

U jednom docnjem tekstu B. Marković je presudnom uticaju samostalaca pripisao proširenje ratnih ciljeva Srbije, tvrdeći da su oni u Nišku deklaraciju od 7. decembra 1914. kojom se nova, koaliciona vlada predstavljala Narodnoj skupštini, uneli istorijsku rečenicu o borbi za oslobođenje i ujedinjenje svih neoslobodenih Srba, Hrvata i Slovenaca.¹³ Mada je takvo objašnjenje razloga za objavljivanje vladinog jugoslovenskog programa pojednostavljen i jednostrano, stoji činjenica da je Milorad Drašković, jedan od dvojice samostalaca u vlasti (drugi je bio Lj. Davidović — prim. M. R.), često navođen kao autor teksta Niške deklaracije i da su samostalci sigurno uticali na njenu sadržinu.¹⁴

U narednom periodu radikali i samostalci su se u pitanjima ujedinjenja sve više i otvorenije razilazili. Na čelu sa N. Pašićem radikali su pre svega težili obezbeđenju interesa Srbije i srpskog naroda, zbog čega je njihova politika kritikovana kao uskonacionalna. Nasuprot njima stajali su samostalci, sa širinom svog proverenog jugoslovenskog opredeljenja i zalaganja za apsolutno ravnopravan odnos i položaj Srba, Hrvata i Slovenaca. Njihove predratne ideje su 1914—1918. godine doatile na snazi i čvrstini ubedjenja, čemu su doprineli česti susreti sa emigrantima iz jugoslovenskih pokrajina Austro-Ugarske, a u znatnoj meri i uticaj koji

doprinoe da ideja narodnog ujedinjenja postane opšta i da „sasvim sazre“. Za „tri i po godine rata učinjeno je više, no što bi se možda učinilo za tri i po decenije u mirno doba i pri normalnim prilikama“ (B. V. Marković, *Pre dvadeset godina, Naše narodno ujedinjenje, Unutrašnje uredenje Jugoslavije*, b. »Politika i društvo«, sv. 24, Beograd 1938, str. 43).

¹² Arhiv Jugoslavije (AJ), z. J. Jovanović Pižon (u daljem tekstu — 80), 80-4-574. Uputstvo je objavio N. Stojanović, Jugoslovenski odbor, članici i dokumenti, Zagreb 1927, st. 10—11. O pomenutom sastanku, donetom uputstvu i mogućoj ulozi B. Markovića: D. Janković, n. d., str. 254—6; Istorija srpskog naroda, VI-2, Beograd 1983, str. 61—5; Đ. Stanković, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, I, Beograd 1985, str. 202—206.

¹³ B. Marković, *Prvi koraci ka narodnom sporazumu, »Spomenica Ljubomira Davidovića«*, str. 55. Dve godine posle ujedinjenja, M. Grol je rekao: »Kad smo... u Nišu proglašavali jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca svi smo mi znali da hrvatska masa u tom času ne kliče za pobedu srpskog oružja“ (M. Grol, *Dve godine zabluda i lutanja*, Beograd 1921, str. 11).

¹⁴ Videti još: Lj. Davidović, *Iz života Draškovićeva, „Pravda“*, 11—14. april 1936. U istoriografiji najnovije i najpotpunije tumačenje okolnosti u kojima je doneta Niška deklaracija dao je prof. Đ. Stanković, n.d., str. 151—159.

su na srpske naučnike i političare imali evropski naučnici, publicisti i diplomati. Najzad, u sukobu radikala i samostalaca bilo je i starog međustranačkog neslaganja, pojačanog naročito posle regentovog i Pašićevog obračuna sa »crnorukcima« i streljanja pukovnika Dragutina Dimitrijevića Apisa, posle čije su osude Lj. Davidović i M. Drašković u junu 1917. godine napustili koalicionu vladu. Možda najvažniji deo kritike koju je opozicija predvođena samostalcima upućivala N. Pašiću i radikalnom krugu oko njega odnosila se na njegovu politiku ujedinjenja. Iстично је да је она у односима са saveznicima mlaka, а у односима са Jugoslovenskim odborom, predstavnikom Jugoslovena iz Austro-Ugarske, kruta. Opozicija je podržavala Jugoslovenski odbor kako у пitanjima načina ujedinjenja, tako у predlozima да njegovi članovi uđu у koncentracionu vladu и да се sazove Velika narodna skupština на којој bi učestvovali srpski narodni poslanici i predstavnici Jugoslovena iz Austro-Ugarske.¹⁵ У суštini, radilo se о političkom izjednačavanju srpske vlade и Jugoslovenskog odbora, на чијој se strani srpska opozicija našla и на Ženevskoj konferenciji у novembru 1918. године, prisiljavajući N. Pašića на deobu vlasti srpske vlade и skupštine са predstvincima jugoslovenskih zemalja бivše Austro-Ugarske и на ostavljanje otvorenim pitanja oblika vladavine будуће zajedničke države. Po mišljenju prof. Slobodana Jovanovića, iako ubrzo »pocepana«, Ženevska deklaracija »pоказала је колико је спрета самostalaca i austrijskih Jugoslovena mogla biti за Pašića opasna«.¹⁶

»Samostalna radikalna stranka је«, pisao je docnije B. Marković, »у узини Pašićeve nacionalne politike од увек гledala veliku opasnost...«¹⁷ Prema postojećim izvorima, од svih samostalaca njegovi pogledi на jugoslovensko pitanje су нам у ovom periodu najpoznatiji. Od marta 1916. godine, kada je у Ženevi почео да radi Srpski novinarski бiro, он се налazio на njegovom čelu, sarađujući са M. Grolom i drugim samostalcima.¹⁸ I pre stvaranja Biroa, а naročito posle, имао је česte kontakte са jugoslovenskim emigrantima, sloveći као »neki posrednik srpske vlade kod Jugoslovenskog odbora«. По mišljenju Milade Paulove, Srbi за ту ulogu nisu imali »сигоднију лиčност« од B. Markovića.¹⁹ Vremenom, sve више се udaljavao од N. Pašića i vlade, стапајуći skoro svoj rad са radom Odbora i готово postajući njegovim članom. Mada je Biro vredno radio²⁰, на Krfu su ga, како је B. Marković pisao Jovanu Jovanoviću, srps-

¹⁵ Pismo B. Markovića upućeno A. Trumbiću, objavljeno u: *Građa o stvaranju jugoslovenske države* (1. I—20. XII 1918), priredili D. Janković i B. Krizman, Beograd 1964, dok. 60. О истом пitanju: dok. 21, 23, 27, 29, 32, 36, 39, 50, 54, 58, 59, 65, 68, 72, 74, 75, 77, 78, 81, 115...; Đ. Stanković, n. d., II, str. 189—193; Lj. Trgovčević, *Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslovenske države 1914—1920*, Beograd 1986, str. 198—199; 231—233.

¹⁶ S. Jovanović, *Iz istorije i književnosti*, I, „Sabrana dela Slobodana Jovanovića“, 11, Beograd 1991, str. 176, 201.

¹⁷ B. Marković, *Demokratska stranka i hrvatsko pitanje — povodom članka g. Pribićevića, „Nedeljni glasnik“*, br. 13, 16. 4. 1922.

¹⁸ Odlukom Ministarstva inostranih dela da srpski naučnici буду poslati у evropske savezničke centre, „radi odbrane naših budućih granica“, B. Marković je upućen у Ženevu, „s tim da može otići у Italiju i Francusku ako potrebno буде“ (AJ, 80-4-684).

¹⁹ M. Paulova, *Jugoslovenski odbor*, Zagreb 1925, str. 108.

²⁰ Prema jedinoj poznatoj bibliografiji radova B. Markovića, srpski pres-biro у Ženevi izdao je na srpskom jeziku 875 brojeva „Pregleda listova“ austrijske, немачке, mađarske i bugarske štampe, а на francuskom jeziku 453 broja („Arhiv za pravne i društvene nauke“, knj. XXXVIII, br. 5—6, maj—juni 1939, str. 621—623.).

skom poslaniku u Londonu, smatrali »najbolnjim mestom na srpskom organizmu«, »otrovnim mestom«.²¹ Razlog se nalazio u bliskosti pogleda koje su na način ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca imali članovi Biroa, naročito njegov prvi čovek, i članovi Jugoslovenskog odbora.²² Po mnogo čemu ti su pogledi odstupali od mišljenja N. Pašića i njegovih radikalnih istomišljenika. B. Marković je u jednom od pisama J. Jovanoviću posebno insistirao na potrebi da Srbija stvori državni program ujedinjenja koji će sadržavati osnovne elemente, neće zavisiti od eventualne promene vlade, a pokazaće da je Srbija sposobna da ostvari misiju ujedinjenja. Iznoseći svoje načelno gledište, na prvom mestu se založio za to da Srbi, Hrvati i Slovenci »podjednako« budu »državotvorni elemenat buduće države«. Jer, »samo uz saradnju svih i iz sviju krajeva može se doći do solidne države. Ovo je osnovna ideja, koja je baza sve mu ostalom. Ako se ona primi, otvoreno i lojalno, onda sve ostalo proističe samo po sebi. Drugačije rešenje je nemoguće jer će samo ono rešenje biti sigurno, na koje se svi slože...«²³

U već pominjanom predavanju o ujedinjenju, održanom u Ženevi u martu 1918. godine, B. Marković je prenaglašavao snagu jugoslovenske ideje kako u Srbiji tako još više u jugoslovenskim pokrajinama Austro-Ugarske. Tvrđio je da »nosioци revolucionarne misli narodnog ujedinjenja nisu više (bili) samo intelektualci, već široke mase naroda bez razlike vere i imena«, te da se od početka rata nije dogodio »ni jedan primer izdaje nacionalne misli, ni jedan slučaj dezavuiranja rada Jugoslovenskog odbora i ni jedan glas protivu Srbije«. Sve deklaracije, uključujući i Majske iz 1917. godine, koje su tražile rešenje jugoslovenskog pitanja u okviru Austro-Ugarske, donete su takve zato što se drugačije rešenje javno još nije smelo tražiti. Za ujedinjenje su svi slojevi naroda, čak i celokupno katoličko sveštenstvo, a malobrojni i nevažni protivnici su među frankovcima. Ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca postalo je neophodnost, ne samo zato što je to »jedan narod, koji po svima svojim nacionalnim osobinama treba da bude jedno, toliko isto, i još više, iz potpebe«. Sva tri dela naroda postala su svesna snage neprijatelja i činjenice da sami, svaki za sebe, ne mogu odbraniti svoje države, koje je, osim toga, teško »ograničiti«. »Razdvojeni i pocepani«, isticao je, »ne možemo se održati. Možemo samo životariti i postepeno se gubiti u tudinskom moru. Međutim, mi svi nećemo da životarimo, već hoćemo da živimo, a moći ćemo živeti samo ako smo zajedno. Otud i neophodnost našeg ujedinjenja«.²⁴ Taj motiv granica i opštег interesa za zajedničku državu, pored nacionalne bliskosti, ostao je dominantan u jugoslovenskoj politici samostalaca, odnosno demokrata.

Sve do tih tačaka srpska vlada nije mogla imati ozbiljnije primedbe na predavanje B. Markovića. Međutim, on se na kraju dotakao i pitanja državnog ustrojstva, izjavivši da onako kako se »po načelu narodnog samopredeljenja traži ujedinjenje našeg troimenog naroda u jednu državu, isto se tako na osnovu načela narodnog samopredeljenja traži i unu-

²¹ Pismo od 14/27. aprila 1918 (AJ, 80-37-403/404).

²² O odnosima Jugoslovenskog odbora i B. Markovića više: Lj. Trgovčević, n.d., str. 174—176, 185—187.

²³ Pismo od 15/28. oktobra 1916 (AJ, 80-37-336/344).

²⁴ B. Marković, *Pre dvadeset godina*, str. 13—44.

trašnje uređenje buduće zajedničke države». Prilikom njegovog konstituisanja moraju biti poštovane sve razlike u mentalitetu i istorijskom razvitku delova koji se ujedinjuju. Koliko je već ta misao bila daleko od centralističkih rešenja videlo se iz naglašenog uverenja da »nikakve opasnosti ni po narodno ujedinjenje ni po državnu celinu nema, ako pojedini delovi naroda traže kontinuitet svojih istorijskih činjenica u zajedničkoj državi...« Štaviše, narodno ujedinjenje ne sme biti »negacija takvih zahteva«. Pošto se do ujedinjenja došlo »opštom voljom naroda... ceo narod (se) javlja kao budni čuvan državne zajednice, i u toliko će budniji biti, u koliko se on u njoj bude osećao zadovoljnijim. Jedinstvo državno bi bilo predstavljeno u svemu onome, što je neophodni interes celine. Sve ostalo što predstavlja interes pojedine pokrajine, ili pojedinog dela naroda, a moguće je da se zakonodavno zasebno uređuje, bez ugrožavanja državnih temelja, može se slobodno predati brizi tome delu naroda, samo ako on to hoće i želi.²⁵

Poslednji stavovi pokazivali su da je B. Markoviću bila bliska ideja o zakonodavnim autonomijama, što je bilo veoma daleko od onoga kako su uređenje buduće države planirali N. Pašić i radikali. Poslanstvo u Bernu obavestilo ga je da je vlada zabranila njegovo predavanje i dalje »rasturanje« brošure u kojoj je štampano.²⁶ U broju 52. »Srpskih novina« od 3. maja 1918. saopšteno je da je brošura štetna »za vojne i opšte interese zemlje«, zbog čega joj je »za dve godine zabranjen ulazak i rasturanje u oslobođenom delu zemlje, na vojništu, vojnoj pozadini i među srpskim vojnicima i izbeglicama«.²⁷ Njega samog najviše je brinulo kako će zabranu primiti srpska i jugoslovenska emigracija.²⁸ Mišljenje o državnom uređenju izneo je podrobnije početkom 1919. godine, posle »Prvog decembra« u kome su samostalci gledali »najviši domet naših nacionalnih stremljenja«.²⁹ U novom tekstu založio se za srednje rešenje između centralizma i federalizma, navodeći protiv centralizma niz argumentata, među kojima je jedan od najjačih bio taj da će se njime »njemanje postići stapanje« naroda u jednu nacionalnu celinu, što je, »kako izgleda, svima nama zajednički cilj«. Upravo radi tog cilja založio se za autonomije sa zakonodavnom vlašću, osnovane na načelu narodnog samopredeljenja, koje bi uključivale postojanje pokrajinskih skupština ili sabora sa svojim vladama. Međutim, za razliku od ženevskog predavanja, iz čije se sadrzine moglo zaključiti da bi autonomne jedinice mogле biti pokrajinske ili plemenske, ovde se usprotivio takvoj mogućnosti. Pokrajinske granice smatrao je ostatkom tuđinskih, nametnutih podela, čije bi zadržavanje škodilo nacionalnom sjedinjavanju, isto kao i plemenska deoba.³⁰

To mišljenje B. Marković je objavio kao član Jugoslovenske demokratske lige, osnovane u novembru 1918. godine u Parizu, sa ciljem da

²⁵ Isto, str. 45–48.

²⁶ Pismo J. Jovanoviću od 1/14. maja 1918 (AJ, 80-37-407/408).

²⁷ Dostavljeno uz pismo J. Jovanoviću od 22. 5. 1918 (AJ, 80-37-415).

²⁸ Pisma J. Jovanoviću od 1/14. i 22. 5. 1918.

²⁹ R. L. Knežević, n.d., str. 16.

³⁰ B. Marković, *Unutrašnje uređenje Jugoslavije*, „Jugoslovenska demokratska liga“, br. 1, str. 4–8; B. Marković, *Pre dvadeset godina*, str. 49–69. O pogledima B. Markovića na unutrašnje uređenje: Lj. Trgovčević, Božidar Marković o unutrašnjem uređenju Jugoslavije (1914–1919), „Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine“, Beograd 1989. str. 339–346.

»radi na potpunom stapanju Srba, Hrvata i Slovenaca u kulturno-nacionalnu celinu, da njihovom zajedničkom snagom razvija jugoslovensku kulturu, i da život nove države stavi na čisto demokratsku osnovu«.³¹ Osnivači Lige bili su jugoslovenski opredeljeni naučnici i političari, među kojima je bilo samostalaca i članova Jugoslovenskog odbora. Najpoznatiji član Lige bio je J. Cvijić, a od samostalaca B. Marković i M. Grol. Prema pisanju B. Markovića, sa programom Lige »solidarisa« se i Lj. Davidović, pozdravivši njeno osnivanje. »Šef patrije, držao je da ne treba da joj pristupi kao član; ali, u znak solidarnosti, poslao je za člana svog najintimnijeg saradnika M. Draškovića«.³²

Pogledi B. Markovića na državno uređenje kojim bi se došlo do nacionalnog »stapanja« nisu u potpunosti bili i pogledi cele Lige, koja se izjašnjavala za decentralističku jedinstvenu (unitarnu) državu. Njegovim partijskim saborcima, pak, bila je od zakonodavnih bliža ideja administrativnih autonomija. Gledište Samostalne radikalne stpanke »odmah po ujedinjenju (bilo je) da u opštem interesu ne treba državu organizovati na državnopravnim autonomijama, ali je u toliko više bila za najšire autonomije administrativnog karaktera s uverenjem da će ove, ljudski praktikovane, dati sve i više i brže od onoga što se očekuje od legislativnih autonomija«.³³

Pod uticajem S. Pribićevića i Srpsko-hrvatske koalicije sa kojom su se uklopili u Demokratsku stranku, samostalci su se, međutim, složili sa krutim centralističkim i unitarističkim rešenjima, koja su došla do izraza u partijskom programu³⁴ i Vidovdanskom ustavu (1921), u ispravnost čijih su formula posumnjali već godinu dana kasnije. Krivicu za svoj pristanak na njegove odredbe prebacivali su docnije na S. Pribićevića, sa kojim su se definitivno razišli 1924. godine. R. L. Knežević je nalazio i »opravdanja«, pišući da nije bila »kriva ... zla volja ljudi i da je »greh poticao »iz jedne iskrene zablude«. »... iz želje da se što pre dosegne ono što je tek na kraju puta« učinjeno je »nasilje nad onim što pretstavlja stvarnost (tri posebne nacionalne individualnosti — prim. M. R.). Prevladala su shvatanja jugoslovenskih integralista, dobromamernih i uverenih ljudi čija se greška sastojala u tome što su hteli da preteknu budućnost«.³⁵ Moguće je da je delimično istu misao sledio M. Grol, kada je napisao da Vidovdanski ustav »čak ni u glavama ovih koji su za njega glasali nije bio zlo umišljen, koliko nerazmišljen«. Ali, posledice su mu bile teške — u Beogradu je ojačao hegemoniste, »u Zagrebu separatiste, u Ljubljani oportuniste — gotove da se za učešće u vlasti udružuju sa ekstremistima na jednoj i drugoj strani«.³⁶ Umesto da ujedini Srbe, Hrvate i Slovence i dovrši ostvarenje jugoslovenske ideje, doprineo je njihovom udaljavanju.

Godinu dana posle donošenja Vidovdanskog ustava, deo demokrata oko Lj. Davidovića, uglavnom bivši samostalci, počeli su govoriti o nužnosti njegove revizije. Radi iznošenja svojih pogleda predstavnici te

³¹ Pripremena pravila Jugoslovenske demokratske lige, „Jugoslovenska demokratska liga“, br. 1, str. 1.

³² B. Marković, *Prvi koraci ka narodnom sporazumu*, str. 60.

³³ Kao napomena 17.

³⁴ Program Demokratske stranke, Beograd 1921, str. 3—5.

³⁵ R. L. Knežević, n.d., str. 17.

³⁶ M. Grol, *Iskušenja demokratije*, Beograd 1991, str. 39—40.

grupe — B. Marković, M. Grol i Kosta Jovanović, pokrenuli su početkom 1922. godine »Nedeljni glasnik«. Urednik je bio B. Marković, a kao vlasnik lista figurirao je K. Jovanović.³⁷ Prema pisanju lista, »zlo stanje u zemlji, nastalo zbog otpora centralizmu i rđave uprave, uzdrmavalo je »čak i temelje državnog jedinstvu«, što je predstavljalo »najveću opasnost«.³⁸ Da bi ona bila otklonjena i da bi jugoslovenska država mogla da se razvija na osnovu solidarnosti slobodnih građana, odnosno svesti o »zajednici interesa«, kao najvažnijeg uslova za državni opstanak, bila je nužna revizija ustava. U kom obimu bi bila izvršena i kako bi konkretno izgledalo novo ustavno rešenje, nije bilo precizno rečeno. »Nedeljni glasnik« je pisao protiv odluke da projektovane državne oblasti ne mogu imati više od 800.000 stanovnika³⁹, protiv oduzimanja Hrvatskoj bana, njene nedovoljne autonomije... U prilog decentralizaciji navodio je kako je Hrvati i Slovenci traže zbog plemenskih i istorijskih razloga, a Srbi »u interesu bolje administracije«. Jer, pokazalo se da je »mehanizam centra... preslab i nesposoban«, te da ne može »savladati sve teškoće, koje dolaze od centralizma. Ono, od čega se očekivalo najveće jemstvo za očuvanje državnog jedinstva« postalo je »smetnja solidnom jedinstvu«. Revizija ustava se nametnula kao neminovnost, kojom »mora biti zadovoljena većina i Srba i Hrvata i Slovenaca. NemoGUđe je svakog zadovoljiti, ali ne sme ostati ono što je danas, na ime, da su svi Hrvati nezadovoljni. Revizijom se ima istinski obezbediti državno jedinstvo. Nije teško naći tu razumnu sredinu kojom treba ići. Samo je treba hteti, sve bi ostalo bilo lakše«.⁴⁰

Povodom glasova o »amputaciji« Hrvatske, B. Marković je podsećao da ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca nije bilo »običan ortakluk, čiji se ortaci mogu podeliti kad god hoće ili čim vide da im se naravi ne slažu«. Prvi razlog ujedinjenja je taj što je malim državama veoma otežan život: »Samo veći narodi i države mogu izdržati konkureniju među velikima i mogu se odbraniti od nasrtaja njihovih«. Drugi je u tome što su Srbi, Hrvati i Slovenci »u istinu jedan narod«, što su »prirodno upućeni jedni na druge i na zajednicu«. Treći, najvažniji je njihova izmešanost, zbog koje je »deoba... *apsolutno nemoguća*« (istaknuto u originalu — prim. M. R.). Ako bi Srbi odsekli jedan deo Hrvatske, »koji se danas najviše buni«, na jednoj bi strani imali »malu Hrvatsku, bez svih Hrvata«, a na drugoj »veliku Srbiju... s velikim brojem Hrvata u Bosni, Dalmaciji i Sremu. Odnosi između Hrvatske i Srbije bili bi gori no što su ikad bili ma s kojim našim susedom i neprijateljem. Ta mala Hrvatska, i ako nesposobna za život, bila bi dovoljna da s mnogobrojnim našim neprijateljima i spolja i iznutra sprečava naše konsolidovanje i da nas drži u većitim trzavicama, nemirima i procesima«.

Posebno je pitanje da li je amputacija moguća i izvodljiva u zaštišnjem obimu, odnosno u odsecanju »nekoliko hrvatskih županija« i, s tim u vezi, »naročito, da bi i Hrvati drugih pokrajina tako ravno-dušno gledali na sva ta komadanja«. Najzad, velika je zabluda verovati

³⁷ Prvi broj lista izašao je 29. januara 1922, a poslednji 31. decembra iste godine! Ukupno je izašlo 49 brojeva.

³⁸ B. Marković, *Pre tri godine i danas*, „Nedeljni glasnik“, br. 1, 29. 1. 1922.

³⁹ B. Marković, „28 januar“, isto.

⁴⁰ B. Marković, *Oko revizije*, isto, br. 17, 21. maj 1922. Po mišljenju M. L. Rajića, uredivački pravac lista nije bio „ništa drugo do povampirenje jednog dela

da bi amputacija, izvršena i održavana silom, mogla ostati unutrašnja stvar. Kada bi počela deoba u dve zasebne države, verovatno je, pa i izvesno, da bi to postalo međunarodno pitanje. »U tom slučaju, svakoga ko iole poznaće stvari i prilike, mora uhvatiti strah od svega što posle toga može doći. Hrvatski interesi neće biti spaseni nimalo, ali bi i naši srpski interesi mogli biti u mnogome dovedeni u pitanje. Za ovo nije potrebno dokaze čak ni nabrajati«.⁴¹

Posle odvajanja Pribićevičevih »prečana« u Samostalnu demokratsku stranku, uzrokovanih novom ili, tačnije rečeno, povratkom na staru orientaciju grupe oko Lj. Davidovića, kao i drugih osipanja, naročito posle proglašenja diktature, članstvo Demokratske stranke ograničeno je uglavnom na bivše samostalce. U istom periodu demokrati su pokušavali da sklope sporazum sa političkim predstavnicima Hrvata, ostajući na stanovištu da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan, a ne tri naroda. Ali, po mnogo čemu to njihovo tadašnje političko opredeljenje značilo je »otstupanje sa linije integralnog jugoslovenstva«, što je, po rečima R. L. Kneževića, »u to doba (bilo) veoma nepopularno«. Međutim, Lj. Davidović je bio »čovek i nepopularnih inicijativa«.⁴²

Politika prisilne i dekretovane nacionalne nivelacije, koju je posle »6. januara« pokušao kralj Aleksandar, nije dobila podršku demokrata, iako su i dalje i sami težili stvaranju jedinstvene jugoslovenske nacije. R. L. Knežević je za kraljev pokušaj donekle nalazio opravdanja, pišući da je diktatura bila »nošena jednom krupnom istorijskom ličnošću i prožeta velikom jugoslovenskom idejom«, mada »nije urodila plodovima koje je njen nosilac očekivao«. Za nesrećnog Karađorđevića jugoslovenska ideja bila je »opravdanje i otkup diktature«. Njegovom pogibijom »nestalo je glave, nestalo ideje — a ostalo je samo nasilje, korupcija i laž u najgrubljem obliku«.⁴³

U oceni kraljevog jugoslovenskog eksperimenta M. Grol je bio mnogo oštřiji, ali su mu oštrinu omogućavali i drugačije vreme i okolnosti u kojima je ocenu izrekao.⁴⁴ Po njegovim rečima, šestojanuarska diktatura je — bez oslonca u bilo kom narodu, »jednim potezom« izbrisala sva tri, kako u nazivu države, tako i u »svakoj upotrebi«. Preko noći ozakonjen je jugoslovenski nacionalizam. Vidovdanskim ustavom bili su upropastičeni »uslovi za prirodan i uspešan razvoj jugoslovenske državne ideje«, a »pod diktaturom izvedena je zabrana vekovnih imena, zastava, tradicija, konfiskovana je čitava istorija tri naroda i ukazom

programa“ Jugoslovenske demokratske lige, „koja je već davno bila otišla u zaborav“ (M. L. Rajić, *Politička trojka*, Beograd 1934, str. 25).

⁴¹ B. Marković, *Amputacija*, „Nedeljni glasnik“, br. 5, 26. februar 1922. Zanimljivo je da je „Nedeljni glasnik“, koji je imao mnogo razumevanja za autonome želje Hrvata, sa odbojnošću dočekao iste tendencije Slovenaca, rekavši da je njihovo „demagogisanje i licitiranje na račun državne celine“ ipak „u najmanju ruku nesimpatično“. Podsećao je na koristi koje su Slovenci dobili ujedinjenjem i dodavao: „kad čitave stranke u svoje programe unoše, da im sa Beogradom nikakve druge veze ne treba sem vojske za odbranu, onda je to i nepolitički i ružno, a sigurno štetno po sve nas, a za Slovence u prvom redu i najviše“, (B. Marković, *Stranački pokret u Sloveniji*, isto, br. 20, 11. 6. 1922).

⁴² R. L. Knežević, n. d., str. 18.

⁴³ Isto, str. 22.

⁴⁴ Knjiga *Iskušenja demokratije*, u kojoj je pisao i o šestojanuarskoj dikaturi, nastajala je u Londonu (1942—1944) i Beogradu (1945).

propisana nacija jugoslovenska kao gotova, definitivno formirna, i jedina zakonom dopuštena«.⁴⁵

U periodu diktature, početkom 1933. godine, demokrati su javnosti predali svoj projekat državnog preuređenja u smislu federalizma, čime su potpuno napustili centralizam. Da bi izbegli direktno razgraničenje između Srba i Hrvata, za koje su verovali da je bez rata neizvodljivo, odlučili su da štite srpske interese u Bosni i Hercegovini. Ova mešovita jedinica, pored tri nacionalne — oko Beograda, Zagreba i Ljubljane, trebalo je da neutrališe plemensku isključivost u uređenju zemlje, olakša ravnotežu sila, doprinese smirenju nacionalnih napetosti i, kako je novinaru »Politike« rekao »jedan istaknuti član demokratskog vođstva«, verovatno M. Grol, da spase »ideju čije se ostvarenje može očekivati u budućnosti«.⁴⁶ Pod tom idejom podrazumevana je težnja demokrata da se jednom dođe do jedinstvene nacije ili barem do čvršćeg saživljenja naroda u državnoj zajednici i njihovog zajedničkog državotvornog osećanja. Jer, »celina (se) obezbeđuje ne samo državnopravnim nagodbama, nego u prvom redu državnopravnim osećanjima koja su državu stvorila i koja ostaju kao razlog njenog postojanja«.⁴⁷

U tom vremenu, međutim, programska evolucija demokrata kretala se u dva povezana pravca: prihvatanja federalizma i priznanja postojanja tri posebna nacionalna, politička i kulturna individualiteta. I bez zvaničnih stranačkih deklarisanja, već 1935. godine pokazivali su da više ne može biti govora o jednom narodu Srba, Hrvata i Slovenaca, a pogotovo ne o dekretovanom jugoslovenstvu. U političkoj javnosti, naročito hrvatskoj, posebnu pažnju izazvao je govor Lj. Davidovića, održan na večeri priređenoj posle opozicionog zbora u Šapcu, oktobra 1935. godine. U sporu koji je tom prilikom nastao između Mihajla Škorića, prvaka demokrata, i dr Žige Šola, izaslanika dr Vlatka Mačeka, o pitanju postojanja »jednog jugoslovenskog naroda, jedinstvenog i nedeljivog«, kako je tvrdio M. Škorić, a dr Šol mu protivrečio, Lj. Davidović je pokazao razumevanje za stanovište hrvatskog političara. Prema izveštaju prisutnih Hrvata, on je tada »priznao« da se ne oseća kao Jugosloven, već kao Srbin. Jugoslovenstvo se, po njegovim rečima, htelo razumom, ali je put »od razuma do srca« bio dalek. Zbog toga i nije postojao »jugoslovenski narod«, nego »tri plemena, ili kako Hrvati kažu, tri naroda, Hrvati, Srbi i Slovenci. Preko toga se ne može...« Nadajući se da će pravog jugoslovenstva biti u budućnosti i braneći Hrvate od zabrana da se zovu svojim narodnim imenom, Lj. Davidović je izražavao uverenje da im »kada traže svoju slobodu... treba i dati što traže, unutar granica države...«⁴⁸ Nekoliko godina kasnije (1940), povodom smrti šef-a Demokratske stranke, dr Ž. Šol je, sećajući se tog događaja, rekao da je Lj. Davidović »tom... izjavom porušio bio zadnje temelje papirnate zgrade jedinstva jugoslovenskog naroda«.⁴⁹

⁴⁵ M. Grol, *Iskušenja demokratije*, str. 41—42.

⁴⁶ »Politika«, 12. maj 1937. Tekst državnog projekta demokrata videti u: B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam — ideje i stvarnost*, tematska zbirka dokumenata, I, Beograd 1987, str. 327—31.

⁴⁷ »Politika«, 12. 5. 1937.

⁴⁸ AJ, f. Centralni presbiro (u daljem tekstu — 38), 38-94-226.

⁴⁹ »Pravda«, 21. 2. 1940, drugo izdanje.

Iako su se navedenim govorom Lj. Davidovića i drugim manifestacijama sve više približavali direktnom priznanju postojanja tri posebna naroda, demokrati su naglašavali da su u pitanju srođni narodni elementi, čija je međusobna solidarnost i svest o zajednici interesa uslov za postojanje Jugoslavije. I pored svih »rđavih osećanja«, pisao je M. Grol, dve važne činjenice moraju uticati da razumne pobude prevladaju nad sentimentalnim: »Jedna je činjenica *naš geografski položaj i s njime naša međunarodna situacija*. Nema zemlje izloženije i nema naroda koji u svojoj seljačkoj sirotinji mora više da računa na solidarnost kao glavno oružje svoje odbrane, i kao glavno jemstvo svoje spokojne egzistencije i privredno-kulturnog izgrađivanja... Druga je činjenica *osnovna pobuda naše zajednice*. Nikoje priznanje svojstvenosti plemenskih ne može izbrisati razlog sa kojim su Srbi, Hrvati i Slovenci ušli u zajednicu, i koji je na konferenciji mira uvažen i uziman kao rukovodno merilo u povlačenju naših državnih granica. Očevidno je da Hrvati, Slovenci i Srbi nisu u jednoj čisto slučajnoj tehničkoj zajednici, u kakvoj bi bili da su u jednoj državi sa Mađarima ili Rumunima. *Ma koliko diferencirani, oni pretstavljaju jednu nacionalnu celinu u širem smislu.* To je karakter države, to je njen razlog postojanja...«

Položaj u kome smo u svetu, i svest o tome da kakvi smo da smo tni s kim bliži nismo do sami međusobno, upućuju sva naša umovanja o uređenju zajednice na što stvarnija merila, na objektivna prosuđivanja (Istaknuto u originalu — prim. M. R.). To je jedan okvir u kome mogu dobiti puna zadovoljenja svi objektivni zahtevi od celine i interes celine u kojoj ostaje garantija naših slobodnih egzistencija.

Taj širi neromantični i magloviti nego racionalni, razboriti i realno shvaćeni patriotizam je conditio sine qua non — neizostavan uslov našoj kao i svakoj drugoj državnoj zajednici.⁵⁰

Nekoliko nedelja posle objavljanja citiranog mišljenja M. Grola, Glavni odbor Demokratske stranke je sa sastanka održanog 13. juna 1937. objavio zvanično saopštenje u kojem se izjasnio za složeni model državnog uređenja i »priznao« postojanje nacionalnih posebnosti. »Narod u državi nije jednorodan«, rečeno je u rezoluciji, »nego je sastavljen iz Srba, Hrvata i Slovenaca. Srbi, Hrvati i Slovenci, po krvi i jeziku, po srodnosti svoje seljačke narodne osnove, po kontinuitetu zemljišta na kome žive, po nerazdeljivosti srbine koja ih je združila u jednu državu, pokazuju sve objektivne uslove za stvaranje jedne šire duhovne zajednice, koja će ih sve obuhvatiti. Zadatak je budućnosti... da takvu duhovnu zajednicu ostvari... Posmatranje činjenica, međutim, nameće zaključak: da kao stvarnost u ovom trenutku postoe tri posebna istorijsko-kulturna individualiteta — srpski, hrvatski i slovenački.⁵¹

Proklamovanim načelima demokrati su želeli da pomire nekoliko stvari — interes državne celine sa pojedinačnim nacionalno-političkim zahtevima i priznanje nacionalnih posebnosti sa snom o saživljenju jugoslovenskih naroda u jednu nacionalnu zajednicu. Mada su govorili o tri istorijsko-kulturna, a ne i politička individualiteta, što im je u Zagrebu prebacivano, bilo je očito da su se i sa tim slagali. U jednom tumačenju

⁵⁰ M. Grol, *Dvadeset godina od Krfske deklaracije*, »Odjek«, br. 29, 2. 5. 1937.

⁵¹ AJ, f. Dvor Kraljevine Jugoslavije, 74-11-246/251; isto, 80-31-436/438, »Odjek«, br. 32 20. jun 1937; B. Petranović, M. Zečević, n.d., str. 382—4.

rezolucije M. Grol je rekao kako je »Ljuba Davidović prvo lično, a sad s jednoglasnim sudom demokratskog odbora, učinio *priznanje hrvatskog narodnog individualiteta*« (istaknuto u originalu — prim. M. R.).⁵²

U još jednom »priznanju«, verovatno ponovo iz pera i misli M. Grola, kazano je kako su demokrati donetom rezolucijom »učinili ispo-vest savesti«, te da im je bilo »teže no ikome drugome preboleti krizu idealizma jugoslovenskog«. U vremenu u kome su »narodno jedinstvo sa jugoslovenskim imenom jedne nacije uzeli kao dogmu, taj idealizam imao je sve uslove da bude ispunjen odgovarajućom sadržinom. Svi su uslovi bili da se, ne dirajući u imena, tradicije, svojstvenosti kulturnog života, osećanja narodna na jednoj i drugoj strani sažive u saradnji i poverenju...« Ali, nije sve zavisilo od demokrata i došlo je vreme »koje je postavilo kao zadatak ne propoved jedne dogme u prazan prostor, nego akciju za obezbeđenje jednog modus vivendi-a, jednog snošljivog odnosa, iz koga treba da dođu poverenje i u poverenju izgrađivanje uza-jamnosti, solidarnosti. U kom će stepenu i u kom obliku izgraditi buduće generacije zajedničko osećanje Srba, Hrvata i Slovenaca u svojoj nacionalnoj državi... to je pitanje vremena. Naša današnja briga mora biti ne o jugoslovenstvu«, koje je stvar budućnosti, nego »samo o Jugoslaviji, o integritetu te teško stečene zajedničke nacionalne tvorevine, i o zalaganju Srba, Hrvata i Slovenaca za tu državnu celinu...« Za njenu odbranu treba sabrati snage i »na svima stranama« probuditi svest o njenoj istorijskoj dužnosti i nedeljivim interesima Srba, Hrvata i Slovenaca. Upravo zato, ako se hoće postojeća država, u njenim postojećim granicama, mora se priznati i njena stvarnost — postojanje posebnih individualiteta, čije bi težnje za slobodan razvoj »nezadovoljene razumno, danas«, predstavljale »jedan opasan proces za budućnost«.⁵³

Svim tim voljnim i nevoljnim priznanjima demokrati su se priлагodjavali stvarnosti Kraljevine Jugoslavije, ostavljajući ostvarenje idea-ala boljim vremenima i budućim generacijama. Njihovom ubeđenju da je srpsko-hrvatski sporazum, kao osnov održanja Jugoslavije, mogućan i demokratskim putem ostvarljiv, veliki udarac zadalo je sklapanje sporazuma Cvetković-Maček u avgustu 1939. godine. Mada se u političkom angažovanju nikada nisu odricali svog srpstva, od nastanka zajedničke državje nisu nikada kao tada progovorili kao pogodjeni i zabrinuti Srbi. Pored nekoliko rezolucija, njihova brošura »o današnjem stanju u zemlji«, objavljena u novembru 1939. godine, odrazila je to u potpunosti i ostala jedan od najlepših spisa srpske političke misli.⁵⁴

Kritikujući Cporazum zbog toga što srpski narod nije pitan o jednom tako važnom problemu kao što je preuređenje države stvorene njegovom krvlju i zbog nebrige o interesima tog naroda, demokrati su istakli i kakve je porazne posledice ta hrvatsko-režimska nagodba imala na jugoslovensku državnu ideju. Ponovivši još jednom razloge za nastanak i postojanje Jugoslavije, istakli su potrebu »jedne zajedničke, malo toplije brige o toj celini«, koja je garancija svekolikih interesa Srba,

⁵² M. Grol, *Nužnost izjašnjavanja*, „Politika“, 20. 6. 1937.

⁵³ Uvodnik: *Posle demokratskih zaključaka*, „Odjek“, br. 33, 4. 7. 1937.

⁵⁴ „U ovom elaboratu, zrelom i državničkom“, napisao je D. Jovanović, „ose-tio sam plemenitu inspiraciju Ljube Davidovića i književno pero Milana Grola. On je činio čast demokratima, kao Srbima i političarima“ (D. Jovanović, *Političke uspomene*, V, str. 244, rukopis pohranjen u AJ).

Hrvata i Slovenaca. Njihova zajednica u Jugoslaviji ne može biti »samo izravnjanje dnevnih interesa na što se ona danas hoće da svede«. Ni jedna složena država ne bi mogla da živi takvom »prostom računskom nagodbom svojih sastavnih jedinica. A po gotovu je teško može biti tamo gde su u pitanju tri još sirova nacionalizma koja se lako mogu zaneti zabludom da je svako sam sebi dovoljan u svemu, pa čak i u nasušnom ekonomskom pogledu, kako se to već počinje da pokazuje i u našem slučaju: *U eri krvavih borbi oko životnih prostora, u kojoj se preko noć brišu karte zemalja, jedna država mora računati i na teža zalaganja svojih građana, no što su ravnometerno raspoređeni poreski tereti, naročito kada je ta država u granicama kakve su sudbinom dosuđene Srbima, Hrvatima i Slovincima...*

To prenebregavanje značaja državne svesti o zajednici Srba, Hrvata i Slovenaca kao istorijskoj nuždi, to upropošćivanje moralne podloge za ovu državu, greh je neoprostiv i može da bude izvor nesagledivih opasnosti za državu i svakog od nas posebice — Srbe, Hrvate i Slovence« (istaknuto u originalu — prim. M. R.).⁵⁵

Mada su demokrati među srpskim političkim strankama prednjačili u kritici Sporazuma, zadržali su uverenje da Jugoslavija treba i mora da postoji. Po rečima M. Grola, »veličina i tragedija Ljube Davidovića« bila je u tom nacionalnom realizmu, instinktivno izraženom u jugoslovenskoj ideologiji. Znajući da je već »sama fizička, geografska sraslost narodnih tela nametala... zajednicu neodoljivije nego jedna krv ili jezik«, on se, iako »još uvek osetljiv Srbin, do poslednjeg časa... zalagado za jugoslovensku ideologiju, uporan, u veri da pod dobro postavljenim uslovima njena evolucija mora uspeti«. Pod tim uslovima demokrati su najpre mislili na demokratizaciju narodnog života.⁵⁶

Umesto demokratizacije, za koju su se zalagali verujući da bez nje nema rešenja nijednog važnog problema, Drugi svetski rat je njihovo jugoslovensko opredeljenje doveo u najtežu krizu. Razbijanje, okupacija i deoba Kraljevine Jugoslavije, a najviše ustaški pokolji Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, »strahotni po broju, svirepi po načinu«⁵⁷, činili su svaku ideju budućeg zajedničkog života Srba i Hrvata gotovo monstruoznom. U vremenu u kome nijednom Srbinu nije bilo lako da bude i Jugosloven, demokrati su tvrdili da je održanje Jugoslavije potrebno najviše u interesu srpskog naroda. M. Grol, stranački šef demokrata posle Lj. Davidovića i ministar u vladama Dušana Simovića i S. Jovanovića, bio je najizrazitiji predstavnik tog uverenja.⁵⁸ Zalažući se za opstanak jugoslovenske države, svestan neuspeha srpske politike u Makedoniji, slabe brojčane premoći Srba u Bosni i Hercegovini i Vojvodini, hrvatskih pretenzija i neprijateljskog okruženja, bio je duboko uveren da bi izvan Jugoslavije bile ugrožene ove »periferne« srpske pokrajine. »Kako god bi se zvala jedna država«, napisao je početkom 1943.

⁵⁵ Demokrati o današnjem stanju u zemlji, Beograd 1939, str. 6—8.

⁵⁶ M. Grol, Iskušenja demokratije, str. 35—7.

⁵⁷ Pismo M. Grola upućeno u martu 1943. predsedniku vlade S. Jovanoviću (M. Grol, Londonski dnevnik 1941—1945, Beograd 1990, str. 744).

⁵⁸ Pored njega, u emigraciji u Londonu od istaknutijih demokrata bili su: B. Vlajić, D. Lazarević i R. L. Knežević. B. Marković je bio u jugoslovenskoj misiji u Americi.

godine, »u koju bi ušli Hrvati i Slovenci, pošto bi ispali iz današnje državne zajednice sa Srbima, ta će država biti nova Austrija. I nikо neće skuplje platiti njen vaskrs od nas Srba«.⁵⁹

Napadan, posebno od strane radikala, da braneći Jugoslaviju i ne odustajući od pregovaranja sa Hrvatima, srpskim interesima pretpostavlja jugoslovenske, pa čak i da ih izdaje, naglašavao je: »Ne primam da se mome gledištu, zato što srpske narodne zadatke i način da se ovi ostvare drukčije shvatam, odriče da je i ono srpsko nacionalno... Za političko opredeljivanje merodavni su mi, u sadašnjim prilikama više no ikad, ne teorijski i sentimentalni razlozi jugoslovenske državne misli, nego realni interesi srpskog naroda. Vrednost zajedničke srpsko-hrvatsko-slovenačke države merim po vrednosti koju ona predstavlja za osiguranje srpstva...«

U meni je duboka vera da bi, u stihijnim vremenima kakva su i kakva predstoje, svako lomljenje i kidanje postojećeg jugoslovenskog državnog okvira bilo za srpski narod od sudbonosnih posledica. Ako se dirne u međunarodne granice Jugoslavije ma na kojoj strani, ne preti li opasnost da mi Srbi budemo ugurani u položaj da moramo braniti nepovredivost granica svog nacionalnog domena, baš tamo gde je to za naše narodne interese najosetljivije?...«⁶⁰

Prema ubedjenju M. Grola, suština nacionalizma nije u »imenu i zastavi nego u deljenju dobra i zla« i upravo zbog toga on nije mogao da prihvati politiku Milana Nedića i Dimitrija Ljotića, koji su spas srpske nacije tražili u Srbiji »od Beograda do Vranja«. Takođe politikom srpski narod se odričao vekovnih idea, državnog legitimiteta i nacionalnih granica, krvavo sticanih tokom celog stoljeća. »Da bi Srpstvo bilo jako«, nacionalno i teritorijalno je vraćeno »u jednu Srbiju malu, ali prožetu integralnim 'svetosavskim srbinstvom' u svakom kutku njenom, svakom imenu ulice, bioskopa i veselih restorana: u skrnavljenju jedne misli za koju su pokolenja davala živote dalje se od toga nije moglo ići«.⁶¹

Poslednji ostatak jugoslovenskih iluzija M. Grola činilo je njegovo humanističko i demokratsko uverenje da nijedan narod ne može kolektivno biti odgovoran za zločine, pa ni hrvatski, iako je ustaško seme tamo palo na plodno tlo. Sa Hrvatima u emigraciji, naročito sa Jurajem Krnjevićem, vodio je duge, mučne i uzaludne razgovore, trudeći se da ga ubedi u neophodnost da se Hrvati izjasne za Jugoslaviju i osude ustaške strahote. »Londonski dnevnik« najbolje je svedočanstvo njegovih mučenja i preganjanja oko ta dva pitanja. General Bogoljub Ilić, ministar vojni u vlasti D. Simovića, optužio ga je, međutim, u svojim memoarima, isto kao i B. Markovića, da je odgovoran što su ustaška »nedela« prečutkivana.⁶² Sam B. Marković, pak, prebacio mu je po dolasku

⁵⁹ Memoar od januara i februara 1943 (M. Grol, *Londonski dnevnik 1941—1945*, str. 738).

⁶⁰ Pismo S. Jovanoviću od marta 1943 (isto, str. 748). Obezbeđivanje srpskih interesa u Jugoslaviji video je i B. Marković. »Rodjen u sred Šumadije ispod Rudnika«, pisao je, »od roditelja, za čije se pretke zna da su tu od Kosova, kao Srbin srpstvo, a kao Šumadinac Šumadiju i moje selo volim više no išta na svetu. I baš zato i ja vidim sreću i bolju budućnost i srpstvu i mojoj Šumadiji u Jugoslaviji« (AJ, z. S. Kosanovića, 83-2-664).

⁶¹ M. Grol, *Iskušenja demokratije*, str. 33—34, 42.

⁶² B. S. Ilić, *Memoari armijskog generala 1898—1942*, priredio M. Bjelajac, Beograd 1995, str. 167.

u London da možda nije umeo da govori sa Hrvatima i ubedjuje ih, ne verujući »da Krnjević već godinu dana odbija da se on direktno, svojim ustima, izjasni za Jugoslaviju, i da se izjasni kao conditio sine qua non budućnosti naše, kao na životnu nuždu...«⁶³ Samo nekoliko dana kasnije, posle jednog posebno teškog objašnjavanja sa J. Krnjevićem, M. Grol je u dnevniku zabeležio kako je korisno što je B. Marković to čuo, jer mu je »otvorilo oči« »o meri teškoća, koje je on sa hrvatske strane potcenjivao«.⁶⁴

I zaista, bivši predsednik »Slovenskog juga« i Jugosloven celog svog političkog života, uveren da su srpsko-hrvatski sporazum i Jugoslavija nužni i mogući, B. Marković se vratio u Sjedinjene Države razočaran jugoslovenskom emigracijom u Londonu i, možda, slomljen. Ne možemo znati šta je tada mislio i šta su sve sadržavali savet ili upozorenje dati Savi Kosanoviću sredinom 1944. godine, prilikom formiranja vlade Ivana Šubašića: »Ne zaboravite situaciju naroda iz koga ste, ne zaboravite da ste Srbin...«⁶⁵ Kada mu je početkom 1945. godine zakratko ponuđeno da bude prvi kraljev namesnik, odbio je, izgovarajući se bolešću.⁶⁶ Ne želeći da bude »bela garda«, M. Grol se vratio u zemlju da sa Jugoslavijom još jednom pokuša. Ali, demokratsku Jugoslaviju, onakvu u kakvu su demokrati i on polagali nade, nisu doživeli ni oni niti ijedna generacija njenih savremenika.

Problem koji smo u ovom radu pokušali da otvorimo i ukažemo na njegovu osnovnu razvojnu liniju zaslužuje monografsku obradu. Možda bi ona dala odgovor na pitanje koje nas je najviše mučilo: jesu li srbjanski samostalci, odnosno demokrati, bili samo veliki vernici jugoslovenske ideje ili i njeni zarobljenici? Izvori nam delimično otkrivaju šta je posle svih razočaranja u jugoslovenstvo i iskren srpsko-hrvatski narodni sporazum mislilo stranačko vođstvo, ali ne i šire članstvo. Jesu li svi ostali podjednako ubedeni da je Jugoslavija, koju je dr Ivo Kolbe nazvao »snom plemenitih generacija«⁶⁷, bila najbolja, čak jedina opcija srpskog naroda? Postali smo savremenici strahota započetih njenim razbijanjem i unutrašnjim razgraničenjem. Nije li ova naša preteška stvarnost oživotvorenje najcrnijih slutnji i strahovanja Ljubomira Stojanovića, Božidara Markovića, Ljubomira Davidovića, Milana Grola...? Ili ih je prevazišla? Pitanja možemo nizati, ali se za konačne odgovore još ne bismo opredeljivali. Umesto zaključka nameće nam se tekst telegrama saučešća, koji je Aca Stanojević, šef Radikalne stranke posle smrti Nikole Pašića, uputio porodici Ljube Davidovića povodom njegove smrti, a u vremenu u kome se strahovalo da se Jugoslaviji bliži kraj: »Najlepše godine svog života proveo je u borbi za svoje ideale, doživeo je da ponešto od njih vidi ostvareno, da na zaranku svojih dana nemoćno posmatra, kao i mi ostali, ruine stvaralačkog rada ranijih generacija. Tako je na zemlji...«⁶⁸

⁶³ M. Grol, *Londonski dnevnik 1941—1945*, str. 315—316.

⁶⁴ Isto, str. 616.

⁶⁵ Isto, str. 616.

⁶⁶ Isto, str. 703—705; S. Kosanović, *Jugoslavija bila je osuđena na smrt*, Zagreb—Beograd 1984, str. 326—327.

⁶⁷ I. Kolbe, *Hrvati i Jugoslavija*, „Nova Evropa“, knj. XXX, br. 1, 26. novembar 1937., str. 343.

⁶⁸ AJ, 38-107-245.

MIRA RADOJEVIĆ

DEMOKRATSKA STRANKA I JUGOSLOVENSKA IDEJA

Rezime

Opredeljujući se na samom početku veka i na početku svog samostalnog stranačkog postojanja za negovanje duha jugoslovenske zajednice, srbijanski samostalci — docniji demokrati — verovali su da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod sa tri imena, čije je državno ujedinjenje neophodnost, kako zbog te činjenice tako i zbog stvaranja uslova za slobodan nacionalni razvitak. Prvi svetski rat rodio je zajedničku srpsko-hrvatsko-slovenačku državu, a sa njome i prve krize jugoslovenske državne ideje. Prebolevajući tu krizu, demokrati su »priznali« postojanje tri posebna nacionalna i politička individualiteta, ali su zadržavali uverenje da stvaranje jedinstvene jugoslovenske nacije treba da bude zajednički cilj. Vodili su politiku srpsko-hrvatskog sporazuma, uvereni da je to neizostavni uslov postojanja Jugoslavije, a ona sama najbolji garant nacionalnih interesa Srba, Hrvata i Slovenaca. Drugi svetski rat i ustaški pokolji Srba doveli su njihova ubedjenja u najdublje iskušenje. I tada su, međutim, verovali da bi pazuhanje jugoslovenske države najskuplje platilo srpski narod, ponovo suočen sa nužnošću odbrane svojih prostora u Vojvodini, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Makedoniji.

MIRA RADOJEVIĆ

THE DEMOCRATIC PARTY AND THE CONCEPT OF YUGOSLAV UNITY

Summary

Serbian Independents, who later became Democrats, believed, from the beginning of the century and their own independent political existence, in the idea of Yugoslav unity. It was their conviction that Serbs, Croatians and Slovenians were a single people bearing three names, whose unification was both logical and necessary for the full national progress of all three. The First World War gave birth to a common state shared by Serbs, Croatians and Slovenians and with it to the first crisis of the idea of Yugoslav unity. Having overcome this crisis, the Democrats »admitted« the existence of three separate national and political entities but kept their conviction that the creation of a single Yugoslav nation should be their common goal. They supported the notion of an agreement between Serbs and Croatians, believing it to be the essential prerequisite for the continuation of Yugoslavia whose existence was, according to them, the form in which the national interests of Serbs, Croatians and Slovenians would best be protected. The Second World War and the

slaughters of the Serbs by the Ustasha shook the very basis of the Democrats' beliefs. Even then, however, they still maintained that the breaking up of the Yugoslav state would most dearly be paid by the Serbs who would once again be faced with the need to defend their territory in Vojvodina, Bosnia and Herzegovina, Croatia and Macedonia.

BRANISLAV GLIGORIJEVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

ZEMLJORADNIČKA STRANKA

Originalan naučni rad

UDC: 329(497,11)(091)

ABSTRACT: Zemljoradnička stranka osnovana je 1919. godine, a već 1926. gasi se njena politička delatnost. Osnivači stranke Radisav Đokić i Svetolik Grebenac formulisali su radikalni ekonomsko-socijalni i nacionalni program, što je stranku približilo komunistima. Zemljoradnička stranka je 1925. godine zvanično pristupila Seljačkoj internacionali u Moskvi, ali zadatke koje je dobila od boljevika — da okupi i predstavlja svo srpsko seljaštvo — nije bila u stanju da izvrši. Članak je napisan na osnovu štampe i arhivskih izvora.

Začetak Zemljoradničke stranke pada još u ratno vreme, prilikom povlačenja Srpske vojske kroz Albaniju. Tada je ideja za organizaciju vojnika-seljaka nastala iz revolta zbog stradanja Srpske vojske. Od 1915. do 1918. delovale su grupe vojnika pod firmom humanitarnog udruženja »Zemljoradničko društvo — Sloboda«, na čijem su čelu stajali neki niži oficiri. Vojne vlasti, međutim, nisu dozvolile takvo političko delovanje, pa su kolovođe pohapšene i predate vojnemu sudu za oficire; probojom Solunskog fronta 1918. spašene su od osude i zatvora.

Neposredno posle završetka rata akciju na organizovanju zemljoradnika vodili su demobilisani oficir Radisav Đokić i ugledni beogradski advokat Svetolik Grebenac, dve manje poznate političke ličnosti, koje su, stavljajući se na čelo pokreta, izašle iz političke anonimnosti. Stranka je osnovana na skupu seljaka u selu Sibnici ispod Kosmaja, 23. februara 1919., kada je pokrenut i glavni organ stranke »Zemljoradnik«. Organizovanje druge, poznatije seljačke stranke — Saveza zemljoradnika u letu iste godine, pod autoritativnijim političkim vođstvom, postalo je privlačnije za seljačke mase. Zato se Zemljoradnička stranka za svo vreme postojanja ograničila na uži krug pristalica i na teritoriju kosmajskog sreza i sela Sibnica. Stranka je često menjala ime: najpre se oglasila kao Ratnička zemljoradnička stranka, zatim kao Zemljoradnička demokratska stranka, da bi se na kraju ustalilo ime Zemljoradnička stranka.

Radikalna programska stremljenja

1.

Zemljoradnička stranka je taktiku i program menjala sve više u radikalnom pravcu. Po načinu istupanja razlikovala se od klasičnih građanskih stranaka. Agitaciju je vodila manje na zborovima, legalno po seoskim vašarima, skupovima, slavama, gde god se okupljaо veći broj lica. Iako je učestvovala u političkoj borbi za poslaničke mandate (osvajala je nekoliko hiljada glasova), Zemljoradnička stranka nije prihvatala parlamentarni način borbe kao cilj, već kao sredstvo. Za razliku od drugih građanskih stranaka, njeni prvaci u izbornim proglašima davali su do znanja svojim potencijalnim biračima da glasanjem neće poboljšati svoj ekonomski položaj, osloboditi se ekonomskog eksploratacije i stvoriti zemljoradničku državu.

Stranka je od početka ustala protiv postojećeg državnog poretku i vladajućih političkih stranaka koje su činile osnovu toga poretku. U njenim stavovima ima dosta bunta, prkosa radi prkosa, i seljačkog inata.

Rukovodeći se nekakvim načelima o narodnoj vladavini, kosmajski zemljoradnici su tražili da se ceo rad »vlasnika« od rata pregleda i ispita, kako bi »sva krupna gospoda« — krivci, bili izvedeni na optuženičku klupu i poslati na robiju. Konkretno, u prvom redu su zahtevali da se sve vlade od 1914. do 1920. godine izvedu pred sud zbog zloupotrebe vlasti, koja se sastojala uglavnom u ovome: što je ukazom dat mandat narodnim poslanicima već raspушcene Narodne skupštine i time stvoreni lažni poslanici i lažna Skupština; što su onemogućeni parlamentarni izbori zakazani za 1. avgust 1914, koji su se mogli izvršiti i u 1915. godini, za vreme ratnog zatišja, ili 1918. godine po prestanku rata; što je zavedena oštra cenzura štampe i time onemogućeno pravo naroda da dozna istinu, i najzad, što je zavedena vladavina uredaba, umesto zakona. U istom smislu, išli su zahtevi da svi narodni poslanici vrate primljene poslaničke dnevnice, na koje nisu imali prava, pošto nisu po zakonu izabrani već dekretom. Tako dobijeni novac bi bio na raspolaganju u Fondu za naknadu ratne štete. Isto tako, da svi poslanici koji su bili vojni obveznici, a nisu se odazvali mobilizaciji, zaklinjući se iza poslaničkih mandata, budu predati sudu, kao vojni begunci, zajedno sa tadašnjim ministrom vojnim.¹

Način na koji bi se takav prevrat izvršio dosta je utopistički: dok bi bivši članovi vlada i poslanici sedeli u pritvoru i nad njima vršena istraga, formirala bi se »narodna vlada« sastavljena od bivših ratnika. Ta vlada bi sprovela opštinske izbore, a zatim i izbore za ustavotvornu skupštinu. Iz redova ustavotvorne skupštine obrazovao bi se »naročiti sud« od 15 poslaničkih, »koji će svima pohapšenim vlasnicima suditi i svakoga poslati tamo gde mu je mesto«² Nekoliko godina kasnije Đokić prihvata i komunističke parole o radničko-seljačkom frontu i radničko-seljačkoj vlasti, čime se njegove maglovite ideje o hapšenju dotadašnjih vlastodržaca poklapaju sa prevratničkom idejom komunista.

¹ Šta mi hoćemo? Najbliži program našeg rada, „Zemljoradnik“, 4. 10. 1920, 1—2.

² Radisav Đokić, Izlaz iz ove situacije, „Zemljoradnik“, 6. 4. 1920. 1.

Ideolozi Zemljoradničke stranke bili su mnogo sigurniji u kritici postojećeg društvenog uređenja, nego u predlozima koncepcije novog društvenog uređenja. Veoma su dobro znali šta neće, ali im je put bio dosta maglovit u onome što smjeraju da ostvare. Državu Srba, Hrvata i Slovenaca okarakterisali su kao buržoasku državu, koja je u suprotnosti sa interesima zemljoradnika: »Celokupno uređenje ove države tako je udešeno da se zaštite interesi kapitalističke klase — velikih fabrikanata, velikih posednika zemalja, krupnih industrijalaca i velikih trgovaca — i da celokupni rad najširih narodnih masa posluži kao sredstvo, da se ova kapitalistička i vlasnička klasa obogati i na vlast održi«.³

Osnovna načela na kojima treba da se izgradi nova država svodila su se na socijalni reformizam. Ta načela su bila sledeća:

- a) isključiti svaku vrstu eksploracije kao rezultate ličnog rada;
- b) ograničiti privatnu svojinu nacionalizacijom rudnika, vodene snage, šuma, banaka i novčanih zavoda;
- c) u pogledu zemljišne svojine ostvariti princip: zemlja pripada onima koji je obrađuju; u tom pogledu, uvesti zemljišni maksimum i podvesti pod agrarnu reformu i veće posede u Srbiji. Onima koji zemlju ne obrađuju ima se oduzeti, a takođe i državna zemlja ne sme ostati neobrađena, već se mora dati onima koji zemlju nemaju;
- d) zavesti državnu krupnu proizvodnju za prerađu sviju sirovina, zadrugarsku proizvodnju i potrošnju i mehanizaciju u privredi;
- e) uvesti progresivno oporezivanje, ukinuti sve takse, posredne poreze i kuluč;
- f) doneti zakon za osiguranje i zaštitu zemljoradnika, i nadničkih radnika i njihovih porodica u svima nesrećnim slučajevima, bolesti i smrti.⁴

Za realizaciju toga programa predviđeno je, na prvom mestu, doношење *zakona o narodnom blagostanju*, koji treba da predstavlja čitavu grupu zakona, s ciljem da se zemljoradniku obezbedi bolji život i pravičnija dobit od njegovog rada. U nizu tih zakona na prvom mestu se spominje zakon o ratnoj šteti, koja bi se odmah isplaćivala od prodaje ratnog plena, konfiskacije zarada ratnih lifieranata, banaka i trgovaca koji su je ostvarili tokom rata; zatim, zakon o pomoći invalidima i invalidskim porodicama, zakon kojim će se zabraniti prekupcima da trguju zemljoradničkim proizvodima, obezbediti izvoz tih proizvoda bez ikakve carine, sa olakšicama u saobraćaju.⁵

Citav taj program imao je za cilj zaštitu interesa sitnog zemljišnog posednika; u jednoj rezoluciji traženo je, čak, da se sproveđe odluka o bojkotu gradskog tržišta »da ni jedan zemljoradnik ne sme doneti na varoške pijace svoje proizvode«.⁶

³ *Zemljoradnička država*, „Zemljoradnik”, 31. 1. 1924.

⁴ *Naši pogledi o agrarnoj reformi*, „Zemljoradnik”, 6. 4. 1919.

⁵ *Najbliži program naše partije*, „Zemljoradnik”, 4. 10. 1920, 1—2.

⁶ U proglašu Zemljoradničke stranke »na noge zemljoradniče«, »Zemljoradnik«, 1. 6. 1920, 1), između ostalog, kaže se: »Predstoji ti nova mobilizacija, ima da se biješ. Ali ne da se biješ sa spoljnim neprijateljem, već sa tvojim domaćim neprijateljem, sa bankama i bankokratijom». Na zboru Zemljoradničke stranke za srez posavski doneta je odluka da se iz svakog sela izabere po jedan delegat, koji će predati Ministarskom savetu usvojenu rezoluciju protiv osnivanja Središnje zadruge. Ako ovaj zahtev vlada odbija, zemljoradnici će agitovati u celoj zemlji da se sazove miting, na kojem treba doneti odluku „da nijedan zemljoradnik ne sme doneti na varoške pijace svoje proizvode“ („Zemljoradnik”, 12. 7. 1920, 2).

2.

Vidokrug u nacionalnom pitanju bio je kod predstavnika Zemljoradničke stranke dosta uzak, ne širi od onog koliko se sa šumadijskih visova mogla videti Srbija. Zapravo, stranka se tim pitanjima prvih godina nije ni zanimala: smatrala je da su preča druga socijalna i politička pitanja.

Taj uski vidokrug se, međutim, postepeno proširivao, uporedo sa jačanjem veza sa revolucionarnim snagama u zemlji. U početku je tome mnogo doprineo i pokušaj uspostavljanja saradnje sa Hrvatskom republikanskom seljačkom strankom.

Već u letu 1919. inicijativom Glavnog odbora Zemljoradničke stranke, jedna delegacija, sa Đokićem na čelu, došla je u Zagreb na razgovore sa predstvincima HRSS. Bilo je to u vreme kada je Radićeva stranka vodila oštru opozicionu politiku prema režimu u Beogradu, zbog čega je bila na udaru državnih vlasti. Postignut je dogovor da ta saradnja započne održavanjem zajedničkog zбора srpskih, hrvatskih i slovenačkih seljaka u Zagorju. Međutim, ta akcija je osuđena, a predstavnici srpskih seljaka proterani iz Zagreba. Nije do krajnosti sproveden dogovor o razmeni glavnih organa dveju seljačkih stranaka: »Zemljoradnik« je slat u Zagreb za rasturanje među tamošnjim pristalicama HRSS, ali organ Radićeve stranke nije se smeо širiti u Srbiji.⁷

Iako do saradnje nije došlo, kosmajski zemljoradnici pratili su živu aktivnost HRSS i u vreme kada se ta stranka u Srbiji prikazivala kao »antidržavna« i »separatistička«. Nasuprot strahovanju da Radićev pokret ne proširi svoje ideje i na Srbiju, takvu orijentaciju su srpski zemljoradnici upravo priželjkivali.

Nova inicijativa došla je početkom 1924. godine, kada su predstavnici Radićeve stranke odlučili da prekinu političku apstinenciju i dođu u beogradsku Skupštinu. Đokić je uputio pismo potpredsedniku HRSS Mačeku, nudeći mu zajedničku saradnju već na sledećim izborima, isticanjem zajedničkih kandidata u Srbiji. Pošto na taj apel vođstvo HRSS nije odgovorilo, već se sve više okretalo saradnji sa srpskim građanskim strankama na vlasti, predstavnici kosmajskih seljaka izražavali su žaljenje što se hrvatski seljaci sporazumevaju sa »gospodskim« strankama umesto da se sporazumeju sa srpskim seljacima. Hrvatskom lideru Radiću nudili su da »svoj program i svoju organizaciju proširi među seljacima cele zemlje, da srpske seljačke mase uvuče u svoje redove i onda je sporazum i gotov«.⁸

Nova platforma u nacionalnom pitanju, potpuno na komunističkim pozicijama, izgrađena je tokom 1925. godine, a sa tim programom Zemljoradnička stranka je izašla u javnost 1926. godine. U tom programu srpski šumadijski seljaci izjašnjavali su se protiv nacionalnog ugnjavanja, za »nacionalnu ravnopravnost i pravo na samoopredeljenje svih naroda i plemena Otadžbine«. Zalagali su se za ostvarenje »federativno-radničko-seljačke države Jugoslavije«, a u drugoj fazi i predviđala se mo-

⁷ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond Krestinterna, br. 1, Glavni odbor Zemljoradničke stranke, Izveštaj Seljačkoj internacionali, 6. 5. 1925; Svetolik Grebenac, *Radić i seljaštvo*, „Zemljoradnik“, 27. 3. 1924, 2.

⁸ S. Grebenac, *Izjave Pavla Radića*, „Zemljoradnik“, 9. 4. 1925, 2; R. Đokić, *Radićeve zablude*, „Zemljoradnik“, 4. 6. 1925, 1.

gućnost »federacije balkanskih država, koja će biti porodica seljačko-radničkih država sveta«.⁹ U manifestu »Srbima zemljoradnicima svih partija i vera«, početkom 1926. godine, na prvom mestu se skreće pažnja na »ugnjjetavanje nesrpskih narodnosti u Jugoslaviji« i traži pravo nacionalnog samoopredeljenja i »dragovoljni savez svih narodnosti u Jugoslaviji, a zatim i na Balkanu«.¹⁰

Na nacionalni program Zemljoradničke stranke veliki uticaj imale su KPJ i Kominterna. Ta stranka je od samog početka postala prijемчiva za uticaj revolucionarnih ideja zbog socijalne baze svojih pristalica, koji su u većini bili siromašni seljaci.

Za razliku od Saveza zemljoradnika, koji je postavljao oštре granice između sela i grada, delio društvo na »gospodu« i seljače, pridajući tim kategorijama klasno obeležje, prvaci Zemljoradničke stranke prihvatali su u svemu marksističko gledište o podeli na dve osnovne klase, u koje treba svrstati i seljaštvo, u zavisnosti od njegovog odnosa prema proizvodnji. »Ako danas može biti govora o podeli na klase« — piše organ stranke — »to se onda ta podela može jedino učiniti onako kako je čine komunisti. Jedno društvo se može podeliti na dve klase, na proletariat, one koji nemaju imanja i na buržoaziju, one koji imaju imanja«. Pri takvoj klasnoj podeli i deo seljaštva treba svrstati u red buržoazije.¹¹ Osnovno merilo o tome koji će deo seljaštva pripasti jednoj klasi jeste njegov odnos prema radu i proizvodnji. Zemljoradnik koji radom na zemlji učestvuje u proizvodnji spada u kategoriju radnika. Njegov je položaj, istina, nešto bolji nego proletar, samo zato što raspolaže zemljom, ali ta zemlja »nije nikakav kapital, već oruđe za proizvodnju. Otuda svaki današnji zemljoradnik, koji svojim naporima obrađuje svoju zemlju, pripada klasi rada, a ne klasi bogataša«. I njega, kao i radnika, eksploatiše kapitalista, odnosno država, dirigovanjem cena, porezima i sl.¹²

Prvaci Zemljoradničke stranke prihvatali su marksističko gledište o komunističkom društvu, koje će zbog istorijske neminovnosti zavladati svetom. Po njima, neprosvećenost seljačkih masa razlog je što politička agitacija u tom smislu na selu nema mnogo uspeha, jer se još uvek oseća uticaj »gazda«. Zbog toga Zemljoradnička stranka u to vreme nije prihvatile komunistički program. Ali, to nije značilo da su oni bili protivnici komunizma, ili da su anatemisali komunistički pokret, kao što su učinili predstavnici vladajućih, građanskih stranaka. Naprotiv: »Mi danas iako komunisti nismo, u varoškim radnicima imamo svoje najbliže prijatelje i — saveznike. Mi u njima gledamo svoje sapatnike i saveznike«.¹³

⁹ AJ, Krestinterna, dok. br. 5, Projekt proglaša: „Svim narodima i plemenima u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, svom zemljoradničkom življu Srba, Hrvata i Slovenaca“, 3. 6. 1925.

¹⁰ Manifest: »Srbima zemljoradnicima svih partija i vere«, usvojen na sednici Glavnog odbora Zemljoradničke stranke, 31. 1. 1926.

¹¹ Nove borbe, »Zemljoradnik«, 8. 12. 1920, 1. Jedna izjava Saveza zemljoradnika; »Zemljoradnik«, 27. 12. 1920.

¹² Svetolik Grebenac, Radnici i seljaci, »Zemljoradnik«, 21. 5. 1925, 2.

¹³ S. Grebenac, Seljaci i novo doba, »Zemljoradnik«, 5. 3. 1925, 2. Zbog tog članka, Uprava grada Beograda je zabranila ovaj broj »Zemljoradnika«, s motivacijom da »podstiče mržnju podanika protiv države i njenog poretka«. Sud je, me-

Političku solidarnost sa komunističkim pokretom predstavnici Zemljoradničke stranke izražavali su i propagandističkom akcijom na selu. Svoje pristalice su upućivali da nema nikakve opasnosti ni od Rusa, ni od boljševika, ukazivanjem na osnovne rezultate Oktobarske revolucije: zemlja je odmah podeljena seljacima, koji je do tada nisu imali, i uspostavljena je vladavina u kojoj narod ima »daleko više uticaja na poslove u ruskoj državi, negoli što je to ikada ranije bilo«.¹⁴

Stupanje u Seljačku internacionalu

3.

Sa takvim pogledima Zemljoradnička stranka skrenula je pažnju predstavnika jugoslovenskih komunista, a takođe i boljševika, koji su u to vreme nastojali da parolom radničko-seljačkog bloka privuku i predstavnike seljačkih partija. Zemljoradnička stranka, minorna po političkoj snazi, pokazivala je spremnost da se priključi radničko-seljačkom frontu.

Ideja o stvaranju seljačke međunarodne organizacije začela se još na drugom kongresu Kominterne 1920. godine, kada je prihvaćeno Lenjinovo načelo da se bez uvlačenja seljaka u revolucionarnu borbu ne može zamisliti revolucionarni preobražaj društva. S druge strane, proletarijat ne može ispuniti svoju istorijsku misiju ako se bori isključivo za svoje uske interese, već jedino ako istupa kao »avangarda« svih onih koji rade i koji su eksplorativani. Te principi šire je razradio treći plenum Izvršnog komiteta Kominterne u junu 1923. godine, formulujući takтику o radničko-seljačkoj vlasti, koja za osnovu ima ostvarenje saveza proletarijata i seljaštva u borbi protiv kapitalizma. Na tim idejama osnovana je Seljačka internacionala (Krestinterna) oktobra 1923. godine u Moskvi. Na Petom kongresu Komunističke internacionale, održanom u letu 1924. godine, zauzet je stav prema Crvenoj seljačkoj internacionali: komunisti su dužni da učestvuju u radu organizacija seljaka u pojedinim zemljama i da seljaštvo aktivno pridobijaju za klasnu borbu.¹⁵

Zemljoradnička stranka je već pri osnivanju, u Statutu, izrazila spremnost da stupi u međunarodnu organizaciju koja će na najbolji način pomoći ostvarenju političkih i ekonomskih ciljeva.¹⁶ Kada je 1923. godine osnovana Zelena internacionala u Pragu, u koju su ušle agrarne partie slovenskih zemalja, Zemljoradnička stranka je odbila da stupi u tu internacionalu, oštro osudivši ulazak Saveza zemljoradnika u njene redove. Za nju je ta međunarodna organizacija bila »čivtinska i velikoposednička«, u službi interesa buržoazije, a ne siromašnih seljaka.¹⁷ Na-

đutim, poništio zabranu, smatrajući da se u napisu ne pozivaju građani da silom menjaju ustav, već se samo razlaže „teorija i ideja komunizma“ („Zemljoradnik“, 12. 3. 1925, 1—2).

¹⁴ *Boljševička opasnost*, „Zemljoradnik“, 25. 12. 1924, 1; „Zemljoradnik“, 7. 2. 1921, 1.

¹⁵ *Пятий всемирный конгрес Коммунистического интернационала*, Стено-графический отчёт 17. июня — 8. июля 1924. года, Москва, Ленинград, 1925. II, 132.

¹⁶ *Ustav (statut, načela, program) Zemljoradničke stranke*, Beograd 1925.

¹⁷ *Zemljoradnici i međunarodna veza*, „Zemljoradnik“, 28. 1. 1926; 1; *Šta je to seljačka internacionala*, „Zemljoradnik“, 19. 2. 1925, 1.

suprot tome, naglašena je orijentacija stranke prema sovjetskoj Rusiji, ne samo kao prema »bratskoj« slovenskoj zemlji, s kojom su postojale tradicionalne prijateljske veze, već se na nju gledalo kao na zemlju socijalizma, u kojoj su se, navodno, seljacima ostvarili njihovi vekovni ciljevi: zemlja i mir. Otuda stalna akcija pravaka Zemljoradničke stranke za uspostavljanje diplomatskih odnosa sa SSSR-om i agitacija preko štampe u kojoj je Lenjin predstavljen zemljoradnicima kao Hristos, kao izbavitelj od ekonomskog ropstva, koji uspostavlja vlast radnog naroda.¹⁸ Stranka je odmah izrazila gotovost da pride toj međunarodnoj organizaciji komunista, naglašavajući da uspeh seljaka leži samo u udruživanju sa radnicima u svetsku međunarodnu »seljačko-radničku partiju«.¹⁹ Data je javna izjava da program Seljačke internacionale i njeni ciljevi »gotovo u potpunosti odgovaraju našim pogledima«.²⁰

Sa svoje strane, rukovodstvo Seljačke internacionale u Moskvi pokazivalo je interesovanje za društveno-političke procese u Jugoslaviji uz uverenje da može pojačati nacionalne i socijalne suprotnosti u cilju rušenja te države. U Kominterni je tada preovladivala koncepcija o prožimanju nacionalnog pitanja sa seljačkim; balkanske zemlje su bile u žiži interesovanja zbog nestabilnih režima i nacionalnog i socijalnog previranja, za razliku od zemalja srednje i zapadne Evrope. Iz tih razloga Kominterna je preko rukovodstva KPJ nastojala da se njena legalna organizacija Nezavisna radnička partija Jugoslavije (NRPJ) poveže sa seljačkim partijama. Posle formalnog poziva HRSS da stupi u Seljačku internacionalu u letu 1924. usledio je poziv, u decembru iste godine, Zemljoradničkoj stranci da pristupi Krestinterni i prihvati ciljeve njene borbe: »Mi smo detaljno pregledali programe i praksu seljačkih partija i organizacija u Srbiji« — kaže se u pozivu predsedniku Zemljoradničke stranke Đokiću — »i našli smo da se samo vaša partija uglavnom slaže sa Seljačkom internacionalom. Nama je poznato da je za sada Vaša partija mala, ali se mi istom obraćamo Vama sa gotovošću da priznamo Vašu partiju kao *predstavniciu celog srpskog seljaštva*. Mi činimo to zbog toga što smo mi duboko uvereni da će blagodareći našim zajedničkim snagama ona postati skoro najkrupnija organizacija srpskih seljaka. To će se dogoditi samo u tome slučaju, ukoliko se program Vaše partije i svakodnevna njena praksa usavršava i prilagođava Seljačkoj internacionali«.²¹ U pozivu Đokiću da dode u Moskvu i učlani svoju stranku u međunarodnu seljačku zajednicu, izražena je i spremnost da mu se prizna pravo »rešavajućeg glasa« kao delegatu srpskih seljaka na sledećoj plenarnoj sednici Internacionale, koja će se održati u prvoj polovini 1925. godine. Ali, sugerisano je da već tada stupi u vezu sa predstavnicima jugoslovenskih komunista i sa njima postigne sporazum o zajedničkom učešću na izborima isticanjem, uz radničke, i seljačkih kandidata u svim izbornim okruzima Srbije.²²

¹⁸ S. Grebenac, *Odnosi sa Rusijom*, „Zemljoradnik“, 20. 3. 1924, 2; S. Grebenac, *Seljaci i novo doba*, „Zemljoradnik“, 5. 3. 1925, 2; *Obnova prijateljstva*, „Zemljoradnik“, 28. 6. 1920, 2.

¹⁹ *Odsudan trenutak*, „Zemljoradnik“, 15. 6. 1924, 1.

²⁰ *Sta je to Seljačka internacionala*, „Zemljoradnik“, 29. 1. 1925, 1.

²¹ AJ, Krestinterna, *Pismo pomoćnika glavnog sekretara Dombala i pomoćnika organizacionog sekretara Seljačke internationale Bogoevskaje*, R. Đokić, Moskva, 20. 12. 1924.

²² Isto.

U novoj poruci, koja je Đokiću stigla polovinom januara 1925. godine, rukovodioci Seljačke internacionale insistiraju naročito na političkoj borbi protiv Pašićevog režima i podršci HRSS: »Sada kada sve mase rešavaju: ko od seljačkih predstavnika prilazi na stranu Seljačkoj internacionali, a ko ne prilazi, drugim rečima ko je prijatelj seljaka, a ko neprijatelj, vaša otvorena deklaracija o Vašem odnosu prema Seljačkoj internacionali skrenuće ne samo pažnju na Vašu partiju celog javnog mnjenja, nego okolo Vaše partije okupiće sve srpsko seljaštvo u ovom istorijskom momentu«. Zemljoradnička stranka u ovoj političkoj situaciji nema šta da izgubi. Ne treba se bojati da bi Pašićeva vlast mogla primeniti Zakon o zaštiti države i na Zemljoradničku stranku, kao što je to učinila na HRSS, jer bi time pokazala samo slabost.²³

Zemljoradnička stranka je u potpunosti prihvatala predlog rukovodioca Seljačke internacionale. Njene vođe ne samo što su pružili bezrezervnu podršku vođstvu HRSS,²⁴ u trenucima kada je ono bilo pred optužbom za dela veleizdaje, i kada je skoro sva srbijanska štampa oštro kritikovala hrvatskog vodu Stjepana Radića, nego su stupili u vezu sa predstavnicima KPJ i s njima doneli odluku da otpisuju u Moskvu i formalno pristupe Seljačkoj internacionali.

Nemamo pouzdanih podataka da li je Đokić prisustvovao plenarnoj sednici Izvršnog komiteta Krestinterne, koja je održana 1. aprila 1925, iako je za tu sednicu, kao delegat svoje stranke, dobio punomoćje od Prezidijuma Krestinterne.²⁵ Početkom maja, Đokić je bio u Moskvi i vodio razgovore s predstavnicima Prezidijuma te organizacije. Posle toga je dao zvaničnu izjavu o »pridruživanju« Seljačkoj internacionali, ali s molbom da »u interesu samog ulaska, a s pogledom na tadašnju političku situaciju u Jugoslaviji i na Balkanu da, ovaj naš prilazak Seljačkoj internacionali ostane tajni — u poverenju do toga momenta kada se bude moglo, i javno proklamovati«. Naglasio je, pri tome, da je najvažnije da njegov rad »bude u sporazumu i tajnim vezama«, uz uslov da u daljoj akciji stranke u zemlji »moramo imati odrešene ruke«.²⁶ Đokić je, inače, obavestio predstavnike Krestinterne o istorijskom razvoju svoje stranke, priznavši da u pogledu akcionog rada »do sada zaista se može smatrati slabim«, za šta je našao opravdanja i u materijalnim teškoćama. Izned je i program budućeg rada u kome se na prvom mestu postavlja zadatak da Zemljoradnička stranka bude stožer okupljanja seljaštva u Srbiji na revolucionarnej osnovi, da po mogućству okupi seljake iz organizacija Radikalne i Demokratske stranke, kao i Saveza zemljoradnika. Prihvatio je da tesno sarađuje sa radnicima i Komunističkom partijom, sa kojom je i do tada njegova stranka imala »dodirnih tačaka«. Molio

²³ Isto, *Pismo Dombala i organizacionog sekretara Međunarodnog seljačkog saveta Mešćeijakova, R. Đokić, Moskva 30. 12. 1924.*

²⁴ Predstavnici HRSS su cenili takvu podršku Zemljoradničke stranke. Ne posredno pred parlamentarne izbore 1925. njihovi prvaci prihvatali su materijale Zemljoradničke stranke i razdelili svojim pristalicama u Hrvatskoj (AJ, Krestinterna, mikrofilm, 188, 734, snimak 80, Izveštaj Glavnog odbora Zemljoradničke stranke od 6. 5. 1925. *Seljačkoj internacionali*).

²⁵ AJ, Krestinterna, Balkanska komunistička federacija, jugoslovenska sekcija, 13. 2. 1925. *Drugu Stanislavu upućeno od članova Prezidijuma Krestinterne Goova i Orlova*.

²⁶ AJ, Krestinterna, br. 2, Glavni odbor Zemljoradničke stranke, 26. 5. 1925, Međunarodnom seljačkom savetu.

je samo da se aktivistima NRJP u tom pogledu daju uputstva »da treba s nama da budu u vezama i zajedničkom radu«, ukoliko politička situacija to bude dozvoljavala. Pod istim uslovima, trebalo bi da se odvija i saradnja sa Radićevom HRSS. Đokić je, međutim, izložio i teško materijalno stanje, te je kao uslov dalje političke i propagandne akcije, preko štampe, tražio finansijsku pomoć, odnosno kredit koji bi kasnije bio vraćen: »Naš dalji uspeh zavisi od Vaše materijalne pomoći« — nalogasio je Đokić — »za druge poteškoće organizacione prirode, mi ćemo ih u vrlo kratkom roku prevladati«.²⁷

4.

Zemljoradnička stranka je nameravala da preduzme revolucionarnu akciju u trenucima kada su se žarišta političke borbe gasila. Posle ponovne zabrane NRPJ i proširenja Zakona o zaštiti države na HRSS, ova stranka je 1925. godine prihvatile Vidovdanski ustav i postigla sporazum sa Radikalnom strankom o ulasku u vladu. Kapitulacija vođstva HSS imala je znatnog uticaja na jenjavanje borbe opozicionih stranaka, osobito seljačkih. Stvorena je šira osnova režima, pa je svaki pokret koji je imao za cilj društvene i političke promene bio osuđen na neuspeh.

U takvim se uslovima našla Zemljoradnička stranka kada se njen vođa Đokić vratio u leto 1925. iz Moskve, kao član Seljačke internacionale. Oseka revolucionarnog talasa bila je očita, pa je u takvima prilika bilo veoma teško isturati se napred.

Vođstvo Zemljoradničke stranke je pripremilo manifest upućen srpskim zemljoradnicima da se okupe na jednom revolucionarnom programu. U jeku kampanje protiv Seljačke internacionale, ona joj je pružila punu podršku, ukazujući svojim pristalicama, da sa tom međunarodnom zajednicom »moraju ići, ako žele svoje puno oslobođenje od jarma čaršije i zelenaša«, zalažući se, ponovo, za uspostavljanje diplomatskih odnosa sa SSSR-om.²⁸ S druge strane, oštro je osuđivan vođ Hrvata Radić zato što je načinio strmoglavi politički skok, sporazumevši se sa Radikalnom strankom, što je ocenjeno kao izdajstvo seljačkih interesa i zemljoradničkog pokreta.²⁹

Učinjen je i poslednji pokušaj da se sa Savezom zemljoradnika ostvari saradnja u jedinstvenom frontu ili čak stranci. Ranijih godina, naročito za vreme parlamentarnih izbora 1923. i 1925, predviđala se akciona saradnja sa kratkim dejstvom u pogledu izbornih kandidacija. Nuđena je, i tom prilikom, fuzija sa Savezom zemljoradnika, ali pod uslovom da se vođstvo oslobodi ljudi koji su uticali da njihovi poslanici glasaju za Zakon o zaštiti države, što je imalo za posledicu da se iz Skupštine izbaci 59 komunističkih poslanika, »umesto da su među tim ljudima tražili saveznike za borbu protiv zelenaša i birokratije«.³⁰ Glavni

²⁷ Isto.

²⁸ *Zemljoradnici i međunarodna veza*, „Zemljoradnik”, 28. 1. 1926, 1; *Rusija i Balkan*, istoč str. 2.

²⁹ *Zapisnik sa sednice Glavnog odbora Zemljoradničke stranke od 31. 1. 1926*, „Zemljoradnik”, 17. 6. 1926, 4; *Radićev strmoglavl*, „Zemljoradnik”, 28. 1. 1926, 1.

³⁰ *Ko ruši jedinstvo*, „Zemljoradnik”, 27. 3. 1924, 1; *Poruka braći*, „Zemljoradnik”, 17. 4. 1924, 2.

odbor Saveza zemljoradnika u tim prilikama sa omalovažavanjem je odbio saradnju, ne priznavajući Zemljoradničku stranku kao ravnopravnog partnera s kojim se može sarađivati. Jedino je pružana mogućnost pristalicama Zemljoradničke stranke da likvidiraju svoju stranku i upišu se u mesne organizacije Saveza zemljoradnika.³¹

U manifestu koji je Glavni odbor Zemljoradničke stranke uputio 31. januara 1926. traži se konkretniji oblik saradnje sa Savezom zemljoradnika na programu koji je dogovoren u Moskvi: izvođenje agrarne reforme, ukidanje svih vrsta posrednih poreza, razduženje seljaka i davanje zemljoradničkih kredita; u nacionalnoj politici, traži se borba protiv nacionalnog ugnjetavanja i uspostavljanje federativne Jugoslavije. Naglasak je stavljen na zahtev za stvaranje zajedničkog fronta sa radnicima: »Radnici varoši i sela treba isto tako da naprave jedan front na osnovu svojih programa i da se zajednički bore za bolju budućnost sviju«. Praktično, jedinstvo sa Savezom zemljoradnika trebalo je da se sproveđe formiranjem »odbora za ujedinjenje« u svim mestima; zatim bi se održala zajednička sednica glavnih odbora obeju stranaka, koja bi pripremila naredni kongres, na kome bi se izvršila definitivna fuzija i stvorila nova organizacija srpskih zemljoradnika na novom programu.³²

Taj manifest, koji nije naišao ni na kakav odziv, poslednja je politička akcija Zemljoradničke stranke. Polovinom 1926. godine ne izlazi više ni njeno glasilo. Već na poslednjoj sednici Glavnog odbora, u januaru 1926, konstatovano je da se stranka zbog nedostatka finansijskih sredstava nalazi pred likvidacijom.³³ Đokić je pokušavao da obećana materijalna sredstva obezbedi od Krestinterne,³⁴ ali ni otuda pomoć nije stizala. Krestinterna je tada više podržavala levo krilo Saveza zemljoradnika, s kojim je polovinom 1926. godine uspostavljena čvršća veza.³⁵

Time su nastavljeni pokušaji boljševika da se, preko manjeg jezgra seljačkih aktivista, infiltrira u srpsko selo i ostvari svoje ciljeve. U ovom vremenu, to nije uspevalo.

Pošto nije dobio finansijska sredstva, ohladio se i odnos vođe Zemljoradničke stranke prema komunistima sa kojima je, zatim, prekinuo svaku vezu. Ostala je samo njegova politička ambicija da se, upotrebom socijalne demagogije o seljaštву, kao najbrojnijem, a ekonomski

³¹ Iz kancelarije Glavnog odbora Saveza zemljoradnika, 20. 11. 1923, „Zemljoradnik“, 27. 3. 1924.

³² Manifest Glavnog odbora Zemljoradničke stranke „Srbima zemljoradnicima svih partija i vera“, „Zemljoradnik“, 17. 6. 1926, 2.

³³ Zapisnik sa sednice Glavnog odbora Zemljoradničke stranke 31. 1. 1926, „Zemljoradnik“, 17. 6. 1926, 4.

³⁴ U tu svrhu, tokom avgusta i decembra 1925, boravio je u Beču, stupajući u vezu s predstvincima Seljačke internationale preko poslanstva SSSR (AJ, Krestinterna; Vid.: dok. br. 11, 12, 13, 14. i 15).

Na sednici Glavnog odbora Zemljoradničke stranke 31. januara 1926. konstatovano je da Odbor ne raspolaze nikakvim materijalnim i finansijskim sredstvima. Da bi se ovo stanje prevazišlo i da ne bi došlo do likvidacije pokreta, pozvani su svi prijatelji sela da priteknu u pomoć finansijskim sredstvima, (»Zemljoradnik«) 17. 6. 1926, 4).

³⁵ 19. 7. 1926. godine članovi Prezidijuma Krestinterne Dombal i Orlov uputili su Kosti Krajšumoviću poziv da dođe na razgovore u Moskvu »kako bi zatim bilo moguće zajedno napraviti plan za rad Saveza zemljoradnika“ (AJ, Krestinterna, neregistrovan mikrofilm 188/733).

najugroženijem staležu, dočepa vlasti. U tom cilju, Radisav Đokić je iz osnova promenio političku orientaciju: 30-tih godina pokušao je da se približi Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici Milana Stojadinovića. U više pisama i predstavki, Đokić mu je nudio saradnju na izborima i u vladu u borbi protiv opozicije i njenog uticaja na selo: »Na ovaj način, pri formiranju nove političke formacije« — pisao je Đokić — »baš mi imamo pravu snagu zemljoradničkog naroda, jer su to pravi 'ganjac i opanak', a ne ovi opozicioni elementi, koji to, radi maske, sebi prisvajaju«.³⁶

Stojadinović je sve njegove predstavke i molbe ignorisao, smatrajući ih neozbiljnim.

BRANISLAV GLIGORIJEVIĆ

ZEMLJORADNIČKA STRANKA

Rezime

Zemljoradnička stranka osnovana je 1919. godine, kada je pokrenut i njen organ »Zemljoradnik«. U posleratnom raslojavanju na srpskom selu, nije uspela da obezbedi značajniji politički uticaj, pošto je u isto vreme nastala snažnija politička grupacija Savez zemljoradnika. Svedena na regionalnu poziciju (njene pristalice su ponajviše bile koncentrisane u kosmajskom srezu), Zemljoradnička stranka je pokušavala politički probaći sa radikalnim ekonomsko-socijalnim i nacionalnim programom: zahtevala je korenite promene u društveno-političkom sistemu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kao i promenu državnog uređenja u smislu zahteva Hrvatske republikanske seljačke stranke, s kojom je uspostavila saradnju. Njeno približavanje revolucionarnim pokretima (jugoslovenskih komunista i boljševika) rezultiralo je zvaničnim stupanjem u Seljačku internacionalu u Moskvi u letu 1925, sa zadatkom da bude predstavnik svog srpskog seljaštva. To preteško političko breme nije bila u stanju da nosi, pa se delatnost Zemljoradničke stranke gasi već tokom 1926. godine. Pokušaj obnavljanja političke delatnosti sredinom 1935, uz podršku Stojadinovićeve vlade, nije uspeo.

³⁶ AJ, fond Milana Stojadinovića, 22/157, *Pismo Radisava Đokića Stojadinoviću* 23. 7. 1935.

BRANISLAV GLIGORIJEVIC

THE AGRICULTURAL PARTY

Summary

The Agricultural Party was founded in 1919, followed immediately by the first edition of its paper »The Farmer«. In the post-war stratification of the Serbian village the party did not succeed in gaining significant political influence due to the simultaneous rise of a more powerful political group, the Farmers' Union. Reduced to a regional position (its followers were mostly centered in the Kosmaj region), the Agricultural Party attempted to strengthen its political status by proposing a radical economic, social and national program, demanding fundamental changes in the social and political system of the Kingdom of the Serbs, Croatians and Slovenians similar to those proposed by the Croatian Republican Farmers' Party with which it had begun associating. The views of the Agricultural Party had become close to those of the revolutionary movements (the Yugoslav Communists and the Bolsheviks) resulting in the party's formal joining of the Farmers' International in Moscow in the summer of 1925, as the representative of the Serbian farmers. The burden of this political responsibility proved to be too mighty and the activity of the Agricultural Party ended in the course of 1926. An unsuccessful attempt supported by the Government of Stojadinović, at reviving the party's political activity was made in 1955.

MIROSLAV JOVANOVIĆ
Asistent, Filozofski fakultet
Beograd, Čika Ljubina 18—20

BOLJŠEVIČKA AGENTURA NA BALKANU 1920—1923.*

(Teze o organizaciji, strukturi, planovima i praksi)

Originalan naučni rad

UDC: 327.84(47:497.1), „1920/1923“

ABSTRACT: Rad predstavlja pokušaj da se u glavnim tezama prikažu struktura i ustrojstvo boljševičke agenturne mreže na Balkanu početkom 20-tih godina, osnovni vidovi njene delatnosti i planovi, kao i portreti dela ljudi koji su ulazili u njen sastav. Pisan je prema materijalima kontraobaveštajne službe Ruske armije generala Vrangle.

* Rad je napisan 1992. godine kao referat za naučni skup »Koreni krize i raspada Jugoslavije», koji je u organizaciji Instituta za savremenu istoriju održan tokom marta, aprila i maja 1992. u Beogradu.

Izvorna podloga koja je poslužila u izradi referata, a kasnije i ovoga rada, bila je građa nastala tokom rada kontraobaveštajnog odjeljenja Glavnog štaba Ruske armije (general-a Vrangle). Svesni specifičnosti građe obaveštajnog porekla bili smo veoma oprezni u donošenju zaključaka i, koliko je to bilo moguće, dobijene podatke podvrgavali smo kritičkoj analizi upoređujući ih sa literaturom i arhivskom građom drugačijeg porekla. Deo agenturnih izveštaja kontraobaveštajne službe Vrangleove armije, na čijem čelu se nalazio jedan od istaknutih ruskih carskih generala Jevgenij Konstantinovič Klimovič, koji se odnose na 1920., 1921. i 1923. godinu sačuvao se sasvim slučajno — kao kopije koje su se, nije sigurno kako, našle u zaostavštini Nikole Pašića, koja se danas čuva u Arhivu Srpske akademije nauka i umetnosti u Beogradu. To je, koliko nam je poznato, jedinstvena kolekcija agenturnih izveštaja ove službe za koju se pouzdano zna da je sačuvana i koja je danas dostupna istraživačima. Naime, posle ličnih istraživanja u moskovskim arhivama i posredne provere arhiva Huverovog instituta u Stenfordu u SAD (gde se čuva arhiva Ruske armije i deo Vrangleove lične arhive), kao i arhiva ruske crkve u Džordanvilu u SAD (gde se čuva arhiva organizacije ROVS), kao i provere kod istraživača koji su bili u kontaktu i saradivali sa naslednicima generala Vrangle, tj. u njegovoj ličnoj arhivi, koja je danas takođe u SAD, sa sigurnošću se može konstatovati da su agenturni izveštaji na osnovu kojih je pisan ovaj rad, za sada, jedino poznati i istraživačima dostupni izvori ove vrste.

Za otkrivanje te prvorazredne građe veoma smo zahvalni prof. dr Đorđu Stankoviću. Zahvaljujemo se i kolegama iz Arhiva SANU, Miletu Staniću i Dragomu Opsenici, koji su uložili veliki trud da bi, vremenom načetu, izvornu građu valjano kserokopirali i na taj način nam bitno olakšali rad.

Zbog svega navedenog ostaje nam potpuno nejasan motiv prethodnog urednika časopisa „Istorijski XX veka“, koji je propustio da ovaj rad, iako je kao referat pročitan na skupu, a potom organizatorima skupa, na njihov zahtev uredno predat, uvrsti među ostale priloge koji su objavljeni u jednoj od svezaka „Istorijski 20 veka“, kao zasebna tematska celina sa skupa „Koreni krize i raspada Jugoslavije“.

Ovo je neznatno dopunjena varijanta rukopisa, koji je pročitan na Međunarodnoj konferenciji „KGB — juče, danas, sutra“, u Moskvi, 19—21. februara 1993.

1) Struktura agenturnih odeljenja

Mreža agenturnih organizacija koja je po direktivama Moskve delovala na Balkanu od 1920. do 1923. godine, a koju zbirno nazivamo boljševička agentura, sastojala se od tri relativno zasebne celine. Na vrhu piramide nalazila se Sveruska komunistička partija (boljševika), čije su podorganizacije formirale tri posebne agenturne mreže. Prvu je formirala i nadzirala Čeka (GPU), drugu Voenosovjet, dok je treću organizovala Kominterna.¹ Na terenu su te mreže uspešno koordinirale akcije i često razmenjivale saradnike.

Vrh agenturne piramide u organizacionom smislu činile su SKP(b) i njene podorganizacije (Čeka, Voenosovjet i Kominterna), koje su bile povezane boljševičkim sistemom organizacije. Taj organizacioni vrh često je označavan kao Moskovska centrala. Njemu su bila podređena *centralna odeljenja* u pojedinim zemljama, na čijem čelu se nalazio *načelnik odeljenja*. Centralna odeljenja su se sastojala od dva sektora, *tajnog i agenturnog*, koji su bili potčinjeni načelniku odeljenja. Dešavalo se da načelnik odeljenja bude rukovodilac jednog od ta dva sektora, pa čak i da rukovodi sa oba (objedinjavanje konspirativnog rada). Najniži nivo u okviru organizacije predstavljali su *punktovi*, direktno potčinjeni centralnom odeljenju, koji su sprovodili akcije na terenu. Na njihovom čelu nalazili su se *načelnici punktova*, koji su objedinjavali aktivnosti agenata. Među agentima, koji su na terenu sprovodili zadatke Moskovske centrale, razlikovale su se tri vrste: 1. *tajni saradnici* (koji su obavljali različite složenije zadatke); 2. *agenti* (koji su se uglavnom bavili propagandom); i 3. *špijuni-informatori* (koji su prikupljali podatke na terenu). Neka od centralnih odeljenja imala su i zasebne likvidacione grupe, potčinjene načelniku odeljenja.²

Izvan te čvrste strukture postojao je još čitav niz veza koje su centralno odeljenje povezivale sa drugim odeljenjima, samostalnim organizacijama, grupama i pojedincima, ubličavajući na taj način čitavu obaveštajnu mrežu čiji se centar nalazio u Moskvi.

Svakodnevni rad i funkcionisanje centralnih odeljenja zavisio je od uspostavljanja i održavanja veza sa pojedincima i grupama koje su im omogućavali kako međusobne tako i kontakte sa centralom u Moskvi, ali i olakšavali sprovođenje konkretnih akcija na terenu. Ti pojedinci

¹ O formiranju i koordinaciji rada boljševičke agenture uopšte opširnije se govori u sledećim radovima: Legit Džordž, *ČEKA: Lenjinova politička policija*. Sveruska izvanredna komisija za borbu protiv kontrarevolucije i sabotaže od decembra 1917. do februara 1922, Beograd 1988, str. 61—74, 117—134, 233—264. Zatim u naročito važnom delu: Эндрю Кристофер и Гордиевский Олег, *КГБ. История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева*, с. L. s. a., str. 57—125. Ovi radovi sadrže i potpuniji pregled literature, koja je do tada obradivala ovu problematiku. Mnoštvo konkretnih podataka o formiranju, organizaciji, funkcionisanju i akcijama boljševičke agenturne mreže pružaju memoari jednog od prvih sovjetskih agenata koji je početkom 30-ih godina prebegao na Zapad: Агабеков Г. С., ЧК за работой. *Приложение к журналу „Отечественные архивы“ выпуск 1*, Москва 1992, str. 54—66, 111—139, 167—173, 198—228. Za opšte okvire delatnosti boljševičke agenture veoma je ilustrativan i rad: Вольтон Тјерри *КГБ во Франции*, Москва 1993, 9—118.

² Дело информационного отделения штаба главнокомандующего русской армии. Константинопольские бюллетени и сводки 1920—1923, Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (u daljem tekstu: A SANU), 14528/XI i XII.

i grupe nisu bili uključeni u strukturu centralnih odeljenja. Najvažnije karike koje su omogućavale rad centralnih odeljenja, održavanje veze sa Moskvom kao i drugim odeljenjima, a koje su se povezivale sa centralnim odeljenjem preko načelnika, bile su:

1. stalna veza za dotur novca iz Sovjetske Rusije;
2. mreža kurira (kojom se centralno odeljenje koristilo i za održavanje veza sa centralom u Moskvi, ali i za kontakt sa drugim odeljenjima radi koordinacije zajedničkih akcija);
3. službe i pojedinci koji su nabavljali ili falsifikovali pasoše (kojima su su se koristili agenti radi nesmetanog sprovođenja akcija na širokom prostoru Balkana).³

Za sprovođenje akcija na terenu odeljenja su koristila usluge pojedinača i grupa koje je centrala iz Moskve direktno upućivala na teren, radi posebnih zadataka i pomoći centralnim odeljenjima. Najvažnije veze te vrste bile su:

1. agenti sa specijalnim zadacima (po pravilu iskusni čekisti) koji su u zavisnosti od zadataka i ciljeva bili vezani za pojedine punktove, ali koji su imali visok stepen autonomnosti u radu;
2. posebne terorističke grupe, koje je centrala u Moskvi formirala nezavisno od drugih organizacija (koje su vršile atentate i likvidacije za centralna odeljenja koja nisu imala likvidacione grupe).⁴

Poseban nivo povezivanja centralnih odeljenja bio je onaj na kome su održavane veze sa lokalnim komunističkim partijama. To je vršeno na dva načina:

1. centralno odeljenje se direktno povezivalo preko načelnika sa lokalnom KP, a lokalne partije su za tu vezu određivale posebnog čoveka (takav kontakt održavan je i radi efikasnijeg rada centralnog odeljenja, ali i radi dodatne kontrole rada lokalne KP);
2. punktovi su se u svakodnevnim poslovima koristili širokim sadejstvom članova lokalnih partijskih organizacija.⁵

a) *Kuriri*. Mreže kurira bile su formirane po specijalnostima. Najčešće su kuriri bili zaduženi samo za jedan pravac. U rečkim slučajevima jedan kurir korišćen je za veze između više punktova. Među kuririma postojale su tri vrste specijalnosti:

1. održavanje veza sa centralom (Moskva i uopšte SSSR);
2. održavanje veza među odeljenjima u različitim zemljama (van SSSR);
3. održavanje veza između centralnog odeljenja i drugih odeljenja (u zemlji i između centralnih odeljenja i podređenih mu punktova).

Ponekad su se kuriri bavili i informativnim radom, tj. bili su istovremeno i špijuni-informatori.

Glavni kurirski punktovi u Evropi u kojima su postojale baze (tj. konspirativni stanovi) u koje su upućivani i odakle su dolazili kuriri bili su: Moskva, Odesa, Carigrad (Konstantinopolj), Sofija, Beč, Berlin i Marsej.⁶

³ Isto.

⁴ Агентурная записка, секретно, № 7172, 30. VIII 1921; Агентурная записка, секретно, № 7256, 16. IX 1921; Агентурная записка, секретно, № 7401, 20. X 1921. (A SANU, 14528/XII).

⁵ Kao napomene 2 i 3.

⁶ Агентурная записка, совершено секретно, 12/25. XII 1920; „Бюллетень“ № 29, „П“, 12. IV 1923, Константинополь; „Бюллетень“ № 107, 2. VIII 1923, Кон-

b) *Pasoši.* U periodu 1920—1923. boljševički agenti i kuriri na Balkanu najčešće su koristili poljske, bugarske i italijanske pasoše. Bugarski pasoši nabavljeni su zahvaljujući blagonaklonosti vlade Aleksandra Stambolijskog. Poljski pasoši bili su nabavljeni preko Komesarijata inostranih poslova SSSR, direktno iz Poljske, i nosili su redne brojeve veće od 117.231 (ta osobenost je po potrebi korišćena kao lozinka u Srbiji i Austriji). Osim bugarskih i poljskih, korišćeni su i italijanski službeni pasoši (koje su izdavali konzuli), a koje su agenti najviše cenili i najradije koristili. Ti pasoši nabavljeni su preko sekretara italijanskog konzulata u Varni, izvesnog Cončeva,⁷

c) *Najveća centralna odeljenja.* Među najvećim i najuticajnijim agenturnim odeljenjima u to doba na Balkanu bilo je centralno odeljenje na čijem čelu se, kao načelnik, nalazio samozvani baron Robert Petrovič Ozolj. Centar tog odeljenja bila je Sofija. Pod njegovom komandom nalazilo se 10 nižih punktova u čak tri balkanske države. To su: Sofija, Srbija, Čarigrad, Varna, Plovdiv, Stara Zagora, Burgas, Haskovo, Trnovo i Plevena.⁸

U Sofiji je bio centar i drugog velikog centralnog odeljenja, formiranog u sklopu pokreta »Savez povratka u domovinu« (Sovnarod). Načelnik odeljenja bio je Ivan Dmitrijevič Anisimov, kojem je bilo potčinjeno 9 punktova u Bugarskoj: Ruščuk, Burgas, Varna, Stara Zagora, Plovdiv, Šumlen, Ravgrad, Lom i Trnovo.⁹

Vojnu agenturu na Balkanu sačinjavala su dva odeljenja, potčinjena direktno Lavu Davidoviču Trockom. Prvo odeljenje bavilo se vojno-obaveštajnim i propagandnim radom među okupacionim armijama Antante u Čarigradu. Na njegovom čelu nalazio se bivši oficir Popov. Drugo je bilo centralno (vojno-obaveštajno) odeljenje sa centrom u Čarigradu. Neko vreme njegovim radom rukovodio je pukovnik Rutkovski, a potom Kudiš.¹⁰

Veoma značajnim centralnim odeljenjem komunističke propagande na Balkanu rukovodio je obaveštajac pod pseudonimom »Boris Gljebov-Avilov«.¹¹

станинopolъ; „Бюллетень“ № 111, 6. VIII 1923, Константинополь (A SANU, 14528/XI i XII.)

⁷ „Бюллетень“, № 111, 6. VIII 1923, Константинополь — Ген. Климовичу (A SANU, 14528/XI.)

⁸ (Zbirni agenturni izveštaj, bez posebnih oznaka, za 1923. godinu — postojala su dva takva izveštaja koja su sadržavala podatke iz različitih agenturnih beleški i biltena, u nemogućnosti da ove izveštaje navodimo pod formalnim, originalnim zaglavljem — u daljem tekstu ćemo ih navoditi prema redu kojim se danas čuvaju u arhivu, kao Zbirni izveštaj za 1923... 1 ili 2) (A SANU, 14528/XI) Takode i:

Даватц Владимир Христианович, Годы. Очерки пятилетней борьбы Белград 1926, стр. 164—166. (u daljem tekstu: Даватц В. Х., Годы...)

⁹ „Бюллетень“, № 20, „п“, 21. III 1923, Константинополь; „Бюллетень“, № 29, „п“, 21. IV 1923, Константинополь; „Бюллетень“, № 30, „п“, 12. IV 1923, Константинополь. (A SANU, 14528/XI.)

¹⁰ Агентурная записка, № 7488, секретно, 1. XI 1921; Агентурная записка, № 7526, секретно, 10. XI 1921; (Збирни годишњи извештај за 1923. г.... 1 и 2) (A SANU, 14528/XI i XII.)

¹¹ Начальнику Особаго Отделения штаба Главнокомандующаго Русской Армии, доклад № 22, советник Верисоцкий, 9. XII 1920. (A SANU, 14528/XII.)

Pored navedenih odeljenja na Balkanu je delovalo i značajno agenzurno odeljenje u okviru Međunarodnog komiteta Crvene pomoći, zatim dve zasebne terorističke grupe u Carigradu, kao i niz drugih agenturnih organizacija.

2) *Balkanski horizont delatnosti*

Istaknuto mesto u lancu »svetske revolucije« centar u Moskvi odredio je Balkanu. Najvažniji zadatak boljševičke agenture bio je priprema kadrova i stvaranje preduslova da se očekivana »revolucionarna situacija« u čitavom regionu pravovremeno iskoristi. Za svaku zemlju bili su razrađeni posebni planovi (s obzirom na konkretnе ciljeve i okolnosti).

- a) *Bugarska*: Centralno mesto i najznačajniju ulogu u regionu Balkana, na samom početku 20-tih godina, centar u Moskvi poverio je Bugarskoj. Takva odluka bila je doneta iz najmanje dva razloga:
1. Komunistički pokret u Bugarskoj u to doba bio je veoma jak i razvijen (još krajem 1919. i početkom 1920. godine bugarski komунисти pokušali su da preuzmu vlast);
 2. Vlada Aleksandra Stambolijskog bila je blagonaklona prema bugarskim komunistima, želeći da ih dvojako iskoristi (na unutrašnjem planu radi borbe sa političkim protivnicima, a na spoljašnjem radi približavanja Sovjetskoj Rusiji u slučaju da se ova uvrsti u red velikih sila).

Takvu situaciju Moskva je spretno iskoristila da u Bugarskoj organizuje izuzetno moćnu agenturnu mrežu čiji se uticaj širio na čitav region Balkana.

U skladu sa postavljenim ciljevima (»svetska revolucija«) boljševička agentura imala je više zadataka u Bugarskoj. Budući da se očekivalo da će se još tokom 1920. godine Crvena armija pojavitи на Ddnjestru i da će to izazvati revoluciju na Balkanu, primaran zadatak boljševičkih agenata bio je formiranje vojno-revolucionarnih ćelija (uglavnom od russkih izbeglica koji su podlegli boljševičkoj propagandi). Te ćelije trebalo je da predstavljaju delove Crvene armije stacionirane na tlu Bugarske i samim tim da budu sovjetsko vojno uporište na Balkanu.

Drugi po važnosti zadatak boljševičke agenture bio je pokušaj infiltracije u državne strukture. U toj akciji zavrbovani su istaknuti bugarski državni činovnici: ministar unutrašnjih poslova Rajko Daskalov, glavni sekretar Ministarstva unutrašnjih poslova Georgi Kosovski, načelnik žandarmerije i državne bezbednosti Dimitrij Mustanov, kao i pomoćnik sofijskog gradonačelnika Stančo Trifunov, Sovjetski agenti uspostavljali su i lične kontakte sa Aleksandrom Stambolijskim. Ta akcija je bila usmerena na kontrolisanje najvažnijih ministarstava u slučaju revolucije, a njen uspeh otvarao je i mogućnost čak i mirno preuzimanje vlasti od strane BKP. Međutim, to je onemogućeno desničarskim i armijskim prevratom u julu 1923. godine.¹²

¹² Начальному Особаго Отделения штаба Главнокомандующаго Русской армии, доклад № 22, советник Верисоцкий, 9. XII 1920.; „Бюллетень”, № 29, „п”, 12. IV 1923, Константинополь; „Бюллетень”, № 30, "п", 12. IV 1923, Кон-

b) *Rumunija:* Sovjetski analitičari procenili su početkom 20-tih godina da je i Rumunija, uz Bugarsku, potpuno spremna za izgradnju komunizma.

Planovi u vezi Rumunije bili su jednostavniji nego što je bio slučaj sa Bugarskom. Naime, još 1920. i 1921. godine očekivao se otvoreni rat Sovjetske Rusije sa Rumunijom. Već u vreme građanskog rata u Rusiji vladalo je uverenje da će se, posle pobede nad Denikinom, na udaru Crvene armije naći najpre Rumunija pa potom Poljska. U očekivanju tog sukoba boljševička agencija radila je na stvaranju i koncentraciji vojno-revolucionarnih celija u Bugarskoj, čiji je zadatak u slučaju Rumunije bio da podižu borbeni duh bugarske armije i preuzmu zajedničku vojnu akciju u kojoj bi bugarska armija i vojno-revolucionarne celije upale na teritoriju Rumunije sa juga.¹³

c) *Turska:* Položaj Turske na balkanskom horizontu sovjetskih planova i akcija bio je uslovljen geografskim položajem sa jedne i unutrašnjom situacijom u zemlji sa druge strane. Zbog povoljnog geografskog položaja Turska je bila korišćena kao dvostruka tranzitna spona za boljševičke agente:

1. kao pogodna baza za kontakte sa komunističkim grupama i celijama na Bliskom istoku (koje su pripremene za ustank i od čijih članova su formirane vojno-revolucionarne celije);
2. kao pogodna baza za nesmetano ubacivanje agenata na ruske teritorije koje su tokom i neposredno posle građanskog rata i neposredno pokušavale da se otcepe od Sovjetske Rusije (na Kavkaz i u Zakavkazje). Zadatak tih agenata bio je podizanje ustanka na pobunjениim područjima radi njihovog vraćanja u granice Sovjetske Rusije.

Istovremeno, nesređeno unutrašnje stanje nastalo revolucionarnim prevratom Kemala Ataturka omogućilo je izrastanje Carigrada u značajan centar agenturnog rada uopšte, pa samim tim i boljševičkog agenturnog rada. Prisustvo velikog broja Rusa u Carigradu (s obzirom da su u okolini Carigrada formirani veliki prihvativi logori za ruske izbeglice u Galipolju i Čataldži) bitno je olakšavalo rad boljševičkim agentima. Za boljševičku agenturu u to vreme Carigrad je bio trostrukon značajan:

1. kao centar za kontrolu i infiltraciju u strane vojne misije i među ruske izbeglice;
2. kao važan propagandni punkt;
3. kao važna baza za kurire.¹⁴

стантинополь; „Бюллетень“, № 108, „п“, 3. IV 1923, Константинополь; (Збирни годишњи извештај за 1923. год... 1) (A SANU 14528/XI и XII.); Даватц В. Х., Годы..., стр. 163—166.; А. Филипов, Красный поход на Балканы, в: „Общее дело“, 256, Paris, 28. III 1921.

¹³ Начальнику Особого Отделения штаба Главнокомандующего Русской армии, доклад № 22, советник Верисоцкий, 9. XIII 1920. (A SANU, 14528/XII); (Збирни годишњи извештај за 1923. год... 1); (A SANU, 14528/XI); А. Филиппов, Красный поход на Балканы, в: „Общее дело“, 256, Paris, 28. III 1921.

¹⁴ Агентурная записка, № 17548, совершенно секретно, 12/25. XII 1920; Агентурная записка, № 7170, секретно, 30. VIII 1921; Агентурная записка, № 7454, секретно 29. X 1921; Агентурная записка, № 7469, секретно, 31. X 1921; Агентурная записка, № 7414, секретно, 24. X 1921; Агентурная записка, № 7557, секретно, 16. XI 1921; „Бюллетень“, № 110, 5. VIII 1923, Ген. Клиновичу; „Подпольная работа русских большевиков в Констан-ле“, № 173, 31. X 1923: Константинополь. (A SANU, 14528/XI и XII.)

d) *Kraljevina SHS.* Kraljevina SHS bila je, u agenturnom smislu, podeljena na dve zone uticaja. Balkanska mreža boljševičkih agenturnih organizacija, sa centrima u Sofiji i Carigradu, prostirala je svoju zonu uticaja na istočni deo novoformirane zemlje, tj. na Srbiju i Staru Srbiju (Makedoniju). Zapadni deo Kraljevine bio je pokriven srednjoevropskom agenturnom mrežom sa centrima u Beču i Berlinu (centralna odeljenja iz Beča i Berlina držala su pod kontrolom i Komunističku partiju Jugoslavije, što je bitno uvećavalo njihov a umanjivalo značaj sofijskih i carigradskih odeljenja).

Sofijsko centralno odeljenje na čijem čelu se nalazio Robert Petrovič Ozolj formiralo je četiri niža punkta u Kraljevini SHS: u Beogradu (načelnik Grigorij Pavlovič Jeriomin ili Petar Limar), u Nišu (načelnik Nikolaj Nikolajevič Šatunovskij-Šatun ili poručnik Kravčenko), u Vranju (načelnik pukovnik Jakov Kravčenko) i u Skoplju (načelnik Andrej Afanasjevič Vukolov).¹⁵

U svom delovanju u Kraljevini SHS boljševički agenti naišli su na dve prepreke:

1. izrazitu antiboljševičku orijentaciju vlade i Dvora;
2. na snažnu i brojnu rusku izbegličku koloniju u čijim okvirima je bio očuvan kostur vojne strukture armije generala Vrangela. Centar armijske kontraobaveštajne službe, na čijem čelu je bio general Jevgenij Konstantinovič Klimovič, nalazio se pri Vrangelovom Glavnom štabu u Sremskim Karlovcima i imao je odeljenja u svim balkanskim metropolama u kojima su postojale ruske izbegličke kolonije. Taj kontraobaveštajni centar često je uspešno sarađivao sa državnim organima Kraljevine na sprečavanju ubacivanja boljševičkih agenata u zemlju i suzbijanju njihovog rada na teritoriji Kraljevine.

Boljševički agenti u Kraljevini SHS (balkanska agenturna mreža), početkom 20-tih godina, razvili su trojaku aktivnost:

1. aktivnost među ruskim izbeglicama;
2. saradnja sa KPJ (mnogi agenti su sarađivali u »Radničkim novinama»);
3. uključivanje i korišćenje akcija koje su organizovale nacionalističke antijugoslovenske organizacije. U akciju koju je vodio VMRO (vrhovisti) Teodora Aleksandrova i Aleksandra Protogerova radi povezivanja svih antijugoslovenskih snaga — Hrvata (preko Stjepana Radića), bosanskih muslimana, Albanije, Turske i Nemačke — uključili su se i boljševički agenti. Posle savetovanja Aleksandrova i Protogerova sa predstavnikom sovjetske misije u Rimu, Vorovskim, 1923. godine, uočena je pojačana aktivnost makedonskih četa (iz Bugarske) na srpskoj granici).¹⁶

3. Boljševička agentura i ruske izbeglice

Trijumf Crvene armije u građanskom ratu doveo je do masovnog odlaska ideooloških protivnika boljševizma iz Rusije. Krajem 1920. godine, posle poraza na jugu Rusije, zemlju je napustila poslednja orga-

¹⁵ „Бюллетень“ № 111, 6. VIII 1923, Константинополь — ген. Климовичу; (Збирни годишњи извештај за 1923. з... 1) (A SANU, 14528/XI.)

¹⁶ „Бюллетень“, № 45, „п“, 4 V 1923, Константинополь; „Бюллетень“, № 52, „п“, 15. V 1923, Константинополь; „Болгария“, № 177, 6. VI 1923, Константинополь (A SANU, 14528/XI.)

nizovana vojna snaga koja se suprotstavljala Crvenoj armiji, Armija generala Petra Nikolajevića Vranglea. U izbeglištvu ta Armija je (uz ne malu pomoć saveznika) uspela da očuva svoju strukturu. Logori za smeštaj Vrangleovih vojnika bili su formirani najpre oko Carigrada (Gajpolje i Čataldža), da bi tokom 1921. godine glavnina tih trupa bila prebačena u Kraljevinu SHS i Bugarsku. Uz armiju u izbeglištvu našlo se i mnogo civila koji se nisu mirili sa pobedom boljševika.

Boljševička agentura na Balkanu vodila je široku akciju među civilnim i vojnim delom izbegličke populacije. Civilne organizacije ruskih izbeglica predstavljale su ideološku opasnost za Sovjetsku Rusiju, dok je Armija generala Vranglea predstavljala određen vid direktne vojne pretnje.

Veliku energiju sovjetski agenti uložili su da bi privoleli ruske izbeglice da se vrati u domovinu. Pri tome su se služili najrazličitijim metodima: obećanjima, propagandom, vrbovanjem, pritiscima, ucenama...

a) *Organizovana agitacija*. Još krajem 1920. godine, odmah posle evakuacije Krima, carigradska odeljenja započela su široku agitacionu akciju u izbegličkim logorima za povratak u domovinu. Akcija je nastavljena štampanjem poziva za povratak i javnim istupima izbeglica koji su podlegli propagandi. Poseban stimulans u agitacionom radu za čitav region predstavljalo je formiranje pokreta »Savez povratka u domovinu« (Sovnarod) krajem 1921. godine, posle odluke sovjetske vlade da proglaši delimičnu amnestiju u čast četvrte godišnjice Oktobarske revolucije.¹⁷

b) *Socijalni slojevi (koji su vrbovani)*. Naročita pažnja poklanjana je vrbovanju visokih oficira i vojnih lica za povratak u domovinu. Vrbovanje je imalo trostruki cilj:

1. da se oslabi oficirski kor Vrangleove armije;
2. da se ojača vojni kadar Crvene armije;
3. da se zavrbovani pojedinci angažuju u agenturnoj mreži na Balkanu. Posebna pažnja posvećena je vrbovanju oficira Glavnog štaba i oficira specijalista. Bilo je, međutim, slučajeva da su pojedini oficiri po povratku u Rusiju bili likvidirani.

Velika pažnja bila je usmerena i na pridobijanje intelektualaca za povratak u zemlju. Osim moralnog prestiža koji bi bio ostvaren na taj način, glavni razlog za akciju vrbovanja intelektualaca krio se u činjenici da je društvo Sovjetske Rusije posle osmogodišnjeg ratovanja (1914—1921) intelektualno bilo iscrpljeno i osiromašeno. Akcija je bila posebno usmerena na kadrove koji su SSSR-u nedostajali — na prosvetne radnike i državne činovnike. Isti motivi pokretali su akcije boljševičkih agenata među studentima i u studentskim udruženjima.¹⁸

c) *Konkretnе akcije protiv russkih izbeglica*. Monarhistička ideja predstavljala je ideološku kontratežu boljševičkoj i stoga je bila označena, od strane centra u Moskvi, kao velika opasnost. Takav stav Moskve bio

¹⁷ Агентурная записка, № 7454, секретно, 29. X 1921; „Бюллетень“, № 20, 21. III 1923, Константинополь; (Збирни годишњи извештај за 1923. г.... 1 и 2). (A SANU, 14528/XI и XII.)

¹⁸ Агентурная записка, № 7454, секретно, 29. X 1921; Агентурная записка, № 7469, секретно, 31. X 1921; (Збирни годишњи извештај за 1923. г.... 1 и 2). (A SANU, 15428/XI и XII.)

je pojačan činjenicom da je ideja monarhizma početkom 20-tih godina činila okosnicu (više ili manje prečutno prihvaćenu) koja je veći deo ruskih izbeglica u Evropi objedinjavala u izvesnu celinu (u izbegličkim okvirima kontrateža monarchističkoj ideji bila je ideja i politika esera, ali ona nije nikada predstavljala stvarnu snagu koja bi mogla da ujedini većinu ruskih izbeglica). Boljševički agenti stoga su se trudili da na više načina neutrališu ovog opasnog protivnika:

1. ubacivanjem svojih agenata-provokatora u »Monarhistički savez« (u Bugarskoj);
2. pripremanjem i organizovanjem atentata na istaknute monarhiste (na velikog kneza Nikolaja Nikolajevića, jednog od pretendenata na ruski presto);
3. uspostavljanjem ličnih kontakata sa pojedinim monarhistima;
4. prikupljanjem obaveštenja o delatnosti monarhista preko stranih vojnih misija (u Carigradu); itd.

Poslednje sredstvo kome su boljševički agenti pribegavali (ali od koga nisu zazirali) u sukobu sa ruskim izbeglicama bile su terorističke akcije, koje su po zamislama centra u Moskvi sprovodile posebne terorističke grupe (dve su bile smeštene u Carigradu, a jedna u Varni). Mete napada bili su istaknuti pojedinci, ali i politički manje značajni, obični ljudi. Početkom 20-tih godina senzacionalno su odjeknula ubistva generala Pokrovskog i Agejeva, kao i generala ruske armije, Bugarina Radka Dmitrijeva, koje su izveli specijalni timovi Čeke.¹⁹

4) Aktivnost u komunističkim okvirima

Za rad komunističkih partija balkanskih zemalja osim Kominterne, čija je uloga bila objedinjavajuća, nadležna je bila i agenturna mreža boljševičkih organizacija na Balkanu. Osim kontrole lokalnih komunističkih partija boljševički agenti bili su zaduženi i za propagandni rad.

Konkretni zadaci koje su agenti obavljali u radu sa lokalnim KP bili su sledeći:

1. boljševički agenti dolazili su na rad u lokalne KP kao instruktori;
2. zauzimali (preuzimali) su (ruko)vodeće uloge u mesnim organizacijama komunista;
3. sačinjavali su patrolne grupe čiji je zadatak bio da (po nalozima moskovskog centra) intenziviraju rad lokalnih KP;
4. osnivali su uticajne »ruske sekcijs« pri lokalnim KP;
5. osnivali su mesne komitete SKP(b); itd.²⁰

¹⁹ Дело информационного отделения штаба Главнокомандующего Русской армии, „Константипольские бюллетени и сводки 1926—1923“. (А SANU, 14528/XI и XII.); В. Х. Даватц, Годы..., стр. 166.

²⁰ Началнику особаго отделения штаба Главнокомандующего Русской армии, „Доклад“ № 22, 9. XII 1920, советник Верисоцкий; Бюллетень“, № 31, „п“, 18. IV 1923, Константинополь; (Збирни годишњи извештај за 1923. г... 1 и 2). (А SANU, 14528/XI и XII). Такође погледати: Branislav Gligorijević, Komintern i jugoslovensko i srpsko pitanje, Beograd 1992, стр. 155—163.; Коста Николић, Большевизация Коммунистичке партије Југославије 1919—1929. Историјске последице, Beograd 1994, стр. 56—59.

Široka propagandna aktivnost u korist komunističke ideologije na kojoj se intenzivno radilo bila je trojaka:

1. usmena (lična) propaganda, na ulici, u kafani...;
2. dotur boljševičke literature iz Rusije;
3. propaganda u štampi (a. saradnja sa postojećim listovima, b. pokretanje novih časopisa i novina, v. preuzimanje postojećih sa promenom orijentacije).²¹

5) Mikrokosmos balkanske agenture

Boljševička agencija izvela je, u periodu 1920—1923. godine, na ulice gradova, na dokove balkanskih luka, uvela u kafee i krčme, bogatu galeriju likova iz različitih socijalnih slojeva, raznolikog obrazovanja i krajnje nepodudarnih subbina. Neki od njih prebacivali su se iz Odese malim motornim čamcima u Carigrad i Varnu noseći u prtljagu, umesto garderobe, boljševičku literaturu. Drugi su pešice, pod zaštitom noći i u strogoj tajnosti, prelazili nesigurne balkanske granice. Treći su se sa lažnim pasošima tiskali u tesnim i sporim balkanskim vozovima.

Mnogi od tvoraca i organizatora boljševičke agenturne mreže svrstavaju se i danas u red poznatih istorijskih delatnika. Bilo je i takvih koji su ranih 20-tih godina imali ime, ugled i položaj u agenturnoj ekumeni Balkana i moć da odlučuju o sudbinama ljudi ili svetskoj politici, da bi zatim iz različitih razloga dospevši na marginu politike i društva (izgubivši predašni ugled i moć, a neretko i život) padali u nepovratni zaborav. Bilo je i onih koji su tih godina na agenturnoj sceni igrali sporedne uloge da bi se vremenom ispeli na vrh partijske piramide, zagospodarili državama i postali uticajne istorijske ličnosti. Najveći broj ljudi iz ovog agenturnog sazvežđa ipak nikada nije iz mračnih haustora i slepih ulica, zadimljenih krčmi i jeftinjih hotela za sirotinju, iz balkanskih kasaba i balkanskih metropola stigao na stranice Istorije. Međutim, oni su strasno, iz ubeđenja, ljubavi ili mržnje, ponekad iz nužde, računa ili hira, čitavim bićem učestvovali u velikoj avanturi koju ni sami nisu često razumevali a koju su nazivali komunizmom, revolucijom, sovjetskom republikom...²²

a) Ličnosti iz mikrosveta balkanske agenture

1. **VALTER** — Početkom 1921. godine na agenturnoj sceni Carigrada pojavila se zagonetna i zanimljiva ličnost. Agenti kontraobaveštajne službe (Armije generala Vrangela) nisu uspeli ni za tri godine praćenja da otkriju njegovo pravo ime, tako da je ostao poznat jedino po svom kon-

²¹ Общая сводка сведений о противнике и о военно-политическом положении разных районов, Штаба Верховного Главнокомандующего с 15-го июня по 1-е июля 1919 года; № 17 (Государственный архив Российской Федерации, ф. 5942, оп. 1, дело 9); Начальнику особого отделения Штаба Главнокомандующего Русской армии, „Доклад“ № 22, 9. XII 1920, советник Верисоцкий; Агентурная записка № 17485, совершенно секретно, 12/25. XII 1920; „Бюллетень“, № 30, „п“, 12. IV 1923, Константинополь“ (Збирни годишњи извештај за 1923. год... 1 и 2). (A SANU, 14528/XI и XII.)

²² Дело информационного отделения штаба Главнокомандующего Русской армии. „Константинопольский бюллетени и сводки 1920—1923“. (A SANU, 14528/XI и XII.)

spirativnom partijskom imenu — Valter. Fragmenti njegove biografije mogu se, međutim, oblikovati u određenu celinu.

Rođen je oko 1892. godine. Tokom građanskog rata u Rusiji, 1919. godine, u Kijevu je obavljao funkciju komesara, pod partijskim pseudonimom »drug Boris«. Posle toga, po zadatku je prebačen u Batum. Početkom 1921. godine upućen je u Carigrad radi organizovanja terorističke grupe. Po dolasku u Carigrad živeo je u kafeu »Amerikanac« u kome se svake večeri sastajao sa saradnicima. Sastanke sa saradnicima organizovao je i u jednoj od lokalnih automehaničarskih radionica. Osim organizovanja zasebne terorističke grupe održavao je još niz veza, sa kemalistima, boljševičkim agentima centralnih odeljenja, sa drugom terorističkom grupom koja je radila u Carigradu pod rukovodstvom Georgija Germanovića Stavenhagena — Žorža. Dve godine kasnije, 1923. Valterov stan (ovoga puta u pasažu Hristaki br. 2) bio je baza za kurire koji su prolazili kroz Carigrad. U Valterovom stanu čuvana je i boljševička literatura.²³

Jedan od izveštaja daje nam Valterov lični opis iz 1921. godine: »Smeđokos, 30 godina, više-srednjeg rasta, snažne telesne građe, pravilnih crta lica, podrezanih brkova, obrijane brade, na jednom obrazu dva mlađeža.«²⁴ (Skrećemo pažnju — uz sve ograde da se gotovo u svim detaljima opis poklapa sa opisom Josipa Broza — Tita, ili je ipak reč o zanimljivoj podudarnosti.)

2. *GEORGI DIMITROV* — Godine 1923, kao boljševički agent identifikovan je Georgi Dimitrov (u kasnijim godinama istaknuti delatnik Kominterne i vođ bugarskih komunista). On je bio načelnik punkta Varna, podređenog centralnom odeljenju u Sofiji kojim je rukovodio Ivan Dmitrijevič Anisimov. Georgi Dimitrov bio je u Varni rukovodilac sekcije za propagandu i špijunažu.²⁵

3. *ANTON NEDELJKOV* — Istaknuti predratni i posleratni bugarski komunista Anton Nedeljkov imao je takođe početkom 20-tih godina ulogu u boljševičkoj agenturnoj mreži na Balkanu. On je bio veza Komunističke partije Bugarske sa centralnim odeljenjem čiji je načelnik bio Robert Petrovič Ozolj.²⁶

4. *GRIM* — Univerzitetski profesor Grim svakog popodneva, posle ručka, odlazio je u zabiti i slabo posećeni restoran-bakalnicu na uglu ulica Aksakov i Car Šišman u Sofiji da bi uz litar ili dva vina pisao uvodnike za »izbegličke« novine »Nova Rusija«, koje su izlazile u Bugarskoj pod kontrolom boljševika. U nastavku svog »radnog dana« on je uveče odlazio u pivnicu Luke Volkova gde je imao zadatak da vrbuje intelektualce iz redova ruskih izbeglica koji su se u njoj skupljali.²⁷

5. *NINA MIHAJLOVNA* — U Varni se 1923. godine pojavila izvesna Nina Mihajlovna. Imala je 24—25 godina. U društvu se predstavljala

²³ Агентурная записка, № 7172, секретно, 30. VIII 1921 ;Агентурная записка, № 7256, секретно, 16. IX 1921; „Бюллетень“, № 111, 6. VIII 1923, Константинополь — ген. Климовичу. (A SANU, 14528/XI и XII.)

²⁴ Агентурная записка, № 7172, секретно, 30. VIII 1921. (A SANU, 14528/XII.)

²⁵ „Бюллетень“, № 30, „п“, 12. IV 1923, Константинополь (A SANU, 14528/XI.)

²⁶ Збирни годишњи извештај за 1923. г... 2) (A SANU, 14528/XI.)

²⁷ „Бюллетень“, № 20, „п“, 21. III 1923, Константинополь; (Збирни годишњи извештај за 1923. г.... 1 и 2). (A SANU, 14528/XI.)

kao glumica. Pojavljivala se »bogato ukrašena« brilijantskim nakitom. Zapravo, radilo se o službenici političke policije (Čeke) iz Odese koja je po specijalnom zadatku došla u Varnu.²⁸

6. *JOSIF BRAUN* — Sa Ninom Mihajlovnom, kao njen pratilec, u Varni se 1923. godine pojavio i Josif Braun. Braun je takođe bio čekist iz Odese, poznat po surovostima.²⁹

7. *SONJA GOLDŠTAJN* — U grupi Mihajlovne i Brauna u Varni, kao boljševički agent, radila je izvesna Sonja Goldštajn, prostitutka, koja je naizmenično živela u Carigradu i u Varni.³⁰

8. *LIKVIDACIONA GRUPA »VARNA«* — Jednu od tri poznate likvidacione grupe koje su tih godina delovale na Balkanu činila su dva mornara crnomorske flote, Bunicović i Tarasenko.³¹

To je samo jedan delić balkanskog agenturnog mikrokosmosa u čijem centru se nalazila zvezda sa Kremlja koja ga je osvetljavala, grejala, a ponekad i pržila.

²⁸ „Бюллетень“, № 30, „п“, 12. IV 1923, Константиполь. (A SANU, 14528/XI.)

²⁹ Isto.

³⁰ Isto.

³¹ (Збирни годишњи извештај за 1923. г.... 1). (A SANU, 14528/XI.)

MIROSLAV JOVANOVIĆ

BOLJŠEVIČKA AGENTURA NA BALKANU 1920—1923.
(Teze o organizaciji, strukturi, planovima i praksi)

Rezime

Sovjetska Rusija je od svog nastanka, već tokom građanskog rata 1918—1921, organizovala agenturnu mrežu na Balkanu. Boljševičku agenturnu mrežu formirala je centrala u Moskvi, nju je predstavljala Ruska komunistička partija (boljševika). Tri osnovne podorganizacije RKP(b) direktno su se, u organizacionom smislu, bavile formiranjem agentурне mreže — bile su to Čeka, Voensovjet i Kominterna. Agenturna mreža sastojala se iz čitavog niza različitih organizacija, celija, terorističkih grupa ...

Centar u Moskvi odredio je, početkom 20-tih godina, Balkanu istaknuto mesto u lancu planirane »svetske revolucije«. Najvažniji zadatak boljševičke agencije bio je, u skladu sa tim ciljem, priprema kadrova i stvaranje preduslova da se očekivana »revolucionarna situacija« u čitavom regionu pravovremeno iskoristi. Za svaku zemlju postojali su posebno razrađeni planovi, s obzirom na konkretnе ciljeve i stanje u tim državama.

Poseban angažman boljševička agencija na Balkanu imala je i u dva specifična segmenta —javljala se kao supervizor rada i kontrolor organizovanja lokalnih komunističkih partija, a istovremeno je imala zadatak da vodi propagandu i da se infiltrira među ruske izbeglice.

BOLSHÉVIK AGENTS IN THE BALKANS 1920—1923 (Organization, structure, plans and practice)

Summary

Soviet Russia organized a network of agents from the beginning of its existence in the civil war which lasted from 1918 to 1921. The organization of the Bolshevik agents was controlled by the center of power in Moscow, embodied in the Russian Communist Party (the Bolsheviks). Three basic sub-organizations of the Russian Communist Party, directly involved in forming and organizing the agent network were Tscheka, Voensoviet and the Comintern. The agent organization had a multitude of various units, terrorist groups...

The center in Moscow regarded the Balkans in the beginning of the twenties as an important factor in the chain of events which would take place during the planned »universal revolution«.

With the universal revolution as the final objective, the primary assignment of the Bolshevik agents was to gather and instruct new cadres and to prepare the ground for taking optimal advantage of the anticipated »revolutionary situation« in the entire region when the time came. A detailed plan of action was drawn up for each country, based on the specific goals to be achieved in each country and on the country's internal state of affairs.

Bolshevik agents had two other specific assignments in the Balkans; they were to supervise and control the organization of local communist parties and to spread propaganda and insert themselves among Russian refugees abroad.

NIKOLA ŽUTIĆ

Naučni saradnik, Institut za sayremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

VERSki LIBERALIZAM I POLITIČKA AKTIVNOST SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI

Originalan naučni rad

UDC: 281.96(497.11):322(091)

ABSTRACT: Ideološka i politička vezanost Srpske pravoslavne crkve za postojeći evropski građanski frankofilski poredak. Verska saradnja sa protestantskim i starokatoličkim crkvama. Državotvornost i lojalnost SPC prema režimu kralja Aleksandra i ideologiji integralnog jugoslovenstva. Opoziciono raspoloženje SPC prema namesničkom režimu kneza Pavla zbog antijugoslovenskog (antisrpskog) i provatikanskog državnog kursa. Političko angažovanje SPC u konkordatskoj krizi 1937. i događajima od 27. marta 1941.

Proučavanje istorije Srpske pravoslavne crkve u Kraljevini Jugoslaviji potpuno je zanemareno, jer nisu ostvarena ni elementarna istraživanja njene svetovne ideološke orientacije i političke aktivnosti. Broj istoriografskih radova o istoriji SPC u Kraljevini Jugoslaviji više je nego skroman. Trotomna istorija Srpske pravoslavne crkve, dr Đoke Slijepčevića, Kraljevini Jugoslaviji posvećuje skromnih 35 strana, s tim što većina teksta obrađuje učešće SPC u događajima od 27. marta 1941. Ljubomir Durković — Jakšić je napisao obilje članaka i priloga na temu srpskog pravoslavlja, ali, na žalost, nije napisao nijednu studiju ili monografiju. Spomenica »Srpska pravoslavna crkva 1920—1970«, koja predstavlja zbornik radova nastao povodom jubilarne godišnjice ujedinjenja pravoslavnih eparhija, Kraljevini Jugoslaviji posvećuje stotinak stranica. Priloženi radovi, vezani za aktivnost SPC u Kraljevini Jugoslaviji, tematski obrađuju ujedinjenje pravoslavnih episkopija u SPC, organizaciono ustrojstvo i zakonodavstvo SPC, izgradnju i obnovu crkava, crkvenu štampu, hram Sv. Save itd.

Skromna istoriografska produkcija u dobroj meri je posledica nedostupnosti crkvene arhivske građe zbog zatvorenosti arhiva SPC. S druge strane, u državnoj arhivskoj gradi nije u većoj meri prisutna klerikalna aktivnost SPC zbog retkog klerikalnog angažovanja SPC u državnom životu Kraljevine Jugoslavije. Nasuprot istraživanju istorije SPC, izučavanje Rimokatoličke crkve olakšano je zbog njene izražene socijalne aktivnosti u državnom, političkom i kulturnom životu Kraljevine Jugoslavije.

*Ujedinjenje pravoslavnih eparhija i lojalnost SPC
prema jugoslovenskoj državi*

Stvaranje Kraljevstva SHS Srpska pravoslavna crkva dočekala je sa simpatijama i državotvornom naklonošću. U ujedinjenju svih srpskih zemalja, u okviru Jugoslavije, SPC je videla mogućnost da se srpski narod okupi u jedinstvenoj državi, a svi delovi razbijenih i razdelenih pravoslavnih eparhija objedine u jedinstvenoj duhovnoj i administrativnoj pravoslavnoj jedinici. Ubrzo posle ujedinjenja, došlo je do sjedinjavanja svih mitropolija i eparhija. U jedinstvenu Srpsku pravoslavnu crkvu ušle su beogradska, karlovačka i crnogorsko-primorska mitropolija, dve eparhije koje su do tada potpadale pod upravu samostalne bukovinsko-dalmatinske mitropolije (dalmatinsko-istrijska i bokokotorsko-dubrovačka eparhija). Srpska crkva u BiH bila je autonomna, pod upravom Vasseljenske patrijaršije u Carigradu. Pod upravom Vasseljenske patrijaršije takođe se nalazila Srpska crkva u Staroj Srbiji (Kosovu i Metohiji) i Južnoj Srbiji (Makedoniji), iako su te pokrajine oslobođene turske vlasti još tokom balkanskih ratova 1912—13. godine.¹

Ujedinjenje srpskih pravoslavnih mitropolija i eparhija sprovedeno je na demokratskoj osnovi ravnopravnosti i jednakosti. Stalo se na gledište »da su sve naše oblasne crkve ravne po istorijskoj slavi i po usluzi koju su činile narodu u stolećima robovanja, te prema tome ravne po pravu i časti. Zato smo i izbegli ujedinjenje Crkve u vidu potčinjanja jedne oblasti drugoj, i izveli ovo ujedinjenje na osnovi hrišćanskoj tako da se sve pokrajinske crkve slivaju u jednu višu i potpunu celinu«.²

Prema prvoj jugoslovenskoj državi, iako je ona bila liberalno-građanska i laicistička, SPC je ispoljavala potpunu lojalnost i državotvornu odanost. Pravoslavni episkopat nije imao ambicije da zahteva slobodu političkog i javnog angažmana u svetovnom životu Kraljevine SHS. Prema svom načelu »klerikalnog legitimizma«, odnosno privrženosti dinastiji, unitarnoj otadžbini i postojećem političkom poretku, SPC je podržavala državni smer i ideološki kurs liberalnog jugoslovenskog režima. SPC je od jugoslovenske države skromno tražila da se državne vlasti ne mešaju u njen autonomni i unutrašnji verski život. Zato je sveštenik Dragutin Dimitrijević zahtevao sledeće: »Država je obavezna da ostavi crkvi punu slobodu u njenom unutrašnjem radu. Mešanje države, sa njenim spoljašnjim merama u unutrašnji život crkveni, neizostavno povlači za sobom atrofiju moralnog načela, na kome se osniva crkva, i paralizu svih najvažnijih funkcija crkve, kao moralnovaspitne ustanove... Mešajući se u čisto unutrašnje crkvene stvari, država, radi ništavne koristi, pričinjava ogromnu štetu i crkvi i samoj sebi. Ovde postoji opšte pravilo kojim treba da se rukovodi država u svojim odnosima prema crkvi, a to je da pitanja koja država predlaže crkvi treba da su prethodno sankcionisana crkvom. jer samo crkva ima pravo reći koje su od predloženih mera za nju korisne a koje štetne«.³

¹ *Srpska pravoslavna crkva 1920—1970, „Spomenica o 50-godišnjici vaspostavljanja Srpske patrijaršije“, Beograd 1971, str. 13—14.*

² Isto, str. 16.

³ Dragutin Dimitrijević, *Crkva i država, povodom pitanja o odvajajanju crkve od države, predavanje održano u Pravničkom udruženju u Beogradu 13. 5. 1919, »Almanah Udruženja pravnika Kraljevstva SHS«, Beograd 1920, str. 220.*

Etički i moralno-politički stav ujedinjene SPC, »za rad u budućnosti«, polazio je od činjenice da je u »prošlim ratovima ostvaren program nacionalnog oslobođenja i da se u budućnosti mora prihvati novi program društvene zajednice zasnovane na ljubavi i pravdi a to je program ujedinjenja države, naše velike narodne kuće. Za to je potrebna dobra volja, strpljenje i saradnja svih, jer svi vi sačinjavate državu, i svi vi sačinjavate Crkvu Božiju, te ste svi pozvani da radite na dobru i napretku i crkve i države. Gle, napredak crkve i države vaš je napredak, napredak vaše duše i tela«.⁴

Savezništvo SPC sa Anglikanskom crkvom i starokatoličkim crkvama

Srpska pravoslavna crkva je, u skladu sa srpskim i jugoslovenskim državnim i savezničkim vezama sa zemljama »zapadne demokratije«, bila povezana sa crkvama i verskim organizacijama tih država. Crkveno-politički liberalizam Srpske pravoslavne crkve usmerio je srpsko pravoslavlje ka bliskoj saradnji sa protestantskim i starokatoličkim crkvama.⁵ Savezništvo crkava u Prvom svetskom ratu, proisteklo i iz političkih interesa matičnih država (Kraljevine Srbije i Velike Britanije), bilo je usmereno protiv Rimske crkve, prvenstveno zbog njenog prohabšburškog opredeljenja.

Srpska pravoslavna crkva izražavala je stalnu tendenciju ka zблиženju sa Anglikanskom crkvom. Srpski bogoslovi školovali su se za vreme Prvog svetskog rata na anglikanskim teološkim seminarima. Episkop žički Nikolaj Velimirović, diplomirani teolog starokatoličkog bernskog fakulteta, bio je jedan od zagovornika ideje o sjedinjenju Srpske crkve sa Anglikanskom. Boraveći u Engleskoj, zajedno sa Vojom Janićem, u vreme Prvog svetskog rata, udario je temelje pravoslavno-anglikanskog zблиžavanja. Predsednik Komiteta za ujedinjenje Srpske i Anglikanske crkve, Čarls Gor (Charles Gore), izjavljivao je da »veruje da može postati prvi član pravoslavne crkve ne menjajući svoje vrovanje«. Voja Janić, profesor bogoslovije i ministar vera u vladama Kraljevine SHS, često je tvrdio da se učenje anglikanske »visoke crkvene partije« (The high church party) potpuno poklapa sa učenjem Pravoslavne crkve, pa se iz tih razloga dozvoljava između njih »comunicatio in sacris«. Srpski patrijarh Dimitrije dozvoljavao je anglikanskim i američkim episkopima da služe anglikansku (protestantsku) liturgiju u kapeli Patrijaršije u Beogradu.⁶

Prvi sastanak Zajedničke anglikansko-pravoslavne doktrinarne komisije, koja je trebalo da izvrši zблиžavanje dveju crkava, održao je u drugoj polovini novembra 1931. u Londonu. Komisija je sastavljena po želji Lambetske konferencije anglikanskog episkopata, održane 1930. godine, a u sporazumu sa pravoslavnom delegacijom koja je u to vreme posetila Lambetsku konferenciju zbog pregovora o zблиžavanju dveju crkava. Komisija se sastala u Lambetskoj palati arhiepiskopa kenterberijskog u Londonu. Predsedavao je episkop glosterski. Anglikance su

⁴ »Glasnik Ujedinjene SPC«, br. 11, 3—4. (cit. prema: *Srpska pravoslavna crkva 1920—1950...*, 17.)

⁵ Rad na zблиžavanju pravoslavne, anglikanske i starokatoličke crkve, — »Starokatolik«, glasilo Hrvatske starokatoličke crkve, br. 11, studeni 1931.

⁶ R. Rogošić, *Sadanje stanje Srpske crkve*, Split, 1926, str. 7.

pored predsednika, predstavljali: arhiepiskop dablinski, episkop indijanski, episkop fulamski i oksfordski profesori Gudž i Strinberg. Na čelu pravoslavnih crkava bio je mitropolit tijaritski, kao predstavnik Vasečjenske patrijaršije u Carigradu. Prisutni su bili predstavnici svih pravoslavnih autokefalnih crkava, sem Ruske i Bugarske, i to: mitropolit tirske i sidonski Teodosije, mitropolit trakijski Polikarp, mitropolit bukovinski Nektarije, mitropolit pafski Leontije, arhimandrit Mihail, episkop bački Irinej, nastojatelj Grčke crkve u Londonu i profesor N. Arsenijev.⁷

Komisija je imala zadatak da utvrdi razlike i slaganja u učenjima Pravoslavne i Anglikanske crkve. Pre svega, raspravljanje je o učenju obeju crkava o »izvorima Božanskog otkrovenja«, tj. o Svetom pismu i sveštenom predanju. Velika se diskusija razvila o učenju o sveštenom predanju. Dalje je raspravljanje o simbolima vere. Pravoslavna crkva upotrebljava jedino nikejsko-carigradski simbol vere, koji se čita na svakoj liturgiji. Važan predmet raspravljanja bilo je učenje o Sv. Duhu. Sve zapadne vere, sem starokatolika, imaju u simbolu vere rimski dodatak »filioque«, koji govori da Sveti Duh proizlazi ne samo od Boga Oca, kao što je rečeno u nikejsko-carigradskom simbolu vere, nego »i od sina« (»filioque«). Razlike između Pravoslavne i Anglikanske crkve očitovalle su se i po pitanju broja svetih tajni. Prema anglikanskim formulama vere, postojale su samo dve svete tajne: krštenje i sveto pričešće. Miropomazanje, pokajanje, sveštenstvo, brak i jelosvećenje, svete tajne u Pravoslavnoj crkvi, nisu ubrajani u svete tajne. Dalje se raspravljalo o različitim običajima u obema crkvama, pa se utvrdilo u kojim se slučajevima može dopustiti razlika i odstupanje, a u kojim ne. Rezultati su izloženi u konstatacijama o razlikama i naročito o slaganjima u učenjima obeju crkava.⁸

Sem učestvovanja u radu Zajedničke Anglikansko-pravoslavne doktrinarne komisije, episkop bački Irinej zastupao je SPC u pregovorima pravoslavne delegacije sa starokatolicima. Konferencija je održana u Bonu u Nemačkoj. Starokatolike su predstavljali arhiepiskop utrehtski, episkop Kiri iz Švajcarske, episkop Mog iz Bona, a Pravoslavnu crkvu isti pojedinci koji su učestvovali na konferenciji u Londonu. Rasprave su tekle mnogo usaglašenije, jer su učenja Pravoslavne i Starokatoličke crkve bila bliža jedna drugome.⁹

Starokatolička crkva u Jugoslaviji, na čelu sa biskupom Markom Kalođerom, manifestovala je prijateljska osećanja i savezništvo sa Srpskom pravoslavnom crkvom. Za biskupa M. Kalođeru, SPC je »uzorna starija posestrima« Starokatoličkoj crkvi. On je obećao da će Starokatolička crkva u Beogradu raditi za iste ideale za koje radi i Pravoslavna: »Ona će nastojati da svoju posestrimu, Pravoslavnu crkvu, pomogne u gigantskom radu koji joj je nametnut, a pomoći, ma koliko bila malena, i velikom i prokušanom borcu uvek dobro dođe. Radićemo zajedno da ovu milu našu prestonicu, grad Beograd, branimo i odbranimo Kristu i narodu svom«.¹⁰

⁷ „Politika“, 3. 11. 1931.

⁸ Isto.

⁹ Isto.

¹⁰ N. Žutić, *Kraljevina Jugoslavija i Vatikan*, Beograd 1994, str. 394.

Episkop dalmatinski Irinej Đorđević, priatelj anglikanaca i starokatolika, bio je predsednik »Udruženja prijatelja Britanije i Amerike«. Ispoljavao je izuzetnu gostoljubivost prilikom poseta britanskih zvaničnika, engleskih društava i pojedinaca. U septembru 1932. priredio je dobrodošlicu pripadnicima britanske ratne flote. Tom prilikom za posadu je organizovao večeru u hotelu »Kosovo« u Šibeniku, koju je platilo parama »Udruženja prijatelja Britanije i Amerike«. Sličan doček Irinej je priredio i u julu 1933. godine. Dana 11. aprila 1933. episkop Irinej je dočekao grupu engleskih đaka u Šibeniku. U svojoj kući, u Šibeniku, organizovao je osnivačku skupštinu »Udruženja prijatelja Francuske«. Zalagao se za osnivanje filijala francuskog udruženja u Splitu i Dubrovniku.¹¹

Zamisao o spajjanju Srpske i Anglikanske crkve potekla je od anglikanaca. Takvo ujedinjavanje odgovaralo je srpskom nacionalnom shvatanju hrišćanstva, koje je prelazilo preko određenih formalno-dogmatskih razlika. Tradicionalisti i dogmate srpskog pravoslavlja bili su zabiljni takvim kretanjima u SPC. Predsednik Narodne hrišćanske zajednice Dragoljub Milivojević ocenjivao je da srpsko pravoslavlje liči pomalo na ateizam, bezbožništvo i racionalizam, jer se duh pravoslavnog izgubio: »Naše pravoslavlje danas je telo iz koga duša sve više iščezava, slično bolesniku na samrti«. Po mišljenju pripadnika »pravovernog« Bogomoljačkog pokreta, SPC, preko svog sveštenstva, »neprestano zbacuje breme Hristovo nebesko pa uzima antihristovo zemaljsko«.¹²

Prota Dušan Milanović je ocenjivao da se pravi religiozni život nikada nije u srpskom narodu sistematski negovao. On je bio zabrinut nad »otupjelošću skoro celokupnog srpskog društva, religioznim indiferentizmom (liberalizmom) velikog dela inteligencije, nad religioznom pasivnošću i uspavanošću seljačkih masa i dezorientacijom zvanične crkve«. Religiozni život kod Srba Milanović označava kao »tvrdu veru« u pravoslavlje koja je, međutim, u običnim dnevnim manifestacijama crkvenog i narodnog života nevidljiva.¹³

»Klerikalni legitimizam« Srpske pravoslavne crkve

U »mirnim vremenima« Kraljevine Jugoslavije, do 1935, SPC je »državotvorna« i podržava postojeći jugoslovenski državni poredak. Suprotno od Rimokatoličke crkve, SPC se ne pojavljuje u političkom životu Kraljevine SHS, ne organizuje posebnu svoju političku partiju. Sveštenici i duhovna lica, sem dr Voje Janića, ne učestvuju u vlasti, izbornom i skupštinskom životu države. O političkom i svetovnom angažovanju SPC episkop žički Nikolaj Velimirović je u novembru 1938. dao značajnu izjavu: »Poznato je celom svetu da Pravoslavna crkva u mirnim vremenima i u slobodnim državama niti vodi politiku, niti ističe svoj politički program, niti ima svoju političku partiju u narodu ni

¹¹ AJ, 80-35-170, *Dosije episkopa Irineja Đorđevića.*

¹² R. Rogošić, n.n., 8.

¹³ Isto.

svoj partijski klub u parlamentu. U tome se ona bitno razlikuje od nekih drugih verskih organizacija u svetu i u našoj zemlji. Vesla narodne uprave i narodne politike SPC je prihvatala u svoje ruke samo onda kada je ona bila ispuštena iz ruku odgovornih činilaca u vremenima teških ispitivanja državnog razorenja i tuđinskog gazdovanja. U vremensima, pak, državne samostalnosti i slobode, kada je vođenje narodnih poslova bilo lakše i bolje plaćeno zemaljskom platom, SPC je rado ustupala tu dužnost svojim školovanim sinovima a sebe ograničila na jevandeosku delatnost...»¹⁴

Srpska pravoslavna crkva je, dakle, prema svom načelu »klerikalnog legitimizma«, u Kraljevini Jugoslaviji podržavala postojeći potredak zasnovan na postulatima ideologije građanskog liberalizma i jugoslovenskog nacionalizma. Pravoslavni crkveni poglavari, pogotovo patrijarh Varnava, bili su na poziciji ideologije jugoslovenskog nacionalizma i šestojanuarskog državotvorstva, što je nalagalo potrebu političke saradnje SPC sa Jugoslovenskom nacionalnom strankom i jugoslovenskim nacionalnim organizacijama (Sokolima, Skautima, Narodnom odbranom, četnicima itd.). Tako je npr. sveštenik u Dalju (u decembru 1929) postavljen za paroha pri crkvi sv. Save u Beču) dr Rodoljub Stojaković bio počasni član Udruženja srpskih četnika »Petar Mrkonjić«.¹⁵

Patrijarh Varnava, jedan od bliskih saradnika kralja Aleksandra u sprovođenju ideologije jugoslovenskog nacionalizma, kao važan državni čin često je isticao potrebu »sprovođenja potpunog jedinstva jednokrvne braće«. Prema rečima predsednika Narodne odbrane Ilike Živkovića, Varnava je na svakom mestu propovedao jugoslovenstvo kao »nacionalno verovanje svih Srba, Hrvata i Slovenaca«.¹⁶ Varnavino »jugoslovensko nacionalno državotvorstvo« dopunjeno je i njegovim liberalnim verskim opredeljenjima, jer je često isticao slogan »brat je mio koje veče bio«.

Patrijarhovo liberalno jugoslovensko ideoološko opredeljenje sledilo je i njegovo sveštenstvo, pogotovo u odnosu prema liberalnim jugoslovenskim sokolima. Obaveznu osvećenja sokolskih zastava i domova, koju je rimokatoličko sveštenstvo često sabotiralo, pravoslavno sveštenstvo je pretvaralo u manifestacije odanosti dinastiji, otadžbini i sokolstvu.¹⁷ Srpska pravoslavna crkva, prema rečima patrijarha Varnave, bila je zadahnuta željom da svoju organizaciju usavrši tako kako bi prema božanskom pozivu svom mogla biti za državu i narod. Bila je svesna da će to moći učiniti samo na temelju veroispovedne samostalnosti uz zaštitu države. Varnava je, dakle, nasuprot Rimokatoličkoj crkvi, za Srpsku pravoslavnu crkvu tražio državnu zaštitu i državni nadzor.¹⁸

¹⁴ Isto.

¹⁵ Dr Rodoljub Stojaković je bio i sekretar Narodne radikalne stranke u Dalju (porodična zaostavština Plamenke Stojaković).

¹⁶ AJ, *Zbirka Milana Stojadinovića*, govor Ilike Živkovića na sahrani patrijarha Varnave 29. 7. 1937.

¹⁷ N. Žutić, *Sokoli — ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1991, str. 103—104.

¹⁸ Isto.

*Srpska pravoslavna crkva u opoziciji režimu
od konkordatske krize do 27. marta 1941*

Obrazovanjem vlade Milana Stojadinovića, u julu 1935, za SPC dolaze burna vremena. Nestaje ranije izražena državotvornost SPC zbog ideološkog i spoljnopolitičkog državnog zaokreta u odnosu na pret-hodno diktatorsko razdoblje. Udaljavanje Jugoslavije od Francuske dovelo je do postepenog uklanjanja integralnih Jugoslovena iz državnog vrha i političkog života Jugoslavije. S druge strane, približavanje Jugoslavije Nemačkoj i Italiji proizvelo je postepeni zaokret ka ideologiji »novog vremena«. Spoljnopolitička i trgovinska zavisnost od Italije izazvaće izmene ideološko-političkog ponašanja jugoslovenskih vlada u namesničkom razdoblju 1935—1941 (prihvatanje predloga Konkordata vlade B. Jevtića 1935, klerikalni rimokatolički prodor u profane sfere Kraljevine Jugoslavije, buđenje islamskog fundamentalizma, udaljavanje jugoslovenskih nacionalista sa pozicija vlasti itd.). Sve te promene, izvrsene u vreme namesničkog režima kneza Pavla, izazvaće kod SPC opoziciona politička raspoloženja i burne manifestacije koje će kulminirati u konkordatskoj krizi, u letu 1937.¹⁹

Izraženo jugoslovenstvo SPC, njena direktna podrška šestojanuarskim integralcima i nosiocima ideologije građanskog liberalizma (Jugoslovenska nacionalna stranka, Sokoli, Skauti, Narodna odbrana, četnici, Jadranska straža itd.), dovešće do direktnog sukoba sa snagama koje su stvarale novi ideološki državni poredak. U cilju odbacivanja ideologije jugoslovenskog nacionalizma, vlada Milana Stojadinovića nametala je klerikalna konfesionalna rešenja kao primarna u političkom životu »namesničkog« razdoblja. Rimokatolička crkva u novim, povoljnijim uslovima, deluje kao konfesija bliska režimu M. Stojadinovića, podržavana od kneza Pavla i posebno favorizovana od katoličkog dela vlade M. Stojadinovića. Potezi vlade, koji su išli u prilog favorizovanja RKC, izazvali su podozrenja SPC i liberalnih jugoslovenskih nacionalista.²⁰

Predlog konkordata omogućavao je Rimokatoličkoj crkvi da zakorači u državne nadležnosti kojih se nijedna građanska država ne bi odrekla. Jugoslavija je trebalo da postane »tera misionis« za rimokatoličke prozelite. Vezivanje Jugoslavije sa Vatikanom, preko konkordata, značilo bi definitivan raskid sa zapadnoevropskim demokratizmom i laicizmom V. Britanije i Francuske i savezništvo sa italijanskim fašizmom.

Srpska pravoslavna crkva, kao nacionalna crkva, osećala se teško pogodenja pravima i povlasticama koje su date hijerarhiji jedne internacionalne crkve. Veliki idejni protivnik konkordata Marko Čemović, u svojim brošurama, ističe da je patrijarh Varnava »poveo borbu protiv konkordata u ime nezavisnosti, časti i dostojanstva Jugoslavije«. Po njemu, konkordat nije zapovednički diktat pape Jugoslaviji već diktat fišističkog imperijalističkog diktatora Musolinija. Jugoslovenski poslanik u Rimu, pesnik Jovan Dučić, izjavljuje 1937. godine, povodom sporazuma Stojadinovićeve vlade sa Italijom, sledeće: »Naš sporazum sa Italijom obuhvata i konkordat kao njegov neizbežan deo«. U julu 1937. patrijarh Varnava upozorava M. Stojadinovića da se »Kon-

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto.

kordatom ugrožavaju načela državnog suvereniteta, jer se iznad državne volje stavlja volja Rimske Kurije, koja je konkordatom mogla čitav niz pravnih pitanja u državi rešavati propisima kanonskog prava Rimokatoličke crkve«. Jugoslavija se, dakle, prema mišljenju zvanične SPC, trebala pretvoriti u podređen organ Rimske kurije, jezuitsko-fašističku koloniju, uz pomoć »bankarsko-klerikalnog« režima M. Stojadinovića.²¹

Srpska pravoslavna crkva bila je izuzetno aktivna u martovskim događajima 1941, kada je istupila na strani branjoca poretku »zapadno-evropskog demokratizma« a protiv nosilaca totalitarnog korporativizma oličenog u nacizmu i fašizmu. Zbog jakih savezničkih i prijateljskih veza između Anglikanske i Srpske pravoslavne crkve, britanska vlada mogla je uticati na zvaničan stav SPC da istupi na strani »demokratizma« i »slobodnog sveta«. Patrijarh srpski Gavrilo Dožić odbio je da učestvuje u »paktovskim« akcijama namesnika kneza Pavla i vlade Dragiše Cvetkovića.

U nameri da obezbedi veći autoritet vladinoj odluci da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu, Namesništvo (bolje rečeno knez Pavle) nastojalo je da obezbedi podršku Srpske pravoslavne crkve. Posle sednice Svetog arhijerejskog sinoda, održane 20. marta 1941, Maršalat Dvora je, u ime kneza Pavla, pozvao u Beli dvor patrijarha Gavrila. Knez Pavle je tada zastupao mišljenje da bi priključenje englesko-grčkom savezu značilo propast za Jugoslaviju i Srbe. Američku pomoć očekivao je tek 1942. godine. Ostajao je, po knezu Pavlu, samo put da se Jugoslavija priključi Trojnom paktu (Nemačka-Italija-Japan) uz obezbeđenje što više garancija za suverenitet i integritet jugoslovenske teritorije i uz obezbeđenje položaja neutralnosti za Jugoslaviju. Knez Pavle je smatrao da je otpor Nemačkoj bio ravan samoubistvu, jer je ona raspolagala sa 220 divizija obučene vojske. Na sve to patrijarh Gavrilo odgovorio je Pavlu da »tradicija, ponos i glas koji uživamo u svetu, zatim obaveze prema žrtvama koje su date za jugoslovensku državu, imperativno načinju da se ne priključimo Tripartitnom paktu«. Patrijarh je upozorio kneza Pavla da u narodu vlada rodoljubivo raspoloženje i da je spremjan na otpor. U protivnom, »jedan prelom politike, kakav se predlaže, imao bi na javno mnenje poražavajući utisak, bio bi bomba koja bi mogla izazvati eksploziju unutar zemlje«.

Tri dana docnije, 23. marta 1941, patrijarh Gavrilo ponovo je bio u Belom dvoru, gde je razgovarao sa knezom namesnikom Pavlom u prisustvu kneginje Olge, kralja Petra II, Miroslava Spalajkovića i kneževih sinova. Kneginja je bila za angažovanje sveštenstva kako bi se narodu »pravilno« objasnila situacija. M. Spalajković je istupao kao »vatreći branilac pravca kojim je kraljevska Vlada pošla«, tj. bio je za potpisivanje pakta sa zemljama Osovine. Prema patrijarhu Gavrili, »Vlada je inaugurišala rđavu taktiku i nije za zauzeto držanje pripremila javno mnenje u narodu«. Uoči 27. marta kraljevski namesnik Radenko Stanković je protestovao zbog stava patrijarha Gavrila i uputio pretnje na adresu poglavara Srpske pravoslavne crkve.²²

²¹ M. Čemović, *Konkordat između Sv. Stolice i Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1937, str. 28—30.

²² Lj. Durković-Jakšić, *Učešće patrijarha Gavrila i SPC u događajima ispred i za vreme 27. marta 1941. i njihovo stradanje u toku rata*, Beograd 1980, str. 13—15.

Episkop žički Nikolaj Velimirović među prvima je ustao protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. U aktu pov. br. 1335 od 25. marta 1941, komanda žandarmerije u Beogradu izveštava Ministarstvo vojske i mornarice da ih je komanda moravskog žandarmerijskog puka obavestila da je došlo do nedozvoljenih manifestacija u Kraljevu: »Danas (25. marta) za vreme korzoa u Kraljevu došlo je oko 100 manifestanata pred konak episkopa Nikolaja koji je održao kratak govor. Ta grupa nastavila je sa manifestacijama i narasla do 3.000 (ljudi). Ponovo se vrtila pred konak pa je ponovo episkop Nikolaj održao govor i kazao da (ono) što je primilo 16 ljudi ne prima 16 miliona, i pitao narod da li ga ovlašćuje da to njihovo raspoloženje kaže merodavnim u Beogradu. Posle ovoga manifestanti su se mirno razišli.²³

Srpska pravoslavna crkva je sa simpatijama pratila zavereničke pripreme te ne samo što je odobravala prevrat od 27. marta, već je bila glavni akter beogradskog čina. U beogradskom puču, uz mladog kralja Petra II, prva ličnost uličnih manifestanata bio je patrijarh Gavrilo Dožić, koji je doživeo burne aklamacije naroda pred Šabornom crkvom 27. marta 1941. Uz jugoslovenske i crkvene zastave narod je nosio transparente i fotografije kralja Petra II i patrijarha Gavrila Dožića.

Glavni akteri u manifestacijama od 27. marta bili su pripadnici jugoslovenskih nacionalnih udruženja i unitarno-liberalnih organizacija (Jugoslovenski sokoli, Jugoslovenski četnici, skauti, Jugoslovensko učiteljsko udruženje, Udruženje rezervnih oficira i ratnika, jevrejske organizacije itd.).²⁴

Sveti arhijerejski sabor SPC održao je 27. marta 1941. vanredno zasedanje u patrijaršijskom dvoru. Pozdravljajući prisutne članove dobrodošlicom, Gavrilo Dožić je rekao, između ostalog, sledeće: »Kada nam je saopšteno da je sklapanje pakta neminovno, mi smo postali svesni da ovde nije u pitanju samo država, niti su u pitanju, ne samo čast i tradicija predašnjih generacija, već i generacija koje će posle doći. I ja lično i Sveti arhijerejski sinod izjavili smo da ne možemo ostati indiferentni... Smatrali smo da je ono bilo pogrešno što je vlada učinila i da vreda čast, slavu i tradiciju našeg naroda, i to onda kad je narod bio gotov da ide do kraja. Neka je slava Bogu, zahvaljujući tome da je prošle noći (izvršen puč) i situacija je mnogo jasnija... Noćašnji akt spasao je čast našeg naroda i države, pa zbog toga i mi možemo samo blagosloviti ovo delo...«²⁵

Posle diskusije arhijereja Sv. arhijerejski sabor doneo je sledeće rešenje:

- 1.) Preporučiti preosveštenoj g.g. eparhijskim arhijerejima da izvole preduzeti mere da se narod obaveštava, jedinstvo i sloga u narodu održava, da se red i poredak čuva i da se jerarhija i sveštenstvo stavi u službu Otadžbine;
- 2.) Preporučiti preosvećenoj g.g. eparhijskim arhijerejima da u slučaju rata do krajnjih granica mogućnosti ostanu u svojim eparhijama i da vrše svoju dužnost, i da se u slučaju nevolje upravljuju po svesti;

²³ Arhiv oružanih snaga, br. reg. 39/4—1, k. 12.

²⁴ B. Petranović, N. Žutić, 27. mart 1941, Beograd 1990, str. 395, 416—420, 429—432, 673.

²⁵ Isto, str. 397.

3.) Nj. Svetosti Patrijarhu i Sv. arhijerejskom Sinodu preporučiti da, prema datim prilikama ostanu, i da održavaju vezu, koliko je to moguće, sa eparhijskim arhijerejima.

Sveti arhijerejski sabor »sa zadovoljstvom« je primio i odobrio stanovište Sv. arh. sinoda iz razloga što je »naš celokupni narod i mišljenjem i raspoloženjem protivan jednoj takvoj orijentaciji naše državne politike, jer стоји u protivnosti sa narodnim, religioznim i etičkim shvatanjima, tradicijama, idealima, nacionalnim ponosom i slavom, kao i (u) ečiglednoj opreci sa svima zavetnim mislima, vekovnim amanetima, odnosima, stremljenjima našeg naroda i njegove slavne prošlosti, pa bi neminovno bili u opreci sa svima odnosima i stremljenjima njegovim u budućnosti, što se najbolje dokazuje iskustvom i istorijom našeg naroda ...²⁶

Patrijarh Gavrilo je, u saglasnosti sa Sv. arhijerejskim saborom, održao 27. marta u 16 sati »patriotski« govor preko radija.²⁷

Sa sednice Sv. arh. sabora patrijarh srpski uputio je, u ime Sv. arh. sabora i u svoje ime, pozdravni telegram kralju Petru II. Dana 28. marta 1941, pre podne, kralj Petar je položio zakletvu na ustav Kraljevine Jugoslavije. Povodom stupanja na presto kralja Petra II održano je blagodarenje u svim bogomoljama. Pred Sabornom crkvom bila je postrojena četa 18. pešadijskog puka u ratnoj opremi sa zastavama i muzikom. Oko 11,30 pred Sabornom crkvom pojavio se kralj Petar II u pratnji predsednika vlade generala Dušana Simovića. Pošto je obišao počasnu četu i primio raport od komandira čete, kralj Petar II ušao je u Sabornu crkvu gde je održano svečano blagodarenje. Patrijarh Gavrilo u crkvi je opet održao govor pun političkog naboja i »rodoljubivog zanosa«.²⁸

Kraljevina Jugoslavija je egzistirala kao antiklerikalna i liberalno-verska država. U verskoj oblasti Jugoslavija je sledila primere zapadno-evropskih liberalnih država, odnosno podržavala tendencije nacionalizovanja i stvaranja »narodnih crkava«, »otpadnica« od Vatikana. Prateći ideološko i političko usměrenje jugoslovenske građanske države, Srpska pravoslavna crkva je uspostavljala bliske prijateljske odnose sa crkvama liberalno-građanskih država. SPC je posebno simpatisala samostalnoj Anglikanskoj crkvi, pozdravljala tendencije nacionalizovanja francuske crkve i jačanje »galikanizma«, podupirala stvaranje starokatoličkih narodnih crkava u Jugoslaviji i Evropi. Sve te crkve, koje su podržavale postojeći građanski evropski poredak, solidarno su se udružile zbog ne-

²⁶ Isto, cit. prema Lj. Durković—Jakšić, n.d.

²⁷ „...Pred našu naciju u ove dane sudba je ponovo bila postavila pitanje kome se privoleti carstu. Jutros u zoru na to pitanje dat je odgovor: privoleli smo se carstvu nebeskom, tj. carstvu Božje istine i pravde, narodne slove i slobode... Glavni nosilac tog narodnog ideaala od jutros je postao naš mlađi i mili kralj Petar II Karađorđević... providjenje nas upravlja na pravi put koji je Sv. Sava davno ukazao srpskom narodu. Bog pravde, koji nas je do sada čuvao od propasti, čuo je glas i molitve naše i ponovo nas je spasao od stranputice našeg nepromenjivog istorijskog puta.“ (B. Petranović, N. Žutić, n.d., str. 395).

²⁸ Isto.

trpeljivosti prema Vatikanu. Ta netrpeljivost je proizlazila iz izraženog vatkanskog revizionizma, agresivnog klerikalizma i prozelitskog delovanja među pravoslavnim, muslimanskim, protestantskim i starokatoličkim stanovništvom Kraljevine Jugoslavije. U redovima SPC dolazi do erupcije nezadovoljstva zbog provatikanske politike namesničkog režima kneza Pavla, koje vrhunac doživljava posle izglasavanja konkordata u Narodnoj skupštini 1937. godine. U skladu sa svojim prozapadnim opredeljenjem, SPC aktivno učestvuje u događajima od 27. marta 1941, podržavajući sve zamisli britanskih zvaničnika, prozapadno orijentisanih srpskih oficira, političkih partija i jugoslovenskih nacionalnih organizacija.

NIKOLA ŽUTIĆ

VERSKI LIBERALIZAM I POLITIČKA AKTIVNOST SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI

Rezime

U skladu sa srpskim i jugoslovenskim savezničkim i državnim vezama sa državama građanskog liberalizma (»zapadnim demokratijama«), SPC je bila povezana sa crkvama građanskih demokratskih država. Zbog tih razloga u SPC je bio izražen verski liberalizam (verska trpeljivost, indiferentizam, patriotski nacionalni osećaj za matičnu državu itd.). Verski liberalizam Srpske crkve usmerio je njenu aktivnost ka bliskoj saradnji sa protestantskim i starokatoličkim crkvama demokratskih država. Naročito prijateljski odnos SPC je imala sa Anglikanskom crkvom, pa se čak radilo na tome da dođe do dogmatskog i liturgijskog jedinstva dve crkve. SPC je u razdoblju do 1935. godine bila državotvorna verska organizacija, koja je podržavala frankofilski državni kurs i jugoslovensku nacionalnu ideologiju kralja Aleksandra. SPC je politički ispoljavala »klerikalni legitimizam« apologetski veličajući tadašnji jugoslovenski poredek zasnovan na ideologiji građanskog liberalizma i jugoslovenskog nacionalizma. U namesničkom razdoblju vladavine kneza Pavla nestaje lojalnost i državotvornost SPC prvenstveno zbog spoljnog i unutrašnjeg političkog zaokreta. Udaljavanje Jugoslavije od Francuske i V. Britanije, pogotovo posle 1937., dovelo je do postepenog udaljavanja nosilaca ideologije integralnog jugoslovenstva sa čelnih državnih pozicija. Približavanje namesničkog režima Italiji, Nemačkoj, ali i Vatikanu, kod SPC će izazvati izražena opoziciona raspoloženja. Zbog sve jačeg favorizovanja Rimokatoličke crkve u Jugoslaviji, 1937. godine će doći do vrhunca konkordatske krize iz koje će nastati teški sukobi i incidenti. SPC će imati posebno zapaženu ulogu u 27-martovskom »udaru liberala«, kada zajedno sa prozapadno orijentisanim jugoslovenskim oficirima, liberalnim političkim partijama (naročito Zemljoradničkom strankom) i organizacijama (Sokolima, Narodnom odbranom itd.) učestvuje u pripremanju i realizaciji puča od 27. marta 1941.

NIKOLA ŽUTIĆ

RELIGIOUS LIBERALISM AND POLITICAL ACTIVITY OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

Summary

In keeping with the existent relations between Serbia and Yugoslavia and the countries of bourgeois liberalism, the so-called »western democracies«, the Serbian Orthodox Church also developed ties with the churches of these countries. As a result the Serbian Orthodox Church was marked by religious liberalism (religious tolerance, patriotic feelings for the fatherland etc.). Religious liberalism turned the activity of the Serbian Orthodox Church toward close co-operation with Protestant and Catholic churches of democratic countries. A particularly close tie was formed with the Anglican Church and plans were made for the dogmatic and liturgical union of the two churches. The Serbian Orthodox Church was until 1937 a constitutional religious organization, which supported the official Francophile course and the Yugoslav national ideology of King Alexander. The Church demonstrated its support by applauding the Yugoslav regime based on ideas of bourgeois liberalism and Yugoslav nationalism. During the tutelary reign of Prince Pavle, the Church's loyalty was lost due to changes in the country's domestic and foreign politics. The drawing away from France and Great Britain of Yugoslavia, especially after 1937, also led to a gradual withdrawl from positions of authority in the country of people who believed in the unity of Yugoslavia. The inclination of the tutelary regime to create closer ties with Italy, Germany and the Vatican provoked a marked opposition in the Serbian Orthodox Church. The growing favor shown the Roman-Catholic church by Yugoslavia led in 1937 to the crisis of the concord, resulting in serious conflicts and incidents. The Serbian Orthodox Church will have an important part in the »liberals« coup d'etat by joining the efforts of West-oriented Yugoslav officers, liberal political parties (especially the Agricultural Party) and organizations such as the Falcons, National Defence etc. in preparing and carrying out the coup d'etat od 27 March 1941.

ĐORĐE BOROZAN

Naučni saradnik, profesor Filološke gimnazije

Beograd, Kamenička 2

SECESIONISTIČKA POBUNA NA KOSOVU I METOHIJI 1944—1945.

Originalan naučni rad

UDC: 323.272(497.115) »1944/1945«

ABSTRACT: Pobuna na Kosovu i Metohiji krajem 1944. i početkom 1945., kao pokušaj secesije kosovsko-metohijske oblasti od Jugoslavije s ciljem priključenja Albaniji, u ovom tekstu posmatrana je u kontekstu onovremenih unutrašnjih i spoljnopoličkih zbivanja. S jedne strane prezentira se aktivnost kontrarevolucionarnih snaga albanske populacije u ovom regionu, predvodene vješto mimikriranim kadrovima u redovima kosovsko-metohijskog partijsko-političkog vođstva, a sa druge, ukazuje se na činjenice o britanskoj diplomatsko-političkoj involviranoći u pokušaju spašavanja monarhističkih režima u Albaniji, Jugoslaviji i Grčkoj.

Za događaje koji su se na Kosovu i Metohiji odigrali od 2. decembra 1943. do 21. februara 1945., koji se najčešće nazivaju kontrarevolucionarnom pobunom, čini se adekvatnijim naziv secesionistička pobuna upravo stoga što je cilj pobune bio ostvarenje plana kosovskog iredentističkog pokreta da Kosovo i Metohija ostanu u fašizmom projektovanim albanskim granicama. Kako se pitanja vezana za ovu pobunu ne iscrpljuju operativnim djelovanjem NOVJ u naznačenom vremenu, njen situiranje u završnim ratnim operacijama na jugoslovenskom ratištu zahtijeva sagledavanje svih onovremenih međunarodnih okolnosti i njihovog odjeka na zbivanje u Jugoslaviji, Grčkoj i Albaniji.

Na tek oslobođenim kosovsko-metohijskim prostorima, neposredno poslije 23. novembra 1944., jedinice NOVJ bile su suočene sa otporom preostalih balističkih grupa, vulnetarskih formacija i aktivnostima od-bora i komiteta Druge prizrenske lige, angažovanih prema planovima Komiteta za odbranu Kosova. Dok su jedinice NOVJ proganjale njemačke trupe kroz sandžačke i bosanske planine, s kojima su bježali izabranici Džafera Deve, dio rukovodstva Lige, ostavljen da djeluje na Kosmetu, iskoristio je novonastale okolnosti i započeo ponovo organizovanje tek stišanog secesionističkog pokreta u novembru 1944. godine. Naime, već krajem novembra na sastanku u Zegovačkim šumama, Adem Selimi, predsjednik omladine Prizrenske lige, Čazim Lugadžija i Hasan Trpeza, predsjednici kvislinških opština u Babušu i Požaranju i Ibrahim Kelj-mendi, profesor gimnazije u Prištini, sa grupom odmetnika odlučili su

da se protiv novouspostavljene vlasti organizuje oružana pobuna na terenima Drenice, Šalje, Šar planine i Karadaga.¹

Prateći zbivanja u vrijeme organizovanja vojnih operacija tokom oktobra i novembra 1944, Oblasni komitet KPJ Kosmeta uočio je da albansko stanovništvo sa tog područja u većini prihvata upozorenja Komiteta za odbranu Kosova i na dolazak jedinica NOVJ gleda kao na gubljenje stečenih prava i privilegija. Sklanjanje pred partizanskim jedinicama u šume i planine, pravdano strahom od srpske i crnogorske osvete, činilo je uzaludnim napore Oblasnog komiteta da objasni ciljeve KPJ i namjere NOV Jugoslavije. Kanalisanje političkih raspoloženja masa i sprečavanje sukoba na međunacionalnoj osnovi izvođeno je u krajnjem otežanim uslovima.

Iako oslobođen, Kosmet je bio još daleko od stvarnog mira i reda koji se pokušavao uspostaviti. Upravo o tome govore direktive iz pisma Miladina Popovića, sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet, od 30. novembra 1944. U njima se, pored ostalog, napominje: »Kosovo i Metohija su danas bez okupatora, ali ipak mi ne vladamo čitavim terenom. Velike smetnje nam se čine od strane dojučerašnjih slugu fašističkih okupatora, koji sada u izmijenjenim uslovima primjenjuju novi metod borbe protiv Narodnooslobodilačkog pokreta. Oni sada organizuju oružane bande koje se kreću po našoj teritoriji, šireći šovinizam u našim narodima i na taj način stvarajući neprilike našoj vlasti čas tu a čas tamo. Zbog toga, u ovom trenutku se pred naše jedinice postavlja kao neophodan i glavni zadatok: čišćenje Kosova i Metohije od svih bandi, čije postojanje i delatnost predstavljaju danas najveću prepreku razvoju NO borbe i jačanju naše narodne vlasti«.² Na osnovu tih procjena odlučeno je da se u svim slučajevima gdje se otpor nastavi djeluje »energično i nemilosrdno« i da u selima »koja su se suprotstavljala oružjem treba pronaći organizatore tog otpora i privesti ih vojnom суду«.³ Odlučeno je, takođe, da se imovina takvih lica sekvestrira za potrebe NO vojske, a ostalo stanovništvo razoruža. Prema uputstvima, suština političkog djelovanja mora biti stalno objašnjavanje uloge nove narodne vlasti i suzbijanje svakog oblika šovinizma na nacionalnoj osnovi.

Ukazujući na mogućnost obnavljanja otpora »nacionalističkih snaga«, koje su se zadržale u prostorima Kosova, Metohije i sjeverne Albanije, Oblasni komitet KPJ Kosmeta suočio se sa čitavim nizom teškoća u vezi sa zadacima i zadužnjima oko mobilisanja albanskog stanovništva za potrebe fronta u Vojvodini. Čišćenje terena od preostalih terorističkih grupa i uspostavljanje političkih i vojnih organa nove narodne vlasti izvođeno je u krajnje otežanim uslovima. Iz zapovijesti Operativnog štaba NOVJ Kosmeta od 2. decembra 1944. može se zaključiti da preostali sastavi formacija Druge prizrenske lige moraju biti hitno i potpuno likvidirani. O kretanju i koncentrisanju odmetničkih grupa raspolaže se sledećim podacima: »Veća neprijateljska grupacija se nalazi na planini Čičavici. Njena jačina se kreće, prema nesigurnim vestima, do

¹ Za rukovodioce grupe otpora na navedenim terenima bili su zaduženi Šefket Škupi, Adem Voka, Ahmet Seljanec i Imer Beriša.

² Citirani dio pisma M. Popovića od 30. 11. 1944. preuzet je iz knjige S. Đaković, *Sukobi na Kosovu*, Beograd 1984, str. 234.

³ Isto; Gojko Medenica, *Kontrarevolucija na Kosovu i Metohiji 1945*, „Bezbednost“, b r. 4, 1984, str. 18.

700 vojnika, naoružanih sa lakiom pešadijskim oružjem. Grupu predvodi Mehmed Gradica. Na celom području Drenice, kao na primer oko Kijeva, Svrhe, Ukča — Rakoš itd. nalaze se manje grupe naoružanih Šiptara koje isto tako predvode razni zlikovci kao na primer Jakup Rama, Demali (Dem Ali — D. B.) Požari, Mehmed-aga Beriša, Mehmed-aga Raškovac i drugi. Čitavo područje Drenice je naoružano. Radi toga što naše jedinice nisu prodirale u taj sektor, neprijatelj pokušava da na tom sektoru stvori baze za povezivanje sa ostalim grupicama po ostalim delovima Kosova i Metohije... Neprijatelj je uspeo da na pojedinim delovima te oblasti čvrsto se poveže sa masama da bi eventualno organizovao sela na otpor protiv nas.⁴ Stoga je bilo izdato naređenje da se u vremenu od 5. do 10. decembra 1944. očisti taj teren, unište sve naoružane bande i razoruža stanovništvo koje dobrovoljno ne bude prišlo partizanskim jedinicama.⁵

Međutim, prije otpočinjanja operacije čišćenja veća odmetnička grupa izvršila je napad na Uroševac u noći 2. i 3. decembra 1944. U naredna dva dana partizanske snage su, potiskivanjem tih grupa, uspjеле da odbace napadače iz zauzetih djelova grada, tako da se samo dio vratio do svojih uporišta.⁶

Taj događaj se uzima za početak pobune kojoj smo, iz navedenih razloga, dali naziv separatistička. Ova operacija se završila 4. decembra nastavljanjem započete akcije čišćenja sela od balističkih grupa koje su se povlačile u pravcu Jezerca, Budakova, Gadimlja, Vrbice i Žekovca.⁷ Uslijedila je, potom, nova zapovijest Operativnog štaba za Kosmet u kojoj je, povodom tog događaja, 8. decembra javljeno da su »Šiptarske bande koje su izvršile napad na naše jedinice u varoši Uroševac odbijene i razbijene u nekoliko grupa«.⁸ U vezi izvršavanja zapovijesti od 2. decembra navedeno je da pri čišćenju terena u Drenici partizanske snage nisu naišle na otpor, ali se konstatovalo da su »zapažene manje grupe koje se kriju po šumama«.⁹ Prema toj zapovijesti, kontrola »na sektoru Drenica—Uroševac« bila je povjerena 5. albanskoj diviziji.¹⁰

Narednih dana došlo je do novih napada. Polovinom decembra napadnuto je Janjevo, a 23. decembra odmetničke grupe pod komandom imama Mula Idriza izvršile su napad na Gnjilane.¹¹ Slične napade izvele su i odmetničke grupe pod komandom Ahmeta Seljancija, Adema Voke i Mehmeda Gradice na rudnik Stari Trg i Kosovsku Mitrovicu. Koristeći nebudnost jedinica NOVJ i neadekvatnu organizovanost nove narodne vlasti, pobunjenici su uspjeli da prošire žarišta otpora i područje Drenice zadrže pod kontrolom. Pretvarajući cito drenički kraj u koncentraciono područje odmetničkih grupa, Šaban Poluža otpočeo je s pripremama »dreničke pobune«. Njime, dok se u drugim djelovima zapa-

⁴ *Zbornik NOR-a*, tom I, knj. 19, dok. br. 211, str. 741.

⁵ Isto, s. 742; G. Medenica, n.r., str. 18.

⁶ Više o tome u knjizi S. Đaković, n.d., s. 238—240 i članku G. Medenice u časopisu »Bezbednost«, br. 4, Beograd 1984. i knjizi B. Božović, M. Vavić, *Surova vremena na Kosovu i Metohiji*, Beograd 1991, str. 485—488.

⁷ Isto; *Zbornik NOR-a*, tom I, knj. 19, dok. br. 212, str. 747—750.

⁸ Isto.

⁹ Isto.

¹⁰ *Materijal PK SKS Kosova i Metohije*, br. 09—482 od 13. 4. 1964 (stenografske bilješke); S. Đaković, n.d., str. 240.

¹¹ Isto.

žalo opadanje pobunjeničkog otpora u zapovijesti Operativnog štaba NOVJ, od 20. decembra 1944, naglašavalo se veće prisustvo grupa »u srezu dreničkom, planini Čičavici, Zegovcu i planinskim selima oko Jezerca kao i padine Kozice«.¹²

Sukobi sa odmetničkim grupama kod Desivojca 22. decembra, završeni razbijanjem partizanskih snaga, ohrabrili su Mula Idriza da već sledećeg dana sa 800 balista krene na Gnjilane. Iako su zauzete Gnjilane izgubljene još istog dana kada su zaposjednuti punktovi davali nade na veće i nove uspjehe, ostaci razbijenih grupa, prikupljeni na terenima Čičavice, Rogozne i Kozjaka, podstakli su prvake ostalih grupa da sličnim akcijama najave obnavljanje kačačkog pokreta. Naime, između stanja stvorenog posle uspostavljanja administrativno-upravnog režima u Kraljevini Srb, Hrvata i Slovenaca, tokom 1919. godine, i onog koji se stvarao izgradnjom nove vlasti u obnovljenoj Jugoslaviji na osnovu odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a, nije se pravila nikakva razlika. Ambicije da se, pod svim okolnostima, očuva ono što je stvorio fašizam bile su najjača motivacija organizatorima ovog otpora. Primjer Uk Sadika, sina poznatog kačačkog prvaka Sadika Rame iz Đurđevika, koji je sa stotinak pristalica pripremao napad na Peć, služi kao jedna od brojnih ilustracija tradicionalne utemeljenosti secesionističkog pokreta na kosovsko-metohijskim prostorima.¹³

Tokom januara 1945. godine drenički srez je postao glavno uporište pobunjenika. Odsustvo jedinica NOVJ iskoristio je Šaban Poluža da izvrši mobilizaciju šiptarskog stanovništva s područja vučitrnskog i labskog sreza. Potom je, u dogovoru sa Operativnim štabom Kosmeta (prema obećanju datom Fadilju Hodži da će 5.000 mobilisanih ljudi staviti na raspolaganje partizanima na ime dobijenog naoružanja) nastavio formiranje svojih jedinica. Uz njegov pristanak te jedinice su bile priključene 7. kosmetskoj brigadi stacioniranoj u Lipljanu. Svo mobilisano ljudstvo te brigade pripremano je za odlazak na Sremski front. Polazeći od saznanja da veći dio novomobilisanog ljudstva te brigade čine pripadnici ranijih kolaboracionističkih formacija Operativni štab je, iz predostrožnosti, preduzimao niz mjera radi sprječavanja deserterstva ovako mobilisanog ljudstva. Stoga je izdao naređenje 46. srpskoj diviziji, 5. kosmetskoj brigadi i brigadi KNOJ-a da obezbeđuju put prilikom prolaska ešalonu ove brigade preko Vučitrna i Podujeva do Kuršumlige.¹⁴ Iako je 20. januara, a zatim i sledećeg dana, prvi i drugi ešalon ove brigade prošao bez incidenata, treći ešalon, kojim je komandovao Šaban Poluža, 21. januara počeo se samovoljno rasturati po selima: K. Banja, Lužane, Glavnik i G. Dubica. Vršeći mobilizaciju u svakom selu kroz koje je prolazio, ešalon je »narastao na oko 4.000 ljudi« i na naređenje Operativnog štaba da sledećeg dana (23. januara) nastavi put planiranim pravcem, Šaban Poluža je poveo mobilisano ljudstvo do Podujeva i tu otkazao poslušnost Operativnom štabu.¹⁵ Uslijedili su novi pregovori između Fadilja Hodže i Šabana Poluže. U međuvremenu, šest bataljona 46. divizije i 5. kosmetska brigada blokirale su teren od sela Lužina do Podujeva u namjeri da ovaj ešalon razoružaju. Posle neuspje-

¹² *Zbornik NOR-a*, tom. I, knj. 19, dok. br. 213, str. 750.

¹³ Pavle Dželetović, 21. SS-divizija Skenderbeg, Beograd 1987, str. 253.

¹⁴ S. Đaković, n.d., str. 242—244.

¹⁵ Isto, str. 242.

lih razgovora Poluža je pozvao mobilisano ljudstvo da umjesto prema Kuršumlji kreće nazad prema Drenici i već 25. januara povedene su borbe sa jedinicama NOVJ po obroncima Čičevice.¹⁶ Odmetničkim snagama Šabana Poluže pridružio je Mehmed Gradica grupaciju od oko 1500 lica stavljajući se pod Polužinu komandu. U isto vrijeme Uk Sadik, vođa pobunjenika u orahovačkom kraju, odustao je od planiranog napada na Peć i mobilisano ljudstvo poveo ka Drenici. Čim je stigao i on se stavio na raspolaganje Šabanu Poluži. Okasnela intervencija snaga NOVJ u rejonu rijeke Sitnice omogućila je rasutim ešalonima Šabana Poluže i Mehmeda Gradice da se bez većih gubitaka raspu po dreničkim selima, tradicionalnim uporištima kačačkog pokreta od vremena Azema Bejtete-Galide.¹⁷ Mobilisane snage na tom terenu brojale su oko 10.000 lica. a glavni njihov deo činile su bivše vulnetarske formacije.¹⁸

Drugo, po masovnosti i značaju, žarište pobune bilo je na južnim padinama Kopaonika, u širem rejonu Šalje. Naime, na tom području, sjeverno od Vučitrna i Kosovske Mitrovice, Adem Voka, sin poznatog šaljskog prvaka Šerifa Voke, mobilisao je oko 2.500 lica na sličan način kao i Šaban Poluža, u saglasnosti sa Operativnim štabom Kosmeta. Na vijest da se Šaban Poluža upustio u borbe sa snagama NOVJ i Adem Voka je, koristeći nastalu zabunu, napao 26. januara i zauzeo Stari Trg i rudnik Trepču. Iako kooptiran u Oblasni NO odbor u decembru 1944, Adem Voka je, kao jedan od rukovodilaca ustanka u Šalji, požurio da sa svojim bataljonima pritekne Poluži u pomoć, ali je ubrzo njegova grupa bila potisnuta i posle opkoljavanja u selu Posin — Šalja potpuno razbijena. Adem Voka je likvidiran sa poslednjom grupom odmetnika iz ovog sastava.¹⁹

Krajem januara i početkom februara bilo je i u drugim rejonima Kosmeta još nekoliko pobunjeničkih uporišta manjeg obima (oko Uroševca, Gnjilana, na Zegovcu, oko Dečana, Rugova i na Skopskoj Crnoj Gori).

Prema zapovijesti Operativnog štaba NOV Kosmeta, od 5. februara 1945, naređeno je da se likvidiraju snage Šabana Poluže u rejonu Drenice. Iz obruča koji se oko njih stezao, pojedine grupe su se pokušavale probiti prema Rogozni, Đakovici i Istoku.

Procjenjujući da se oružana pobuna širi i nalazi oslonac kod šiptarskih masa, vrhovni komandant NOVJ i predsjednik NKOJ-a Josip Broz Tito donio je početkom februara 1945. odluku da se u cilju potpunog slamanja pobunjeničkih grupa i normalizovanja stanja na području Kosmeta oformi poseban organ — Vojna uprava. Tito je 7. februara obrazložio zadatke Vojne uprave koji su se sastojali u reorganizovanju vojnih jedinica u oblasti Kosmeta, upućivanju pojačanja za gušenje pobune u što skorijem roku i organizovanju odgovarajućih političkih aktivnosti. Vojnoj upravi data su potpuna ovlašćenja u svim vojnim i političkim poslovima na teritoriji ove oblasti do konačnog normalizovanja stanja. Narednog dana, 8. februara, naredbom vrhovnog komandanta NOVJ za komandanta Vojne uprave postavljen je pukovnik Savo Drlje-

¹⁶ Isto.

¹⁷ Savo Drljević, *Poziv na pobudu*, „Duga”, 9—22. avgust 1986.

¹⁸ Isto; Arhiv vojnoistorijskog instituta (AVII), 1411-6-9.

¹⁹ Kao napomena 17.

vić, a za komesara potpukovnik Đuro Medenica. Oni su, istovremeno, vršili dužnost komandanta i komesara Operativnog štaba. Time su do-tadašnji komandant — Fadilj Hodža i komesar — Krsto Filipović bili smijenjeni, a razlozi za to bili su propusti učinjeni tokom predugih razgovora sa Šabanom Polužom i loših procjena stanja na terenu u vezi angažovanja pomenutih lica za izvršavanje mobilizacionih zadataka. Komandant i komesar Vojne uprave S. Drljević i Đ. Medenica stigli su u Prištinu 8. februara sa instruktorom CK KPJ Milinkom Đurovićem i komandantom vojne oblasti Nikolom Božanićem i preuzeli dužnosti.²⁰

Zavođenje vojne uprave na Kosovu i Metohiji Tito je obrazložio na sledeći način: »Prateći situaciju na Kosovu i Metohiji koja se krajem januara te godine jako pogoršala usled pojave naoružanih odmetničkih balističkih grupa, u kojima je bilo blizu 10.000 odmetnika koji su ugrožavali miran život građana i ometali rad organa narodne vlasti, u težnji da povrate fašistički poredak, Vrhovni štab NOV i POJ izdao je naredbu da se na Kosovu i Metohiji zavede Vojna uprava sa ciljem da se što brže likvidira neprijatelj i stvore uslovi za nesmetan rad narodne vlasti i NOP-a i omogući bezbednost građana.«²¹

Vojna uprava na Kosovu i Metohiji uvedena je poslije neuspjelih nastojanja Operativnog štaba da uguši sva žarišta pobune. Angažovanje oko 39.000 boraca NOVJ u trenutku kada su na Sremskom frontu vođene odlučujuće borbe bilo je veliko opterećenje za NOVJ. Prema izvještaju KNOJ-a (Korpusa narodne odbrane Jugoslavije) od 9. februara 1945, vođene su žestoke borbe na području Drenice.²² Odmetničke snage pod rukovodstvom Šabana Poluže nastojale su da zadrže položaje na području Drenice s ciljem da mobilisanjem organizuju pobunu širokih razmjera. Računalo se na pomoć pobunjeničkih skupina širom sjeverne Albanije i angloameričkih predstavnika koji su uporno protežirali pitanje Albanije i Kosova. Događaji u Grčkoj bili su, takođe, izazov pobunjenicima.

Na osnovu naredbe koju je 9. februara 1945. uputio Operativni štab Kosmeta, angažovane jedinice NOVJ otpočele su opkoljavanje terena Drenice gdje su se nalazila glavna pobunjenička uporišta oko 5.000 odmetnika. Prva, 2. i 4. brigada sa pristiglim pojačanjima (6. crnogorska, 1. bokeljska i 3. i 5. albanska brigada) krenule su 11. februara u likvidaciju pobunjenika na pomenutom prostoru. U rejonu Šalje otpočele su istovremeno akcije 46. divizije i Brigade narodne odbrane (KNOJ). U širem prostoru planine Žegovac dejstvovala je 24. divizija, a u rejonu Skopska Crna Gora i području Šar planine čišćenje terena bilo je povjereneno 41. diviziji NOVJ.²³

U prvim borbama uništena je pobunjenička grupacija Adema Voke na terenu šaljskih sela. Poslije likvidiranja vođe pobunjenika Adema

²⁰ AVII, k. 1411; Tekstovi naredbi izdatih 8. 2. 1945. objavljeni u knjizi S. Đaković, n.d., str. 252—253.

²¹ Citirano prema knjizi S. Đaković, n.d., str. 254. U vezi sa tom naredbom Oblasni komitet za Kosovo i Metohiju sačinio je uputstva za rad sreskih komiteta. Više o tome prema ovom dokumentu objavljenom u knjizi Vladimira Dedijera, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Beograd 1934. str. 180—181; AVII B-K. 25-11-1-2, 8. april 1945.

²² AVII k. 1414, reg. br. 2—12; S. Đaković, n.d., str. 254—255.

²³ S. Drljević, n.r., „Duga“ 26. jul — 8. avgust i 9—22. avgust 1986; AVII B-K, 43-2/5,6 april 1945.

Voke u njegovom selu Pasani 11. februara, sve preostale grupe na tom terenu bile su opkoljene i uništene. Borbe su prestale 15. februara. Međutim, opkoljavanje i borbe sa grupacijom Šabana Poluže na terenima Drenice vođene su od 11. do 21. februara 1945. Pod udarima jedinica 52. divizije (formirane 14. februara od reorganizovanih kosmetskih brigada) dio razbijenih pobunjenika te grupacije, odbačen s položaja na Čičavici, prebacio se u pravcu sela Pestovo, Samodreža i Kačandola.²⁴ Posle borbi vođenih 17. februara sa preostalim grupama na Čičavici i u selu Gradica, jedinice 4. kosmetske brigade opkolile su grupu od 60 pobunjenika koja je u selu Trsteniku branila štab Šabana Poluže i Mehmeda Gradice. U poslednjim okršajima vođenim 21. februara u Trsteniku i Drenici, piginulog Šabana Polužu i ranjenog Mehmeda Gradicu poniјeli su odmetnici koji su uspjeli da se probiju iz obruča, podsjetivši narod toga kraja da su sledbenici dreničkih pobunjenika koji su 1919. godine odnijeli piginulog Azema Bejtu — Galicu u sjevernoalbanske planine i tako stvarali mit o kosovskim »borcima« za ujedinjenje Kosova s Albanijom. Time je i Šaban Poluža, jedan od poslednjih organizatora iz vođstva Druge prizrenske lige, zaslugama za posljednju odbranu Kosova u albanskim etničkim granicama, svojom »dreničkom pobunom«, stao u stroj prvoboraca albanskog iridentističkog pokreta.

Među piginulim u ovim borbama nađen je i često pominjani politički prvak kosmetskih Albanaca, vođa stranke Džemijet, Ferhat-beg Draga. Njegov uticaj od vremena njemačke reokupacione uprave bio je zanemaren zbog italofilske opredijeljenosti i političkih kalkulacija sa predratnim jugoslovenskim režimima.

Iako se 21. februar 1945. uzima za kraj ove secesionističke pobune, sukobi sa preostalim manjim odmetničkim grupama, koje su se poslije propasti ustanka u Drenici povukle na svoje terene, nijesu prestali.²⁵ U novonastalim uslovima, te grupe i odbjeglo stanovništvo organizovali su Albanski nacionalno-demokratski komiteti (NDS). Svrha njihovog formiranja bila je da se nastave aktivnosti odbora i komiteta Prizrenske lige, kako bi se koordinirao otpor preostalih grupa, održalo odbjeglo stanovništvo u neizvjesnosti i ojačala ranija propaganda o intervenciji savezničkih trupa u Albaniji i na Kosmetu. U tom cilju korišćeni su dogovori sa nekoliko sastanaka održanih tokom 1944. godine sa predstavnicima britanskih i njemačkih službi i razrađivan plan djelovanja u vezi realizovanja »odluke o prisajedinjenju Kosova Albaniji« prema zamislima Džafera Deve i Sulejmana Rize.

Događaji u decembru 1944. i januaru 1945. bili su povod da se formalno pristupi stvaranju komiteta NDS. Naime, još dok su trajale borbe u Drenici, po nalogu Ali Rize i Imera Beriše, poznatih prvaka kosmetske balističke struje, formirani su komiteti NDS-a za prizrenski i orahovački srez. Kao politički rukovodilac odmetničke grupacije koja je pod komandom Šabana Poluže vodila borbe na terenu Drenice, Imer Beriša je, vezama sa Tahirom Dedom, članom sreskog narodnog odbora u Prizrenu, vješto proturao alarmantne vijesti o tome da se i na području Drenice i širom Kosmeta svakog trenutka može očekivati napad britanskih desantnih grupa. U tome mu je pomogao Redžep Abduli, član

²⁴ Isto; S. Đaković, n.d., str. 254—255.

²⁵ Isto; Sinan Hasani, *Kosovo — istine i zablude*, Zagreb 1986, str. 129—130.

KPJ i Halim Spahija, predsjednik Sreskog komiteta u Prizrenu, kojem je, zbog položaja u hijerarhiji nove vlasti, povjerena uloga instruktora Centralnog komiteta NDŠ, formiranog u Prizrenu.²⁶ Uže rukovodstvo tog komiteta sačinjavali su, pored Halima Spahije, Tahir Deda, Malići Balija i Fehmi Ibrahimij.²⁷

Neiskustvo i taktiziranje nove vlasti kao i pogrešna primjena akta o amnestiji od 21. novembra 1944, omogućili su da se ilegalni komiteti NDŠ umnože širom Kosova i Metohije. Zbog neaktivnosti narodnih odbora komiteti NDŠ formirani u metohijskim mjestima: Banjušu, Kijevu, Beloj Crkvi, Kabašu, Đakovici i Peći, kao i na Kosovu: u Prištini, Gnjilanu i većini mjesta između Kosovske Mitrovice i Kosovske Kamenice, uticali su da albansko stanovništvo ne prihvata režim koji je uspostavljač Vojna uprava. U stalnoj vezi sa prvacima grupa, koje je lokalno stanovništvo skrivalo i pomagalo, predsjednici pomenutih komiteta: Bislam Hazizi, Bardez Doda, Limon Isufi, Redžep Mamuti, Sulejman Lješi, Đon Sereči, Ajet Grguri i drugi, djelovali su prema uputstvima šefa metohijskih komiteta — Imera Beriše. Posle razbijanja ustaničkih uporišta u dreničkim selima, sve nade su polagane u britanske planove da podsticanjem pobune u sjevernoj Albaniji bude omogućeno Muharemu Bajraktaru da nastavi borbu za etničku Albaniju.²⁸

Ta nadanja nijesu bila bez osnova. Pobuna na Kosovu i Metohiji trebalo je da bude početak masovnog pokreta koji se po sličnom metodu pripremao i u drugim djelovima Albanije. Početak zajedničkih dejstava bio je planiran za rano proleće 1945. godine. Upravo stoga, suzbijanje secesionističkog pokreta na Kosmetu, najavljenog otporom odmetničkih skupina u Drenici, Šalji i Karadagu, umanjilo je nade da će se sličnim pobunama u Albaniji i na Kosmetu iznuditi intervencija anglo-američkih snaga. Ipak, još su postojala izvjesna očekivanja da se na Albaniju primjeni »grčki recept« i u tom pogledu računalo se da bi Muharem Bajraktar odigrao ulogu sličnu onoj koju je imao Napoleon Zevras. Nesredene političke prilike u Albaniji i na Kosmetu još su davale povoda britanskim vojnopolitičkim krugovima da ne napuštaju planove o obnavljanju monarhizma u Albaniji.

Iako oslobođena od okupatora 29. novembra 1944, Albanija je ostala u raljama građanskog rata. Pobjednički trijumfalizam KPA na vojnom planu spoticao sa na sve strane o hridine neugašenih požara balističko-monarhističkog pokreta. Nastavljanje građanskog rata na ideološkoj osnovi davalo je stalno nove povode britanskom intervencionizmu. Vođstva albanske reakcije hrabre su pojedine izjave šefa britanske misije Alana Palmera da je u Albaniji još moguć preokret. Britansko-američke veze sa skadarskom reakcijom podstakle su Đon Mark Đona i Muharema Bajraktarija da nastave organizovanje lokalnih pobuna. Prateći takav razvoj događaja u Albaniji u januaru i februaru 1945, Nijaz Dizdarević u svom »Dnevniku« zapisuje: »U svim krajevima Albanije reakcija otpočinje da se snalazi, da se organizuje... Gotovo otvoreno u Skadru govore protiv Pokreta... Izgleda da je Skadar vezan sa gnijezdima oružanog otpora protiv Narodnooslobodilačkog pokreta u Mirditima i u

²⁶ S. Hasani, n.d., str. 139.

²⁷ Isto..

²⁸ Isto, str. 133.

Malesiji i Madhe (Malesie e Madhe) gdje su već u toku borbe. U Mirditima je Džon Mark Džon sa oko 300—400 boraca i okolo njega još neki bivši oficiri zogisti i reakcionari, vjerovatno još neki engleski oficir, još se ne zna da li im Englezi šalju pomoć. U Ljumi se nalazi Muhamet Bajraktari, koji, kako se saznaće, sada govori da bi želeo da dođe u Vrhovni štab da razgovara. U okolini Debra pojavili su se Hisni Dema (Hysni Dema) i Fikri Dina (Fiqri Dina), koji će moći da mobilišu, s obzirom da je tamo veliki antagonizam prema Makedoncima i jak uticaj reakcije...»²⁹

Prema Dizdarevićevim zapisima slično djelovanje odmetničkih grupa zapažalo se u području Bilišta, Podgradeca i Prespe, u okolini Valone i Malakastra, kao i na prostoru Kavaje i Šijaka.³⁰ Između Lješa i Skadra pobunjenike je organizovao Hasan Jusufi, ali je — kako navodi Dizdarević — najvažnije uporište sjevernoalbanske reakcije bilo u opština Klementi i okolini Vrmoša gdje je Prenk Cali sa oko 150 do 200 buntovnika stvarao velike teškoće partizanskim snagama. Na osnovu konstatacije N. Dizdarevića da odmetnike Prenk Calija pomaže narod »... pod parolom da neće da daju ništa Titu i Jugoslaviji», može se, makar djelimično, saznati o snazi antijugoslovenske propagande i nepovjerenju sjevernoalbanskog stanovništva koje je u albanskim partizanskim četama vidjelo prevashodno emisare Titove komunističke strategije.

Vrhovni štab NOVA suočio se početkom 1945. godine s teškoćama oko suzbijanja sve učestalijih pobunjeničkih grupa u srednjoj i naročito sjevernoj Albaniji. Naređenja Vrhovnog štaba da se protiv tih grupa preduzmu odlučne mјere u roku od 25 dana nijesu ispoštovana zbog učestalog dezterterstva, nespremnosti i kolebljivosti. Pojave dezterterstva u 23. i 24. brigadi prilikom operacija u sjevernim oblastima, kao i slična ponašanja u 26. brigadi u Tirani, ukazali su na probleme sa kojima se i dalje moralo računati. To je pojačavalo atmosferu političke neizvjesnosti koju su britanske i američke službe koristile za svoje ciljeve.

Hapšenjem u Skadru poznatih protivnika režima iz Tirane, Don Lazera Šanta i Sulči-bega, polovinom februara 1945, albanske narodne vlasti došle su do novih činjenica o umiješanosti britanskih službi u planove sjevernoalbanskih odmetnika. U razotkrivanju planova vezanih za Đon Mark Đona, Prenk Caliju i Zef Nocija u vezi sa koncentrisanjem albanske reakcije u području Skadra, nalaze se mnogi odgovori na pitanja ciljeva secesionističke pobune na Kosovu i Metohiji krajem decembra i tokom januara i februara 1945.³¹

U akcijama čišćenja terena, preduzetim u područjima Malesije, Puke, Mirdita i Dukadića, kao i u Skadru, ipak su ugušeni glavni punktovi albanske reakcije. Oduzimanjem oružja stanovništvo, u trouglu Skadar—Lješ—morska obala, prekinuta su nagađanja o stalnom iščekivanju britanskog desanta. Podudarnost ovih događaja u sjevernoj Albaniji i na Kosovu daje povoda zaključcima koji zbivanja na Kosovu povodom gušenja secesionističke pobune dovode u vezu sa britanskim

²⁹ Nijaz Dizdarević, *Albanski dnevnik*, Zagreb—Sarajevo, 1988, str. 144—145.

³⁰ Isto, str. 145.

³¹ Isto, str. 147.

angažovanjem u čitavom balkanskom regionu. Naime, poslije razbijanja uporišta na Kosovu, Metohiji i sjevernoj Albaniji, britanski emisari su se morali odreći pružanja daljih usluga Muharemu Bajraktaru. Nadanja britanskih obaveštajnih službi da razbuktavanjem planova, ideja i parola o etničkoj Albaniji unesu razdor među albanskim i jugoslovenskim komunistima, iako nijesu dala željene rezultate, ipak su u navedenim događajima podstakla sumnje albanskog partijskog političkog vođstva opterećenog nacionalnim i teritorijalnim vizijama Albanije.

Procjenjujući takav britanski angažman tokom 1944. i 1945. godine, Velimir Stojnić, šef Vojne misije u Albaniji, u izvještaju od 30. avgusta 1945. konstataje: »Sve engleske oficire podjednako interesuje Kosovo. Mnogo ih interesuje šta Albanci, počev od seljaka pa do predsjednika Vijeća i Vlade, misle o Kosovu i Metohiji i na tome ispitivanju su uporni. Generala Hodžsona čudi da albanska vlada nije do danas izdala nikakvu izjavu prema Kosovu i Metohiji. Zbog toga, po njegovom mišljenju, osnovne albanske mase, pa čak i albanski činovnici, ne znaju u čijim rukama je Kosovo i Metohija, niti im je jasno kako će se to pitanje rješiti. Isto tako je izjavio da su Kosovo i Metohija za Albaniju mnogo važniji od Sjevernog Eира. Po svemu se može suditi«, — napominje Stojnić, — »da Englezzi u Albaniji svojim radom nastoje da u masama pokrenu pitanje Kosova i Metohije i da mase to pitanje postave kao zahtjev, kako bi se na taj način uzdrmalo prijateljstvo i odnosi između Jugoslavije i Albanije.«³²

Događaji na Kosovu i Metohiji s početka 1945. godine i okupljanje novih pobunjeničkih grupa u područjima Podrimlja, Galapa i širom sjeverne Albanije, dali su povoda šefu britanske misije da pitanje Kosova i dalje drži otvorenim. Sumnje da su britanske obavještajne službe preko uporišta u Kuksu imale još dobre veze sa sjevernoalbanskim barjaktarima i pojedinim vodama kosmetskih pobunjenika nijesu bile bez osnova zbog toga što se sa promjenom stanja u Albaniji još računalo, makar u mjeri koja je pukovnika Muharema Bajraktara mogla dovesti u poziciju kakvu je do novembra 1944. imao voda albanskog monarhističkog pokreta Abaz Kupi. Propagandnim korišćenjem parola o etničkoj Albaniji, britanski vojno-politički krugovi su se preko pojedinih članova ranijih misija rasutih po Albaniji upustili u veze sa raznim odmetničko-terorističkim grupama čiji je cilj bio obnavljanje uporišta za izazivanje novih nereda na Kosovu i Metohiji.³³ Ne bez razloga Nijaz Dizdarević, član Vojne misije NOV Jugoslavije u Albaniji od avgusta 1944, zapaža da nazdravljanje majora Smita »Velikoj Albaniji« u prisustvu nekoliko članova Vrhovnog štaba NOVA, uoči Kongresa AVNOA u Beratu 20—23. oktobra 1944, znači stavljanje do znanja albanskom rukovodstvu da se u tom pogledu može računati sa angloameričkom podrškom. Tim povodom Dizdarević iznosi uvjerenje »da Englezzi i Amerikanci imaju namjeru da i dalje podržavaju reakcionarnu ideju velike Albanije (naravno sa Kosovom)« i očekuju »da će na toj paroli mobilisati ne samo velikooalbansku reakciju, nego i djelove albanskog stanovništva na Kosmetu«,³⁴

³² ASMIP, F-I, Albanija 1945, P. A, br. 2453. Izvještaj poslanika u Tirani V. Stojnića od 30. avgusta 1945.

³³ Isto.

³⁴ N. Dizdarević, n.d., str. 106.

I dok su na pitanju Kosova — kako smatra N. Dizdarević — pokušavali porušiti mostove jugoslovensko-albanske ratne saradnje, na sličan način su još direktnije od decembra 1944. pomagali aktivnost panhelenističke organizacije Napoleona Zevrasa za pripajanje tzv. sjevernog Epira (južna Albanija) Grčkoj.³⁵

Saznanja da su u štabu kosmetskih pobunjenika bila angažovana dvojica britanskih obavještajaca sa radio-stanicama i da je u Kuksu poslije odlaska njemačkih jedinica ostalo nekoliko oficira za vezu, idu u prilog pretpostavkama da je britanska zainteresovanost za uspjeh pobune na Kosmetu bila izvan domena običnog interesovanja. Uostalom, razvoj događaja u Grčkoj pružao je dovoljno povoda da se i Kosovo pretvori u neuralgičnu tačku koja bi se mogla iskoristiti za jači britanski uticaj i pomoć nacionalističkim i monarhističkim pokretima u Albaniji i Jugoslaviji.³⁶ Štaviše, britanska angažovanost na strani grčkih monarhističkih snaga nacionalno-demokratskog saveza (EDES-a) u građanskom ratu u Grčkoj bila je nesumnjivo izazov svim prozapadno orijentisanim političkim strujama u Albaniji koje su se posle njenog oslobođenja našle u izgubljenom položaju. Nesređeno unutrašnje-političko stanje i pojačani britanski pritisak na vladu Envera Hodže davali su povoda da se još razmišlja o obnovi monarhističkog režima.

O britanskoj involviranosti u događaje vezane za pobunu na Kosovu i stanje posle nje ponešto se saznaće i na osnovu poruka pojedinih vođa terorističkih grupa koji su, tumarajući po kosmetskim i sjeverno-albanskim zabitima tokom proljeća i ljeta 1945, uz pomoć Muharema Bajraktara, a katkad i samostalno, slali izvještaje i tražili pomoć od šefa britanske misije generala Hodžsona. Na to ukazuju poruke i pisma Imera Beriše i Ejuba Binakua, glavnih organizatora terorističko-odmetničkih grupa pod nazivom »Besa kombëtar«. Naime, objašnjavajući ciljeve organizacije »Besa kombëtar« Ahmetu Seljancu, vodi šaljskih pobunjenika, Imer Beriša ga obavještava: »Mi smo povezani sa engleskim generalom u Tirani... Sporazumi se sa ostalim tvojim saradnicima i izvesti nas pismeno koliki broj boraca u slučaju borbi može izaći sa svojim oružjem u svom okružju i opštini jer ovo hoće da zna skupština prvaka iz stare Albanije«.³⁷

Zainteresovanost Velike Britanije za politička zbivanja u Albaniji u vrijeme upletenosti u građanski rat u Grčkoj krajem 1944. i od početka 1945. godine otvara pretpostavke o umiješanosti britanske vojne misije u Tirani u događaje vezane za pobunu na Kosovu i Metohiji. Naime, tragajući za mogućnostima razbijanja albansko-jugoslovenske partijsko-političke saradnje, Alan Palmer je polovinom januara 1945. u razgovoru sa Liri Gegom, članom najužeg albanskog političkog rukovodstva, pitao da li će Jugoslavija »...da vam dade Kosmet« i misli li ga albanska vlast zvanično tražiti.³⁸

Od tog vremena počele su širom Albanije da se okupljaju i organizuju preostale snage albanskih nacionalista, monarhista i balista koje se nisu mirile sa pobjedom komunističkog pokreta. Organizovani otpor

³⁵ Isto, str. 150—151.

³⁶ ASMIP, F-I, Albanija 1945, P. A, br. 2453 i br. 179, Izvještaji V. Stojnića od 30. avgusta i 28. oktobra 1945.

³⁷ Citirano prema S. Hasani, n.d., Zagreb 1986, str. 130.

³⁸ N. Dizdarević, n.d., str. 139.

poveli su u Miriditima Đon Mark Đon, u Ljumi Muharem Bajraktar, u područja Klimenti i okolini Vrmoša Prenk Cali, u okolini Debra Hisni Dema i Fikri Dina, a slična situacija bila je i u južnoj Albaniji, naročito u Himari, Valoni i oko Santa Kvarante. U područjima Bilišta, Podgradeca, Kavaje, Šijaka i naročito oko Skadra gdje je sa britanskim službama hvatao sve jače veze katolički kler, raspramsavala se nova pobuna pod parolom »...da neće da daju ništa Titu i Jugoslaviji«.³⁹

Slamanje ove pobune podsticane od brojne albanske i kosovske političke emigracije prikupljene u južnoj Italiji i pripremane od strane britanskih vojnih instruktora za upad u Albaniju, oslabilo je albanski Narodni front čineći ga politički nekoherentnim tokom čitave 1945. godine. Politička polarizacija unutar Fronta bila je posledica nesumnjivog britanskog upliva utoliko prije što se po pitanju Kosova mogla mobilisati pažnja albanskog javnog mnjenja, a naročito pravaka političkih stranaka i grupa, bez obzira da li su se deklarisali kao nacionalisti, monarhisti ili komunisti. Pružajući na taj način šansu svim pristalicama velike Albanije, a njih nije bio mali broj ni u redovima KPA i među kosovskim komunistima, britanski politički krugovi su tokom 1945. godine na razne načine isprobavali preostale mogućnosti vojnog i političkog upliva na vladu E. Hodže u cilju stvaranja uslova sličnih onima u Grčkoj. Iako se taj plan nije pokazao djelotvornim on je, čini se, ipak u eskalantnoj pobuni na Kosovu i Metohiji od kraja decembra 1944. do potkraj februara 1945. izbacio na površinu dugo i vještoto prikrivani separatizam u redovima kosovsko-metohijskog partijsko-političkog vođstva organizovanog od strane albanskih »partijskih kadrova« iz Albanije, sa Kosova i Metohije.

Kontrarevolucionarna i secesionistička pobuna na Kosmetu upravo stoga je kako dio plana svih pomenutih političkih stranaka i grupa, tako i posledica britanske angažovanosti u Grčkoj i Albaniji u očekivanju da se monarhistički režimi u ovim državama obnove i budu brana jugoslovensko-sovjetskom uticaju.

³⁹ Isto, str. 145.

ĐORĐE BOROZAN

SECESIONISTIČKA POBUNA NA KOSOVU I METOHIJI 1944—1945.

Rezime

Oružana pobuna na Kosovu i Metohiji, prvo u reonu Uroševca i Gnjilana u decembru 1944, a zatim u Drenici i Šalji, u januaru i februaru 1945. godine, kao pokušaj secesije Kosova i Metohije od Jugoslavije, predstavlja organizovan otpor kontrarevolucionarnih snaga dijela albanske populacije koja se nije mirila sa rušenjem »granica« fašističke tvorevine Velike Albanije. Taj pokušaj pripajanja Kosova i Metohije Albaniji, učinjen sa znanjem albanskih političkih krugova preko dijela političkih kadrova kosmetskih Albanaca, proizašao je iz platforme Centralnog komiteta Druge prizrenske lige osnovane u Prizrenu 16. septembra 1943.

Politički organizovani na principima borbe za etničku i teritorijalnu Albaniju, sledbenici ideja Džafer Deve i Bedri Pejanija, vođe ove pobune Šaban Poluža, Mehmed Gradica i Adem Voka, iskoristili su spost i neodlučnost rukovodstva Oblasnog komiteta Kosmeta i jedinice mobilisane za Sremski front skrenule na put planiranog otpora novoustavljenom režimu. Zainteresovanost britanskih vojnoobavještajnih službi za očuvanje monarhističkog režima u Grčkoj, Albaniji i Jugoslaviji od vremena direktnе upletenosti u gradanski rat u Grčkoj 1944. godine i političko-propagandna angažovanost šefova britanske vojne misije u Albaniji u 1944. i 1945, nedvojbeno ukazuje na involviranost Britanije u događaje vezane za pobunu na Kosovu, Metohiji i sjevernoj Albaniji. Taj secesionistički pokret, započet u ovom dijelu Jugoslavije i direktno povezan sa zbivanjima u sjevernoj Albaniji, izražavao je nemirenje dijela albanske etničke populacije u Jugoslaviji sa rušenjem »granica« Velike Albanije.

ĐORĐE BOROZAN

THE SECESSIONIST UPRIISING IN KOSOVO AND METOHIJA
1944—1945*Summary*

The armed uprising in Kosovo and Metohija, first in the region of Uroševac and Gnjilane in December 1944 and then in Drenica and Salja in January and February 1945, an attempt to separate Kosovo and Metohija from Yugoslavia, was the organized effort of the counter-revolutionary forces of one part of the Albanian population unwilling to accept the eradication of the borders set by the fascist Great Albania. This attempt to annex Kosovo and Metohija to Albania was carried out with the consent of Albanian political circles by a part of the political cadres of Kosmet Albanians and was the consequence of the program proposed by the Central Committee of the Second League of Prizren, founded in Prizren on September 1943.

The leaders of the uprising, Šaban Poluža, Mehmed Gradica and Adem Voka, convinced followers of Džafer Deva and Bedri Pejani, took advantage of the slow and hesitant reaction of the Regional Committee of Kosmet and turned the unit which had already been mobilized for the Srem front to fighting the newly established regime. The interest of British military intelligence forces in maintaining monarchistic regimes in Greece, Albania and Yugoslavia, their direct connection in the Greek civil war in 1944 and the political and propagandist activity of the heads of the British war mission in Albania in 1944 and 1945, undoubtedly point to British involvement in the uprising in Kosovo, Metohija and northern Albania. The secessionist movement, begun in this part of Yugoslavia and connected to events which took place in northern Albania, demonstrates the opposition of a part of the Albanian ethnic population in Yugoslavia against the changing of the »borders« of Great Albania.

ĐOKO TRIPKOVIĆ

Viši naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

SPOLJNI FAKTORI I POLITIČKA KRETANJA U JUGOSLAVIJI 1945—1955.

Originalan naučni rad

UDC: 327(497.1)»1945/1955«

ABSTRACT: U članku se razmatra uticaj spoljnih faktora na unutrašnja politička kretanja u Jugoslaviji 1945—1955. godine. Najsnažniji uticaj su imali Sovjetski Savez i zapadne sile, čiji su se interesi na ovim prostorima ukrštali i sukobljavali. Prvih posleratnih godina dominirao je sovjetski uticaj, a jugoslovenski komunisti su državno i društveno uređenje modelirali prema sovjetskom uzoru. Posle sukoba Tita i Staljina 1948, sve više je rastao uticaj zapadnih sile. Početkom 50-tih godina u Jugoslaviji je tekao proces liberalizacije, ali on je zaustavljen posle Staljinove smrti 1953. godine. Od tada, Tito nastoji da izgradi neutralnu poziciju između dva bloka i da takvoj poziciji saobrazi politički i ekonomski sistem u zemlji.

Nesporna je istorijska činjenica da su na sudbinu ljudi, naroda i država u jugoistočnoj Evropi snažno uticali moćni spoljni faktori, odnosno »velike sile«, kako se u političkoj terminologiji obično označavaju ti faktori. Njihova borba za prevlast, za zone uticaja i »zaštite« svojih interesa, neposredno je iscrtavala političku mapu ovog dela Evrope. To je, s druge strane, neminovno povlačilo direktno uplitanje i snažno dejstvo spoljnih činilaca na politička zbivanja i procese u zemljama ovog regiona. Upravo je ta okolnost glavni uzročnik izrazitih političkih kontrasta na ovom relativno malom prostoru od vremena nastajanja formalno nezavisnih država u poslednja dva veka: jedne pored drugih egzistirale su monarhije i republike, autoritarni režimi i parlamentarni sistemi, totalitarne i liberalne ideologije. Uz to, svaku od tih država karakterisala je permanentna politička nestabilnost — menjani su oblici državnog uređenja, politički sistemi, vladajuće ideologije.

I Jugoslavija je delila sličnu sudbinu sa ostalim zemljama ovog regiona, uz određene specifičnosti koje su prvenstveno proizlazile iz njenog centralnog položaja na Balkanu, veličine i višenacionalnog sastava.

Uspostava absolutnog monopolja vlasti Komunističke partije u Jugoslaviji predstavlja dominantno obeležje navedenog perioda. Ta činjenica je njenom vođstvu omogućila da instalira novi društveni poredak u skladu sa svojim ideološkim nazorima i pragmatičnim potrebama. Unutrašnje protivnike, komunisti su veoma brzo marginalizovali, a zatim pot-

puno eliminisali sa političke scene, tako da nisu imali oponente na unutrašnjem planu, koji bi bili u stanju da ometu realizaciju njihovih projekata. Sporadični politički neartikulisan otpor dela seljaštva i crkava (naročito Katoličke) bio je sasvim efemeran. Jedino su još spoljni činiovi mogli, u određenoj meri, uticati na političke prilike u Jugoslaviji, i te okolnosti su bili svesni novi upravljači. Budući da nisu mogli u potpunosti otkloniti taj uticaj, oni su nastojali da ga maksimalno amortizuju ili kanalisu u pravcu koji ne dovodi u pitanje osnove njihove vlasti. Pri tome je vrhovna odrednica bila očuvanje monopolija vlasti Komunističke partije, odnosno vladajuće pozicije novouspostavljene upravljačke strukture, čime je povučena čvrsta demarkaciona linija do koje se može tolerisati spoljni upliv.

Suparništvo dvaju glavnih pretendenata na uticaj u Jugoslaviji — zapadnih sila i Sovjetskog Saveza, postojalo je sve veće kako se bližio kraj Drugog svetskog rata. Razvoj događaja u Jugoslaviji i na glavnim svetskim ratištima, išao je na ruku jačanju pozicije Sovjetskog Saveza, koji je podržavao NOP, pod vođstvom Komunističke partije i Josipa Broza Tita, dok su pozicije zapadnih sila, koje su do sredine 1943. favorizovale izbegličku vladu u Londonu i četnički pokret Draže Mihailovića, slabile. Takvo stanje stvari ozvaničeno je na međusavezničkoj konferenciji u Teheranu krajem 1943. stavom da se ubuduće težište savezničke pomoći premesti na partizanski pokret.

Od tog momenta Velika Britanija (koja je u to vreme imala vodeću ulogu u zapadnoj politici prema Jugoslaviji) i predsednik njene vlade Winston Čerčil će se u borbi za uticaj u Jugoslaviji potpuno okrenuti Titu i partizanima, nastojeći da ih odvrate od zavođenja komunističkog sistema i emancipuju od preterane vezanosti za Moskvu. Radi realizacije tih nastojanja lansirana je »politika kompromisa«, čiji je vrhunac dostignut potpisivanjem sporazuma Tito—Šubašić juna 1944. godine. Sredinom te godine, činilo se da je Čerčilova politika postigla zavidan uspeh: Tito se sporazumom sa Šubašićem obavezao na formiranje koalicione vlade, veoma blisko je sarađivao sa savezničkim komandantima na Sredozemlju, njihovim misijama i centrima za pružanje vojne i humanitarne pomoći, da bi sve to bilo zaokruženo susretom Čerčila i Tita u Kazerti. Tom prilikom vođa jugoslovenskih komunista i sasvim izvesni lider nove jugoslovenske države obećao je engleskom premijeru da neće uvesti komunistički poredak u Jugoslaviji.¹

Stvari su se, međutim, ubrzano radikalno promenile. Tito je polovinom septembra 1944. godine tajno napustio Vis i odleteo u Moskvu, gde se sa Staljinom i njegovim pomoćnicima dogovorio oko učešća Crvene armije (koja se već nalazila u Rumuniji i Bugarskoj) u oslobođenju Jugoslavije. Taj Titov postupak jasno je najavio da se on opredelio za čvrsto vezivanje za Moskvu, te da će sovjetski uticaj biti dominantan u posleratnoj Jugoslaviji. Britanci su bili ljuti i razočarani, ali Čerčil nije dizaо ruke od Jugoslavije pokušavajući da spasi britanski interes i uticaj. Na konferenciji sa Staljinom u Moskvi oktobra 1944, gde se raspravljalo o političkoj sudbini zemalja Istočne i Jugoistočne Evrope, Čerčil je dobio

¹ D. Biber, *Tito — Churchill, Strogo tajno*, Beograd — Zagreb 1981, str. 280 — 281, *Zapisnik sa sastanka Tita i Čerčila u Kazerti*, 12. 8. 1944.

saglasnost Staljina za podjednak uticaj u Jugoslaviji (»fifti-fifti«).² U Jugoslaviju je prebačen i Ivan Šubašić radi nastavka pregovora sa Titom.³ Uz određenu podršku Moskve, on se izborio da se u aneksu sporazuma sa Titom o formiranju jedinstvene vlade predviđi donošenje zakona kojim se garantuju slobodni izbori za Ustavotvornu skupštinu, sloboda štampe i obnova rada političkih stranaka i grupa.⁴

Dakle, pod pritiskom Velike Britanije, koju su sledile SAD, Tito je prihvatio neke oblike formalne demokratije, ali se na tome sve i završilo. Tito je, naime, smatrao da zapadne sile, osim insistiranja na formalnoj strani, neće preuzeti ozbiljniju akciju (a samo vojna je mogla dovesti do suštinskog preokreta), pa je primenio taktiku da do potpunog učvršćenja vlasti i međunarodnog priznanja novog državnog uređenja formalno ispunjava odredbe sporazuma sa Šubašićem: formirana je jedinstvena vlada (Privremena vlada DFJ) marta 1945, proširen AVNOJ s izvesnim brojem poslanika izvan Narodnog fronta i doneti zakoni o političkim strankama, slobodi štampe, zbora i dogovora, o izborima za Ustavotvornu skupštinu u letu 1945. i konačno, sprovedeni ti izbori u novembru iste godine. U praksi, međutim, ta formalna strana nije imala značajnijih posledica, budući da su komunisti, preko vojnih i civilnih organa vlasti, sudova, organizacije Narodnog fronta i drugih masovnih organizacija prekrili celokupnu teritoriju i ispunili politički prostor, ne dozvoljavajući da se na terenu zamenju politički subjekti izvan njihove kontrole. Pored toga, i u zakonskim aktima u kojima su tretirana pitanja političkih prava i sloboda, redovno su ubacivane odrednice da se ta prava i slobode ne odnose na saradnike okupatora i one koji podrivaju tekovine NOB-a. Ta odrednica se mogla široko i voluntaristički primenjivati praktično na svakog političkog oponenta, pogotovo na terenu. Cilj taktike vođstva Komunističke partije bio je da se na svaki način, što političkom akcijom, što represijom, spreči osnivanje stranačkih organizacija na terenu, a da se njihov formalni subjektivitet izražava samo kroz pojedine ljudе, koji su prividno sačinjavali vođstva pojedinih stranaka.⁴ Izloboanim stranačkim vođstvima, bez organizacije, materijalnih sredstava i pod stalnom presijom moćne državno-partijske propagande, bila je namenjena uloga besadržajne fasade višestranačja. Uz to, neprekidno je tekao proces diferencijacije u vođstvima gradanskih stranaka na pitanju ulaska u Narodni front, u čemu su komunisti postigli dosta uspeha: neke stranke su se kompletno uključile, i time gubile svoj identitet, dok su se kod drugih izdvajale frakcije i pojedinci koji su pristupili Frontu. Oni koji su ostali izvan Fronta (»vanfrontovska opozicija«) — Demokratska stranka M. Grola, deo Hrvatske seljačke stranke i nekoliko grupa i pojedinaca iz ostalih stranaka, bili su suviše slabi da bi organizovali snažniju opoziciju vladajućoj stranci. Nešto više su mogli učiniti samo uz jaku potporu iz inostranstva.

² Isto, str. 342—348; *Zapisnik sa sastanka britanske i sovjetske delegacije u Moskvi, 10—12. 10. 1944.*

³ B. Petranović, *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943—1945, „Dokumenti“*, Beograd — Zagreb, 1981, str. 411—412; Aneks Sporazuma Tito — Šubašić potpisani u Beogradu 7. 12. 1945.

⁴ Milan Grol je pokušao u proleće 1945. da u nekim delovima Srbije osnuje stranačku organizaciju na terenu, ali ga je u tome sprečila nova vlast. — Arhiv Jugoslavije (AJ), Fond CK KPJ 1945/337.

Iako su, praktično, bile pomirene sa stanjem stvari u Jugoslaviji, zapadne sile su još u dva maha tokom 1945. pokušale da diplomatskim pritiskom izdejstvuju suštinsko ispunjenje sporazuma Tito—Šubašić i koliko-toliko poprave položaj opozicionih snaga. Prvi put na Potsdamskoj konferenciji u letu 1945, uoči zasedanja Privremene narodne skupštine, i naročito drugi put u oktobru i novembru te godine, uoči izbora za Ustavotvornu skupštinu. Nijedna od tih akcija nije imala bitnijih efekata, prvenstveno zbog odlučnog otpora sovjetske vlade, koja je čvrsto zastupala Titove pozicije, tvrdeći da se jugoslovenska vlada pridržava obaveza proisteklih iz sporazuma Tito—Šubašić i zaključaka međusavezničkih konferencija. Pored toga, Moskva je ohrabrilala Titovu vladu, prenoseći joj procenu da anglo-američki pritisak neće ići suviše daleko već da će samo »po svom starom običaju podići veliku buku« preko štampe i radija.⁵ Sve se završilo na protestnim notama američke i britanske vlade povodom nedemokratskih uslova za sprovođenje izbora i ocena u zapadnoj javnosti da se u Jugoslaviji uspostavlja komunistička diktatura.

Nemoć zapadnih sila da bitnije utiču na razvoj političkih prilika u Jugoslaviji 1945. rezultirala je potpunim prigušenjem opozicije. Uvidevši da se ne mogu osloniti na spoljnu asistenciju, prvo Grol, a zatim i Šubašić podneli su ostavke na mesta u Privremenoj vladi (Grol je bio potpredsednik, a Šubašić ministar inostranih poslova). Opozicione stranke, grupe i pojedinci, posle kratke epizode opozicionog istupanja u Privremenoj narodnoj skupštini, gde su kritikovali predložene zakone, nisu imale ni elementarnih uslova ni snage da se upuste u izbornu kampanju, već su još 20. septembra proglašile da odustaju od učešća na izborima. Posle zabrane jedinog opozicionog lista Grolove »Demokratije«, uoči održavanja izbora, sasvim je nestao svaki oblik javnog opozicionog delovanja izvan sistema vlasti.

S druge strane, sovjetski uticaj se povećavao. Sovjetski model političkog i državnog uređenja bio je uzor jugoslovenskim komunistima i oni su ga u bazičnim elementima uveli već tokom 1945, bez obzira na izvesne spoljašnje forme političkog pluralizma i parlamentarne demokratije. Apsolutna dominacija Komunističke partije, kao srž takvog modela, bila je ostvarena. I ekonomski sistem se krupnim koracima približavao sovjetskom uzoru: sistematskom primenom mera konfiskacije i stavljanjem sekvestra na stranu imovinu, u državnu svojinu ili pod njenu kontrolu su već u prvim posleratnim mesecima potpale gotovo sva veća industrijska i trgovačka preduzeća, rudnici, banke, saobraćaj, čime je položen temelj za državnu regulativu u privredi i centralno planiranje. Budući da su novi jugoslovenski lideri, kao profesionalni revolucionari, bili daleko više »potkovani« na političkom i ideo-loškom planu nego u sferi ekonomije, oni su nastojali da u izgradnji novog privrednog sistema striktno slede sovjetsku teoriju i praksu, pa su u tom cilju angažovani sovjetski stručnjaci.⁶ I ostale oblasti društve-

⁵ Diplomatski arhiv Saveznog ministarstva inostranih poslova (DA SMIP), 1945, F-1, str. pov. 262; MIP — ambasadi u Londonu 23. 10. 1945.

⁶ Prvih posleratnih meseci, vodeći ljudi iz državno-partijskog aparata zaduzeni za privredu tražili su da se iz Moskve šalje što više literature i drugih materijala o izgradnji sovjetske privrede posle Oktobarske revolucije. — AJ VIII, IV/d-64.

nog života (školstvo, kultura, sport), državna uprava i sudski sistem, kao i vojska i policija (sa brojnim sovjetskim instruktorima), modelirani su po sovjetskom uzoru.

U sledeće dve godine (1946. i 1947) jugoslovenski komunisti su, s nesmanjenom brzinom i odlučnošću, nastavili sa uvođenjem društvenog poretku prema sovjetskom modelu. Početkom 1946. donet je Ustav po uzoru na Staljinov ustav iz 1935. Krajem te godine, u Skupštini je usvojen Zakon o nacionalizaciji, kojim su u državne ruke prešla sva velika i srednja preduzeća i strani kapital, a već u junu 1947. donet je Prvi petogodišnji plan, čime se i formalno prešlo na državno-plansku privredu, jednu od bazičnih postavki boljševičke koncepcije »izgradnje socijalizma« (jugoslovenski komunisti su na plansku privredu prešli ne-pune tri godine po dolasku na vlast, dok je za tako nešto njihovom idealizovanom uzoru, Boljševičkoj partiji u Sovjetskom Savezu, trebalo desetak godina). Dovršen je državno-administrativni sistem, koncipiran na postavci jedinstva državne vlasti, koji je funkcionisao po principu stroge subordinacije i sa povezanim partijskim kadrovima na svim ključnim položajima državne uprave; na čelnim državnim funkcijama razmestili su se članovi partijskog Politbiroa. Na taj način celokupni državni aparat potpao je pod punu kontrolu Komunističke partije. Nastavljeno je sa beskompromisnim suzbijanjem preostalih političkih protivnika i eliminisani ostaci javnog opozicionog delovanja vezanih prvenstveno za skupštinske nastupe Dragoljuba Jovanovića, narodnog poslanika i vođe Narodne seljačke stranke, koja je 1945. pristupila Narodnom frontu. Jovanović je polovinom 1947. optužen za »špijunsku aktivnost« i osuđen na dugogodišnju robiju, čime je odstranjen i poslednji oblik opozicionog delovanja na javnoj političkoj sceni.

Celokupni sistem partijske propagande masovno je i sistematski veličao sovjetski sistem i način života. Sovjetski Savez je predstavljan kao zemlja prosperiteta i zadovoljnih ljudi, koje »genijalni vođa« i ne-pogrešiva Komunistička partija vode u sretnu budućnost. S druge strane, zapadni kapitalistički svet je oslikavan u mračnim bojama, kao društvo socijalne nepravde, korupcije i kriminala, koje na pravi put mogu povesti samo radničke i komunističke partije i ugledanje na sovjetski primer. U toj propagandi često su se citirali komunistički listovi zapadnih zemalja.

Zapadni politički analitičari su mogli da zaključe samo sledeće: u Jugoslaviji se boljševizacija ubrzano sprovodi i u tom pogledu ona daleko prednjači u odnosu na druge zemlje sovjetskog bloka. U zapadnoj javnosti se formiralo mišljenje da je Jugoslavija najbliži i najpouzdaniji saveznik Moskve, zemlja u kojoj se najdoslednije sprovodi sovjetski model. Britanska i američka vlasta, kojima je još od ranije bilo jasno kojim putem ide Jugoslavija, došle su krajem 1945. i početkom 1946. do zaključaka koji se ukratko svode na sledeće: u Jugoslaviji je uspostavljena jednopartijska država sa absolutnom kontrolom mehanizma vlasti; režim u doglednoj perspektivi nema alternativu i ide u pravcu ortodoksnog komunizma onoliko brzo koliko mu to dozvoljavaju mogućnosti; otpor režimu može se očekivati samo od Katalističke crkve i dela sećaštva (»tradicionalnih protivnika komunizma«) najveća slabost režima je nedostatak obrazovanih i pouzdanih službenika i činjenica da zemlja

nije ekonomski samodovoljna, te da bez spoljne pomoći nije u stanju da obavi ni stvori uslove za uspešan privredni razvoj.⁷

Na bazi takvih zaključaka procenjeno je da će u doglednoj budućnosti u Jugoslaviji dominirati sovjetski uticaj, dok će zapadne pozicije veoma oslabiti. Tako je i bilo: uticaj zapadnih sile se tokom 1946. i 1947. spustio na najniži nivo u celokupnom posleratnom periodu. Međutim, zbog geostrateške važnosti Jugoslavije zapadne sile nisu bile voljnje da dignu ruke od nje i potpuno je prepuste sovjetskom uticaju. Stalo se na stanovište da u kratkoročnoj perspektivi, do dolaska »boljih dana«, treba održavati izvestan stepen uticaja time što bi se iniciranjem trgovinske saradnje i razvijanjem sindikalnih kontakata, kulturnih i prosvetnih veza, zadržali »normalni« odnosi sa jugoslovenskom vladom, uz sredstva za pritisak — na prvom mestu stavljanjem do znanja Titoj vladi sa svoje spoljnopoličke probleme (trščansko pitanje i dr.) ne može uspešno rešavati vodeći antizapadnu politiku.

Da bi izbegle iritiranje Tita, koji je bio najosetljiviji na intervencije po unutrašnjepoličkim pitanjima, zapadne sile nisu tokom te dve godine preduzele nijednu krupniju akciju u tom smislu. Povoda za takve intervencije je bilo, jer su se u to vreme održavali brojni »politički procesi« na kojima je suđeno političkim protivnicima (D. Mihailoviću, A. Stepincu, grupi M. Trifunovića, grupi Č. Nagode u Ljubljani), od kojih su neki dovođeni u direktnu vezu sa američkim i britanskim obaveštajnim službama. Osim prilično žestoke američke reakcije na proces D. Mihailoviću, u ostalim slučajevima bila je primetna uzdržanost zapadnih vlada: ograničile su se na demantovanje dela optužbe koji se odnosio na vezu okriviljenih s njihovim službama i diskretno nastojanje da se kod jugoslovenskih vlasti izdejstvuje ublažavanje presuda, pri čemu se, kao osnovni oblik pritiska, koristilo davanje velikog publiciteta ovim procesima u štampi.⁸

Najozbiljniji pokušaj zapadnih sile da povrate uticaj u Jugoslaviji preduzet je sredinom 1947., kada je lansiran Maršalov plan, kojim je bila predviđena ogromna američka ekonomска pomoć svim zemljama, koje se priključe tom planu. Mada je Sovjetski Savez odbio Maršalov plan još u početnoj fazi razgovora, postojale su određene indicije da je jugoslovenska vlada zainteresovana za njega, pa su britanska i francuska vlada (kao nosioci realizacije pregovora oko uključivanja evropskih država) učinile značajan napor kako bi Jugoslavija prihvatiла plan. Britanski i francuska ambasadori u Jugoslaviji razvili su živu aktivnost ne bi li ubedili jugoslovenske vođe da prihvate Maršalov plan. Međutim, procenjujući da bi i pored nesporno velike ekonomске koristi, priključenje planu neizbežno vodilo okretanju i privrednoj zavisnosti prema Zapadu, što bi docnije moglo dovesti u pitanje i karakter političkog

⁷ Public Record Office (PRO), FO-371, 54425, R 1226/65/92 — Memorandum o političkom razvoju Jugoslavije britanske ambasade u Beogradu i analize uređenja u Forin ofisu — januar 1946.

⁸ Takve anglo-američke akcije su imale određenih efekata: jugoslovenske vlasti su delom odustale od optužbi za veze optuženih sa zapadnim službama, ili su rasprave o tome zatvarane za javnost, a sem u slučaju D. Mihailovića izbegnuto je izricanje smrtnih presuda ili su, u slučaju da su ipak izrečene, zamjenjivane zatvorskim kaznama.

uređenja, Titova vlada je odbila ponudu. Pri tome je od velikog uticaja bila direktna sugestija sovjetskog rukovodstva da se plan ne prihvati.⁹

Usledilo je, potom, pojačano povezivanje Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom i ostalim istočnoevropskim državama »narodne demokratije« i aktivno uključivanje u proces definitivnog oformljenja sovjetskog vojno-političkog bloka, inspirisanog i vođenog iz Moskve. Najvažnije je u tom pogledu bilo stvaranje Informbiroa komunističkih partija krajem 1947, u čemu su jugoslovenski komunisti imali važnu ulogu. Koliko je bio visok njihov rejting, pokazuje i odluka da se Beograd odredi za sedište Informbiroa. Na Zapadu se učvršćivalo uverenje da je Jugoslavija »avangarda komunističkog bloka«. Ništa, barem u javnosti, nije nagovestavalo sve veće nesporazume i razmimoilaženje između Moskve i Beograda, a kamoli raskid njihove čvrste sprege i otkazivanje Titove poslušnosti Staljinu.

Međutim, upravo to se desilo: posle višemesečnog sporenja pomno skrivanog od javnosti, sukob između Staljina i Tita izasao je svom silenom na javnu scenu juna 1948. objavlјivanjem Rezolucije Informbiroa, u kojoj su »bratske partije« predvođene sovjetskim komunistima izrekle brojne optužbe na račun rukovodstva jugoslovenskih komunista, kao i odgovorom CK KPJ na Rezoluciju. Od tog momenta, započela je velika politička igra u trouglu Jugoslavija — zapadne sile — Sovjetski Savez, a rezultat te igre bitno je uticao na sudbinu Jugoslavije narednih decenija i imao značajne efekte u odnosima Istok—Zapad. Na širem planu, svakako je najvažniji efekat bio taj da su zapadne pozicije, prvenstveno pozicije SAD koje su preuzele vođstvo u zapadnom svetu, bitno ojačale u ovom delu Evrope.

Tako dramatičan preokret prouzrokovao je krupne posledice na unutrašnjem planu. U prvih, skoro, godinu dana, jugoslovensko partijsko-državno vođstvo je, na izgled paradoksalno, jačalo elemente sovjetskog modela: Komunistička partija je izvučena iz »ilegale« i službeno promovisana u rukovodeću snagu društva, čiji je cilj izgradnja socijalizma, a početkom 1949. CK je doneo odluku o kolektivizaciji na selu. Bio je to pokušaj da se amortizuju kritike iznete u Rezoluciji Informbiroa, gde se, između ostalog, navodilo da KPJ nije »vodeća i usmeravajuća snaga u zemlji«, da se ne pojavljuje otvoreno na političkoj arenii sa svojim programom, već da njeni rukovodioci »rastvaraju partiju u bespartijskom Narodnom frontu«, kao i to da na jugoslovenskom selu »rastu kapitalistički odnosi«. I dok izlazak Komunističke partije na javnu scenu u ulozi rukovodećeg faktora nije imao znatniji odraz na političke prilike u zemlji, jer je samo formalizovano ono što je u suštini već bilo u praksi, odluka o kolektivizaciji unela je veliki nemir. Pošto se najveći deo seljaštva protivio ulasku u zadruge sovjetskog tipa, vlasti su primenjivale različite metode prinude — pretnje, ucene, maltretiranja. To je stvaralo napetost na selu, demotivisanost za rad, izazivajući otpor i nezadovoljstvo. Ali, budući da se opšta situacija razvijala u drugom smeru, otvaranjem prema Zapadu, kod komunista je postepeno slabio entuzijazam za uterivanjem seljaka u radne zadruge, tako da se prvo odustalo od prisiljavanja, da bi se sve završilo 1953. potpunim napuštanjem te ideje

⁹ Više o tome vidi: Đ. Tripković, *Jugoslavija i Maršalov plan*, „Istorija 20. veka“, br. 1—2, 1990, str. 59—76.

(tako su seljaci u Jugoslaviji, za razliku od drugih socijalističkih država, sačuvali ekonomski individualitet i pored toga što im je posed ograničen na 10 hektara).

Izvesna nada jugoslovenskog rukovodstva da bi moglo doći do izmirenja sa Moskvom, ili, barem do smirivanja sukoba, raspršena je prvih meseci 1949. godine. Staljin se opredelio za maksimalno oštar kurs, s ciljem da slomi Titov otpor. Pored pojačanog političko-propagandnog pritiska, zavedena je totalna ekomska blokada (raskinuti su trgovacki ugovori i ostali privredni aranžmani), i nagoveštena vojna intervencija. U takvim okolnostima, Tito se sve više okretao prema Zapadu, tražeći prvo ekonomsku, a zatim i političku pomoć.

Kontakti s predstavnicima zapadnih sila bili su sve intenzivniji; početnu opreznost, postepeno je zamjenjivalo uspostavljanje poverenja koje je preraslo u intenzivnu kooperaciju. Opreznost je proisticala iz nastojanja obe strane da iz novonastale situacije i predstojeće saradnje izvuku maksimalnu korist, te da se utvrde osnovna pravila igre. Tito je bio spremjan da čini koncesije Zapadu, u zamenu za ekonomsku, vojnu i političku pomoć, ali je od samog starta stavio do znanja da neće dopustiti mešanje Zapada u unutrašnju politiku. Na prvom mestu je tražio garanciju da Zapad neće raditi na izmeni političkog sistema i destabilizaciji postojeće vlasti. Zapadne sile su bile spremne da prihvate takav aranžman: procenile su da već od činjenice da Jugoslavija više nije u orbiti Moskve stiće veliku stratešku dobit u trenutku oštrey konfrontacije sa Sovjetskim Savezom i definitivnog oformljenja vojno-političkih blokova, pogotovo u svetu izražene opasnosti od sovjetske penetracije prema jugoistočnoj i južnoj Evropi. Jedina krupna koncepcija u tom pogledu, koju su tražili od Tita i koja je ujedno bila uslov za širu pomoć, bilo je obustavljanje pomoći Markosovim partizanima u Grčkoj, gde se vodio građanski rat, a zapadne sile podržavale legalnu vladu. U ime tih koristi bili su spremni da prihvate postojeći politički poredak u Jugoslaviji i da ne stvaraju probleme Titu na unutrašnjem planu. Nadali su se da bi u dugoročnoj perspektivi, ako bi se zadržala spoljnopolitička pozicija Jugoslavije, moralo doći do približavanja njenog društvenog sistema zapadnom modelu.¹⁰

Izgleda da je inicijalnu ulogu u uspostavljanju poverenja i polaganju osnove za saradnju Zapada i Jugoslavije odigrao razgovor Tita i generala Ficroja Maklejna u Beogradu maja 1949. godine. Tom prilikom Maklejn (koji je u ovu poverljivu misiju poslat kao stari Titov prijatelj) u ime zapadnih sila obećao je ekonomsku pomoć Zapada, otvaranje saradnje na svim poljima i podržavanje nezavisnosti Jugoslavije, stavivši do znanja da je oblik vladavine u Jugoslaviji stvar samih Jugoslovena, u šta Zapad ne želi da se meša. Zauzvrat je tražio da Jugoslavija prekine da pomaže Markosa, te da jugoslovenska štampa prestane s klevetničkim napisima o britanskoj i američkoj vlasti. Tito je pozitivno odgovorio na 'oba zahteva'.¹¹

¹⁰ Takva kratkoročna i dugoročna politička taktika i strategija prema Jugoslaviji razrađena je u strogo poverljivim analizama u Stejt departmentu početkom septembra 1949. godine — D. Šekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1988, str. 97.

¹¹ PRO, FO-371, 787716, R 4734 — Izveštaj o razgovorima Tito — Maklejn, 6. 5. 1949.

Pošto je Tito ubrzo u praksi pokazao da ispunjava data obećanja, zapadne sile (prvenstveno SAD) sredinom 1949. otpočele su pružanje ekonomske pomoći: odobreni su prvi krediti i isporuke industrijske opreme, intenzivirani pregovori o trgovinskoj saradnji. Narednih godina ekonomska pomoć Zapada Jugoslaviji dizana je na sve veći nivo, da bi kulminaciju dostigla uspostavljanjem programa »Tripartitne pomoći«, koja je sadržavala golemu bespovratnu finansijsko-materijalnu pomoć. Zapadna ekonomska pomoć je, bez sumnje, bila ključna poluga u stabilizovanju privrednih prilika u Jugoslaviji i zavidnih stopa rasta, koji je beležen 50-tih godina. Naravno, to je doprinisalo učvršćivanju Titovog režima, čija je propaganda ekonomski prosperitet pripisivala »mudrom rukovođenju Tita i Komunističke partije, kao i prednostima jugoslovenskog tipa socijalističkog (samoupravnog) sistema. Politički odnosi Jugoslavije sa zapadnim zemljama veoma su se popravili. Bili su vrlo intenzivni, u nekim momentima, gotovo svakodnevni kontakti jugoslovenskih rukovodilaca i predstavnika vlade raznih nivoa sa diplomatskim i drugim službenicima zapadnih vlasta. Razmahivala se saradnja i na drugim poljima (kulturna, prosveta, nauka, sport), uspostavljane veze među društvenim organizacijama (sindikat, žene, omladina) i dr. Jednom rečju; odnosi Jugoslavije i Zapada su od 1949. do 1953. išli uzlaznom linijom, koju nisu mogla poremetiti povremena zahlađenja i krize (najviše zbog tršćanskog pitanja).

Iako se spoljni faktori nisu početkom 50-tih godina direktno mешali u unutrašnje stvari Jugoslavije, oni su indirektno presudno uticali na krunpe unutrašnje promene, koje su tih godina transformisale jugoslovensku državu i društvo u pravcu »samoupravnog društva«. Partijsko vođstvo je, naime, pošto je uvidelo da nema nadu u pomirenje sa Staljinom, sve više osećalo potrebu za bitnjim korekcijama političkog i ekonomskog sistema i oslobođanjem od ideološke dogme o sovjetskom modelu, kao obavezujućem prototipu socijalizma u svim zemljama u kojima su se komunisti domogli vlasti. Ta potreba je bila imperativna, jer je bilo iracionalno voditi ogorčenu borbu sa Staljinom, a istovremeno se držati njegove političke doktrine i prakse. U istom pravcu delovalo je otvaranje prema Zapadu. Tito i njegovi saradnici su znali da zapadne vlade očekuju liberalizaciju jugoslovenskog sistema i njegovo jasno distanciranje od sovjetske prakse. Pored toga, značajne promene diktirale su potrebe sve intenzivnije saradnje; jednostavno, jugoslovenski ekonomski i finansijski sistem se morao prilagoditi zahtevima te saradnje, što se postepeno prenosilo i na druge oblasti.

Transformacija sistema, koju je pripremala i pratila intenzivna teorijska i propagandna aktivnost, prvo je zahvatila privredu: sredinom 1950. donet je Zakon o formalnoj predaji preduzeća na upravu radnika, odustalo se od državno-planske privrede sovjetskog tipa (petogodišnji planovi), kao i od prinudnog otkupa i seljačkih radnih zadruga. Sprovedena je decentralizacija državne uprave i smanjenje državne administracije, uz parolu »borbe protiv birokratizma«. Najvažnija politička odluka bila je razdvajanje partije i države, time što je Komunistička partija iz »rukovodeće« promovisana u »vodeću« snagu društva (ozvaničeno na partijskom kongresu 1952. kada je promenjen i njen naziv u Savez komunista). Reafirmisana je uloga Narodnog fronta (promenio naziv u Socijalistički savez radnog naroda) i ostalih masovnih organi-

zacija (sve su promenile imena), ublažena represija prema političkim protivnicima i u izvesnoj meri popravljeni odnosi sa verskim organizacijama. Međutim, izvesne nade Zapada u mogućnost da se taj politički proces razvije u pravcu uvođenja višepartijskog sistema nisu imale većih izgleda na uspeh, budući da su se Tito i najveći deo partijskog establišmenta uporno suprotstavljali toj ideji.¹² Na polju umetnosti i književnosti napuštena je dogmatska formula socijalističkog realizma i dopušen određeni stepen slobode umetničkog stvaralaštva i intelektualne misli.

Zapadne države su podsticale unutrašnje promene u Jugoslaviji. I dok su njihove analize na početku bile skeptične u pogledu dubine i dometa tog procesa, krajem 1952. i početkom 1953. njihovi posmatrači i predstavnici u Jugoslaviji procenjivali su da su se odigrale odlučujuće promene i da je u osnovi razorena sovjetska struktura jugoslovenskog društva. Konstatovano je da su te promene stvorile povoljniju atmosferu, porast životnog standarda, veće slobode kretanja ljudi i otvarale perspektivu dalje liberalizacije jugoslovenskog političkog i ekonomskog sistema.¹³

Međutim, i pored unutrašnjih i spoljnih promena, Jugoslavija je ostala jednopartijska država, a Komunistička partija je i dalje čvrsto držala pod kontrolom celokupan mehanizam vlasti. Ta činjenica (od kručajne važnosti) bila je limitirajući faktor nastavka liberalizacije. Kada je početkom 1953. taj proces, u kome su već bili postignuti vidni rezultati, bio u punom zamahu, a odnosi sa Zapadom dostigli najvišu tačku sklapanjem Balkanskog saveza između Jugoslavije, Grčke i Turške (čime je Jugoslavija jednom nogom zakoračila u strukturu NATO pakta) i posetom Tita Velikoj Britaniji, izgledalo je moguće da će u doblednoj perspektivi nastavak postojećeg trenda ipak dovesti do suspendovanja monopolске pozicije Komunističke partije i otvaranja vrata višestranačkom sistemu.

Dalji razvoj političke situacije nije, međutim, išao u prilog takvom epilogu. Još jednom su spoljnopoličke okolnosti odlučujuće uticale na unutrašnje političke tokove u Jugoslaviji, a sve je počelo Staljinovom smrću marta 1953. godine. Odmah posle njegove smrti, sovjetsko rukovodstvo je ponudilo normalizaciju odnosa sa Jugoslavijom, što su Tito i njegovi saradnici prihvatili. Prvo su obnovljeni diplomatski odnosi, da bi se ceo proces normalizacije, praćen zastojima i složenom političkom igrom, dovršio 1955—1956. godine. Taj momenat je, po svemu sudeći, presudno uticao na jugoslovensko partijsko vođstvo da počne sa usporavanjem političkih reformi. To se moglo jasno videti već na partijskom plenumu juna 1953, kada su oštroj kritici podvrgnute liberalističke tendencije u Partiji, prodor »buržoaskih« ideja i način života sa Zapada. Smanjena je i vremenom skoro obustavljena dotada snažna antisovjetska kampanja u javnim glasilima i publikacijama, a u partijskoj propagandi i aktivnostima postepeno su reafirmisani metodi i termino-

¹² U razgovoru sa Gi Moleom (Guy Mollet), liderom francuske Socijalističke partije, Tito je bio izričito protiv i „pomisli“ na višepartijski sistem, izjavivši „Ako hoćemo da stvaramo socijalizam nema višepartijskog sistema, i obrnuto, ako je višepartijski sistem nema socijalizma“. — D. Bekić, n.d., str. 373.

¹³ PRO, FO-371, 107814 — Analiza Forin ofisa o unutrašnjim promenama u Jugoslaviji u 1952. godini.

logija (»lenjinski tip partijek«, »klasna borba« i dr.) koji su jedno vreme bili potisnuti. Tita je na odustajanje od nastavka reformi, osim potrebe da se time olakša normalizacija odnosa sa Sovjetskim Savezom (i Staljinovi naslednici su zadržali vrlo negativan stav prema jugoslovenskim reformama), navela procena da bi njihov dalji tok mogao dovesti do suštinskih izmena osnovnih postulata postojećeg režima, čime bi i njegove pozicije neprikosnovenog vođe postale neizvesne. Znao je da je za eliminisanje tih »opasnosti« od ključne važnosti bilo očuvanje monopoljske pozicije Komunističke partije u društvu, pa je i smisao zaustavljanja reforme upravo ležao u tome. Jednom rečju, htela se povući jasna demarkaciona linija prema kojoj »liberalizacije« i »demokratizacije« mogu ići samo do tačke koja ne ugrožava apsolutnu vlast Komunističke partije. Sve dileme i pitanja u vezi toga razrešene su do početka 1954. godine.

Takvu Titovu orientaciju podržala je velika većina partijskog kadra i članstva. Mnogi od njih su intimno bili nezadovoljni političkim reformama sproveđenim prethodnih godina i otvaranjem prema Zapadu, s nostalgijom su se sećali vremena klicanja i divljenja velikom Staljinu i boljševičkoj partiji i bili nesretni zbog raskida s njima. Ljudi iz najugreg partijskog vođstva su se priklonili Titovom kursu, iako su u teorijskom i u praktičnom pogledu bili glavni nosioci reformi, uviđajući da bi ih oponiranje koštalo gubljenja položaja. Jedino se usprotivio Milovan Đilas, jedan od vodećih partijskih ideologa i teoretičara.

Poglede na aktuelno stanje i ideje o pravcima daljeg političkog razvoja Đilas je izneo u seriji članaka objavljenih u jesen 1953. i u januaru 1954. godine.¹⁴ On se tu oštro suprotstavio konzerviranju reformi sistema i ponovnom približavanju Sovjetskom Savezu, okrivljujući za to »novu klasu« (državno-partijski establišment) koja na taj način želi da sačuva privilegovani položaj, usprotivio se monopolju Komunističke partije i založio za političku konkurenčiju, kritikovao »lenjinistički tip partije i države«, intenziviranje »klasne borbe« i ulogu sudova i UDB-e u tome, a kao krajnji cilj borbe jugoslovenskih komunista istakao demokratiju (kao »istinski« cilj celog čovečanstva), a ne komunizam. Đilasovi stavovi i ideje su bile u direktnoj suprotnosti sa Titovim kursom zauzetim posle Staljinove smrti. Otvoreni sukob, čiji se ishod unapred znao, bio je neizbežan; okončan je Đilasovim političkim padom na Trećem plenumu CK SKJ, januara 1954, i smenjivanjem sa svih partijskih i državnih funkcija.

Na Zapadu je pažljivo praćena normalizacija odnosa Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom, kao i unutrašnjopolitička kretanja u Jugoslaviji, koja su bila u očiglednoj vezi s tim procesom. Brzo je zapažena i Titova namera da se u određenoj meri distancira od Zapada. To je izazvalo zabrinutost vlada zapadnih sila, ali su one, uvidevši da je Tito čvrsto rešio da obnovi odnose s Moskvom, procenile da nema svrhe direktno raditi protiv toga, već da bi za njih sasvim zadovoljavajući uspeh bio ako bi se cela stvar završila tako što bi Jugoslavija zadržala nezavisnost prema Moskvi, te da distanciranje prema Zapadu ne preraste u novo zatvaranje. U skladu s takvom procenom, smatrali su da bi najbolja po-

¹⁴ Najvažniji od tih članaka su: »Postoji li cilj?«, »Opšte i pojedinačno«, »Početak kraja ili kraj početka«, »Odgovor«, »Subjektivne snage«, »Anatomija jednog morala«; »Klasna borba«.

litika Zapada bila da nastavi sa održavanjem dobrih odnosa s Titom, što je uključivalo i nemešanje u njegovu unutrašnju politiku. Tito je, pak, sa svoje strane, u brojnim govorima, intervjuima i kontaktima sa zapadnim predstavnicima u Jugoslaviji iznosio stav da želi nastavljanje saradnje i dobrih odnosa sa zapadnim državama, te da normalizacija sa Sovjetskim Savezom ne znači ni pristupanje sovjetskom taboru, ni napuštanje saradnje sa Zapadom. Naravno, nije propuštao priliku da podvuče kako će se Jugoslavija odlučno suprotstavljati spoljnom mešanju u njene unutrašnje stvari.¹⁵

Tako su se još jednom, u skladu s novim okolnostima, utvrdila pravila igre između Tita i Zapada. Stoga ne treba da čudi što zapadne vlade nisu obraćale veću pažnju na Đilasovu aktivnost i ideje, što nisu pružili nikakvu potporu čoveku koji se zalagao za nastavak reformi koje bi još više približile Jugoslaviju zapadnom modelu društvenog uređenja, što su ostale ravnodušne prema njegovom političkom padu — pragmatični rezoni su ih upućivali da ne iritiraju onoga koji drži sve ključne poluge vlasti u svojim rukama.¹⁶

Tokom 1953. i 1954. godine Tito je postavio temelj za sprovođenje svoje osnovne zamisli: da izgradi poziciju ekvidistance prema blokovima, i to ne izolacijom, već održavanjem »normalnih« odnosa i relativno dobre saradnje s državama i jedne i druge strane. Zapadne sile su prihvatale takvu poziciju Jugoslavije, čak im je to više odgovaralo od čvršće veze, jer su Tita smatrali nepouzdanim partnerom za savezništvo, sklonom nezavisnoj akciji i neugodnim iznenađenjima, na šta ih je upozoravalo skorašnje iskustvo s Titovim forsiranjem normalizacije odnosa sa Moskvom, njegovim ulaskom u konflikt sa Zapadom u vezi tršćanskog pitanja, bitnim sužavanjem dometa i karaktera Balkanskog saveza. Staljinovi naslednici su, takođe, bili spremni da prihvate takvu poziciju Jugoslavije, ostavljajući za bolje prilike pitanje povratka Jugoslavije starom jatu.

Tito i njegovi saradnici su, istovremeno, nastojali da unutrašnje uređenje usklade s takvom spoljnopolitičkom pozicijom. U tom pogledu je izrađena temeljna formula koja je, u najkraćem, glasila: jednopartistička država, socijalistička sadržina društvenih odnosa, sa elementima liberalizma u ekonomiji i drugim oblastima života. Te formule su se jugoslovenski komunisti držali sve do Titove smrti, a i posle njega — do propasti komunističkog sistema u istočnoj Evropi.

¹⁵ Na primer, Tito je u intervjuu agenciji „Junajted pres“ jula 1953, između ostalog, rekao: »Mi ne mislimo da napustimo položaj koji je Jugoslavija stekla, kako u odnosu prema SSSR, tako i prema drugim zemljama, na Zapadu. Naša zemlja hoće da bude u svakom pogledu nezavisna prema svakome“. — J. B. Tito, *Gовори и чланци*, knj. VIII, Zagreb, 1959, str. 147.

¹⁶ Zapad je na Đilasove političke ideje i njihovo iznošenje samo posredno uticao, tako isto je Đilas uspostavio visok stepen komunikacije sa socijaldemokratskim i drugim levim partijama na Zapadu, a posebno s britanskim laburistima, što je uticalo na transformaciju njegovih političkih ideja u smeru doktrine zapadno-evropskih socijaldemokrata. Prilikom političkog obračuna s njim, pored niza drugih, iznošena je i optužba da je pao pod uticaj Aneurina Bevana, vode levog krila Laborističke partije.

ĐOKO TRIPKOVIĆ

SPOLJNI FAKTORI I POLITIČKA KRETANJA U JUGOSLAVIJI 1945—1955.

Rezime

Članak se bavi pitanjem uticaja spoljnih faktora na unutrašnja politička kretanja u Jugoslaviji 1945—1955. godine. Iako su u tom vremenskom periodu Josip Broz Tito i Komunistička partija nametnuli jednopartijski autoritarni režim, koji se svom snagom odupirao spoljnom mešanju u unutrašnje stvari Jugoslavije, spoljni faktori, prvenstveno Sovjetski Savez i zapadne sile, snažno su uticali na razvoj političkih prilika u Jugoslaviji. U tom pogledu, njih je u prvom redu motivisao interes prema Jugoslaviji zbog njenog važnog geostrateškog položaja. S druge strane, Tito i njegova vlada nisu mogli otkloniti uticaj spoljnih faktora, jer su se zbog mnogih razloga, prvenstveno ekonomskih, morali oslanjati na njih.

Od kraja rata do 1948. godine dominantan uticaj na Jugoslaviju imao je Sovjetski Savez. Na unutrašnjem planu, to se odražavalo tako što su jugoslovenski komunisti modelirali državno i društveno uređenje prema sovjetskom uzoru. Posle raskida Tita sa Staljinom 1948., postepeno je rastao upliv zapadnih sila, da bi vrhunac dostigao krajem 1952. i početkom 1953. godine. Otvaranje prema Zapadu praćeno je liberalizacijom režima u Jugoslaviji, prvo u ekonomskoj, a zatim i u ostalim sferama života. Međutim, jednopartijski politički sistem nije doveden u pitanje. Posle Staljinove smrti 1953. godine, Tito je isao na normalizaciju odnosa sa Moskvom, a proces liberalizacije je zaustavljen. Od 1953. do 1955., Tito i njegovi saradnici su izgrađivali poziciju neutralnosti, odnosno ekvidistance prema blokovima, kao dugoročnu strategiju, što je na unutrašnjem planu pratilo uspostavljanje društveno-ekonomskog sistema, u osnovi komunističkog, ali sa elementima liberalizma.

ĐOKO TRIPKOVIC**EXTERNAL FACTORS AND POLITICAL DEVELOPMENTS
IN YUGOSLAVIA 1945—1955***Summary*

The article deals with the influence of external factors on domestic politics in Yugoslavia between 1945 and 1955. Although Josip Broz Tito and the Communist Party had harnessed the country with a single-party authoritarian regime, decidedly opposed to foreign involvement in domestic affairs, external influence, exerted primarily by the Soviet Union and the Western powers, was strongly felt in the politics of Yugoslavia. Foreign influence, chiefly motivated by interest in Yugoslavia's important geo-strategic position, could not be avoided by Tito and his Government without endangering various advantages resulting from relations with these countries, especially in the sphere of economy.

The dominant external influence in Yugoslavia, from the end of the Second World War to 1948, was exercised by the Soviet Union. In domestic affairs this was made evident by the Yugoslav Communists' organization of state and regime according to the Soviet model. Following Tito's break with Stalin in 1948, the influence of Western powers increased in Yugoslavia, reaching its highest point between 1952 and 1953. The turn towards the West was followed by a certain liberalization of the regime in Yugoslavia, first in economy and then in other spheres of life. The single-party system, however, bore no changes. After Stalin's death in 1953, Tito renewed relations with Moscow and the process of liberalization in the country ended. From 1953 to 1955 Tito built a neutral position of equal distance towards the blocs as a long term external strategy, while in the country the social and economic system, remaining basically communist, acquired elements of liberalism.

PRILOZI

DRAGAN TEŠIĆ

Istraživač-saradnik, Institut za savremenu istoriju,
Beograd,¹ Trg Nikole Pašića 11

GERILSKI RAT U PLANOVIMA VOJSKE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE 1938—1941. GODINE

Originalan naučni rad

UDC: 355.425.4(497.1)»1938/1941«

ABSTRACT: U okviru ratnih planova Vojske Kraljevine Jugoslavije, izrađenih od 1938. do 1941. godine, vršene su i organizacione pripreme za vođenje gerilskog rata u neprijateljskoj pozadini. Radi toga je u aprili 1940. godine formirana Četnička komanda, kao i šest četničkih (gerilskih, jurišnih) bataljona. Oni su, u izvesnom smislu, trebalo da predstavljaju nosioce takvog oblika oružanog otpora. Rad je zasnovan na izvornoj gradi sačuvanoj u Arhivu Vojnoistorijskog instituta, kao i na relevantnoj literaturi.

Ulaskom nemačkih trupa u Austriju 13. marta 1938. Kraljevina Jugoslavija se našla u izuzetno teškom položaju. Od tada počinju i njene intenzivnije pripreme za eventualni rat. Mere za odbranu zemlje su još više pojačane posle nemačke okupacije Čehoslovačke i italijanske okupacije Albanije, marta i aprila 1939. Tada je, na osnovu Zakona o ustrojstvu vojske i mornarice, zavedeno »pripravno stanje«, da bi vlasta Dragiše Cvetkovića, posle poraza poljskih snaga u septembru 1939. i početka Drugog svetskog rata, mobilisala još oko 500.000 vojnika i rasporedila dve armije duž granice od Jadranskog mora do Rumunije. Te mere su ostale na snazi sve do aprila 1941.

Težak vojno-politički položaj Kraljevine Jugoslavije odražavao se i na ratne pripreme vojske za slučaj eventualnog rata. Deo tih priprema obuhvatao je i izradu ratnih planova, od kojih su pojedini, rađeni od 1938. do 1941, uzimali u obzir i aktivnost gerilskih, odn., kako su se tada nazivali, četničkih ili jurišnih, jedinica u neprijateljskoj pozadini. To je naročito bilo izraženo u ratnom planu »S«, koji je izradio načelnik Glavnog đeneralštaba đeneral Dušan Simović, od druge polovine septembra 1938. do januara 1940.¹

Vođenje gerilskog rata u neprijateljskoj pozadini bilo je duboko ukorenjeno u borbenim tradicijama srpskog naroda, počev od »četovanja« u Staroj Srbiji i Makedoniji od 1904. do 1912, preko Topličkog

¹ D. Tešić, *Ratni planovi Vojske Kraljevine Jugoslavije 1938—1941. „Vojnoistorijski glasnik*, br. 1, 1991, str. 45.

ustanka 1917. do četničkih akcija u Makedoniji tokom prve decenije postojanja Kraljevine SHS, odn. Jugoslavije.²

Zbog toga je i zanimljivo utvrditi u kojoj su meri vrhovi jugoslovenske vojske uzimali u obzir značaj gerilskog rata i da li su nosioce takvog oblika ratovanja videli u postojećim četničkim udruženjima ili u novim, specijalnim jedinicama.

Opšte gledište najviših vojnih vlasti Kraljevine Jugoslavije o vođenju gerilskog rata može se utvrditi na osnovu dokumenata koji su u Glavnem đeneralštabu izrađeni u vreme kada se rat još nije postavljao kao neposredna alternativa. Tokom 1929. Ministarstvo vojske i mornarice izdalo je poverljiv elaborat »Uput za četničko ratovanje«. Taj iscrpni dokumenat, izrađen na predlog Glavnog đeneralštaba, podeljen je na četiri poglavlja. U njemu se precizno razmatra problem organizacija i izvođenje četničkog ratovanja.

U prvom poglavlju četničko ratovanje je definisano kao delatnost manjih jedinica koje izbegavaju frontalnu borbu i nastoje da protivniku nanesu što veće gubitke. Pravila se razlika između gerilskog rata i četovanja — gerila je definisana kao vid ratovanja koji se izvodi na teritoriji koju je okupirala neprijateljska vojska, dok se pod četovanjem podrazumevala akcija manjih odeljenja na krilima i bokovima operativnih trupa ili u neprijateljskoj pozadini. Od četnika se zahtevalo da se »besprekorno ponašaju prema stanovništvu«, da održavaju red i budu pravedni u svojim postupcima. Utvrđeni su i uslovi za četovođu koji je predstavljao »izvor i utoku života, slave i časti četek. To su mogli biti prvenstveno mlađi oficiri, vodnici i komandiri koji su na taj položaj dolazili isključivo dobrovoljno. Princip dobrovoljnosti je važio i u slučajevima regrutovanja četnika, koji bi u te jedinice stupali iz redova vojske, Sokola ili drugih sličnih organizacija. Oni bi morali biti specijalno obučeni za gerilsко ratovanje i pripremljeni za akciju još u toku mira. Na specijalnim kursevima obučavali bi se u gađanju, rukovanju bombom, diverzantskim akcijama, kao i upoznavali sa strukturon i organizacijom vojske susednih država, navikama, mentalitetom i jezikom stanovništva tih zemalja.

U drugom poglavlju razmatrana se organizaciona struktura četničkih formacija. Osnovna jedinica je bila četa, koja bi se, prema vrsti zadatka, raspoređivala na trojke, dvojke ili pojedince. Četnici su trebali da budu lako naoružani (puške najboljeg sistema, revolver, kama i nekoliko bombi), dok je lična oprema, usled uslova i načina ratovanja, bila svedena na minimum.

U trećem poglavlju su data detaljna objašnjenja o načinu kretanja četa, logorovanju, stvaranju obaveštajne mreže i izvršenju akcije putem prepada i zasede, dok se u poslednjem, četvrtom, poglavlju obradivao način snabdevanja jedinica i postupak sa zarobljenicima i ratnim plenom, kao i prema bolesnim, ranjenim i poginulim četnicima.³

² O tome više u delima A. Jovanovića, K. Pećanca, I. Ž. Trifunovića, B. M. Lazarevića, S. Krakova, J. Hadži Vasiljevića, M. Škerića, N. Šehića, J. Tomaševića i dr.

³ »Uput za četničko ratovanje« štampan je 1929, kao poverljiv dokumenat Glavnog đeneralštaba. Slična uputstva su bila izdata i 1925, kada je bio predviđen četnički (gerilski) rat u slučaju napada na Mađarsku, a u sadejstvu sa operativnim trupama i jedinicama Češke i Rumunije. U njima se veliki značaj pri-

Iz »Uputa za četničko ratovanje« ne može se utvrditi da li su najviše vojne vlasti Kraljevine ozbiljnije računale na tadašnja četnička udruženja⁴ kao na važan faktor u organizovanju i vođenju gerilskog rata. Pretpostavlja se da nisu, jer se na osnovu drugih podataka može uvideti da su Ministarstvo vojske i mornarice i Glavni đeneralštab imali prilično negativno mišljenje o njima. Naime, smirivanjem prilika u Makedoniji krajem 20-tih godina prestala je i potreba za većim angažovanjem četničkih odreda. Pošto su među starim četnicima najveći ugled uživali i najviše uticaja imali bivši crnorukci (osim Koste Pećanca), to je bio dodatni razlog da se postojeća udruženja raspuste, u decembru 1929. Međutim, ličnim zauzimanjem đeneral Petra Živkovića, »Udruženju četnika za slobodu i čast Otadžbine« (na čijem se čelu od 1932. nalazio vojvoda Pećanac) tokom 1930. dozvođen je dalji rad. Ipak, više nikada nije ostvarena takva saradnja ovoga udruženja sa vojskom kakva je bila do 1927. Izgubljeno je ranije »pravo« članova na nošenje oružja, aktivnim oficirima i podoficirima je zabranjeno da se učlanjuju, a odobren je i predlog Zemaljskog kongresa četničkog kongresa iz 1933. o konkretnijoj saradnji sa Ministarstvom vojske i mornarice, mada je bio donet u vreme vrhunca zategnutosti u odnosima Jugoslavije i Italije. Staviše, Glavni đeneralštab je 1940. predložio objedinjavanje svih četničkih udruženja u jedno, na čijem bi se čelu našao bilo istaknuti nacionalni radnik, bilo vojvoda ili penzionisani general.⁵

Takav stav Đeneralštaba prema četničkim udruženjima proizlazio je iz politike integralnog jugoslovenstva i, samim tim, težnje za nezameranjem pripadnicima drugih naroda, pošto su Srbi činili preko 90% članstva četničkih udruženja, kao i nezadovoljstva članstvom, među kojima je bilo dosta ličnosti sa sumnjivom prošlošću i kompromitovanih u javnosti zbog nepopularnih političkih akcija. Na izmenjen stav uticala je i politička koalicija u Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici od 1935. do

davao sistematskom razvijanju i negovanju nacionalnih osećanja kod stanovništva na najlepšim primerima nacionalne istorije, narodne književnosti i tradicije — N. Šehić, *Cetništvo u Bosni i Hercegovini (1918—1941)*, Sarajevo 1971 (dalje: D. Šehić, *Cetništvo...*), str. 191—194.

⁴ U Kraljevini Jugoslaviji delovalo je nekoliko četničkih udruženja. Godine 1921. obrazovano je Udruženje četnika za slobodu i čast Otadžbine, čiji je predsednik od 1929. do 1932. bio Ilija Trifunović-Birčanin, a od 1932. do 1941. Kosta Pećanac. Tokom dvadesetih godina Udruženje je bilo pod snažnim uticajem Demokratske stranke, a prihvatalo je i osnovne ideje ORJUNE (Organizacije jugoslovenskih nacionalista). Iz njega se, između 1933. i 1937. izdvojilo Društvo starih četnika, na čijem čelu su se nalazile poznate i stare četničke vode — I. Trifunović Birčanin, Dušan-Dule Dimitrijević i dr. Zbog Pećančevih veza sa režimom, Društvo se vezalo za opozicione partije, a bilo je i u uskoj vezi sa izvođenjem puča 27. marta 1941.

Tokom 1924. obrazovana su još dva četnička udruženja: Udruženje četnika za Kralja i Otadžbinu, na čijem čelu se nalazio Puniša Račić, i Udruženje srpskih četnika »Petar Mrkonjić«. Ona su se 1925. spojila u Udruženje srpskih četnika »Petar Mrkonjić« za Kralja i Otadžbinu. Novo udruženje je, tokom prvih godina postojanja bilo pod neposrednim uticajem Narodne radikalne stranke, a bitnim pitanjima ideologije akceptiralo je koncepcije SRNAO — neprihvatanje ideje jugoslovenstva, N. Šehić, *Cetništvo...*, 55, 56, 92, 93; B. Petranović, *Istorijski Jugoslavije 1919—1988*, I, Beograd 1988, str. 162; N. Šehić, *Neka bitna obilježja četništva kao nacionalističkog pokreta do aprilskega rata 1941.* g., „Pregled“ god. LX, br. 6, Sarajevo 1970, str. 725.

⁵ M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije 1922—1935*, Beograd 1994, 252—254; N. Šehić, *Cetništvo...*, str. 61, 62, 196.

1941, pošto su glavni stubovi Stojadinovićevog i, kasnije, Cvetkovićevog režima, Slovenska ljudska stranka i Jugoslovenska muslimanska organizacija, vršili pritisak i uticali da se ograničava, pa i zabranjuje delatnost četničkih organizacija. Tome je doprinela i Cvetkovićeva odluka da sa vođom Hrvatske seljačke stranke Vlatkom Mačekom sklopi sporazum u avgustu 1939, kojim su bila naročito pogodena četnička udruženja u novostvorenoj Banovini Hrvatskoj.⁶

O tome da li je »Uput za četničko ratovanje« praktično primenjen u organizaciji Vojske Kraljevine Jugoslavije i da li su u skladu sa njim obrazovane i obučavane specijalne jedinice za četničko ratovanje nema podataka sve do 1938, odn. 1940. Naime, Glavni đeneralštab je 1938. u jednom dokumentu izrazio dileme u pogledu načina, organizacije i izvođenja gerilskog rata u savremenim uslovima razvoja ratne tehnike i naoružanja. Smatralo se da nije više moguće na sličan način, kao od 1904. do 1914. angažovati četničku organizaciju, pošto bi takva akcija izazvala spoljnopolitičke konflikte sa susednim državama, a istovremeno bila osuđena na neuspeh usled moderne vojne organizacije tih država. Time je Glavni đeneralštab donekle odstupio od osnovnih postavki Uputa iz 1929. i o karakteru gerilskog rata u predstojećem vojnom sukobu dao sledeći sud: »Za vreme sadanjih ratova pribegavalo bi se mnogo efikasnijim merama za akciju u neprijateljskoj pozadini no što su one bile u našim dosadanjim ratovima. Dejstva četničke akcije u neprijateljskoj pozadini bila bi ubuduće zamjenjena iskrcavanjem vojnika pomoću padobrana, kojom činjenicom sve savremene države računaju...; najzad, u ratu radi bezbednosti unutrašnjosti države takođe nije potrebno postojanje naoružanih četničkih organizacija, pošto će ova biti osigurana žandarmerijom pa po potrebi rezervnom vojskom, a u duhu postojećih propisa o tome.«⁷

Međutim, takvo mišljenje Glavnog đeneralštaba se ne može uzeti za konačno, pošto podaci iz 1940. i prvih meseci 1941. na izvestan način ponovo aktuelizuju Uput iz 1929. Takođe, takav stav najviših vojnih vrhova Jugoslavije govori kako ni 1938. samo godinu dana pre izbijanja rata, još nije bila utvrđena concepcija gerilskog rata.

Opsežnije pripreme za rat Jugoslavija je započela tek posle anšlusa Austrije marta 1938. Tada je, a u vreme dok je načelnik Glavnog đeneralštaba bio armijski đeneral Dušan Simović, urađeno više varijanti ratnih planova, da bi u ratnom planu »S« bio predviđen i gerilski oblik ratovanja.⁸

U izjavi datoј 28. juna 1946. Generalštabu Jugoslovenske armije, kao i u svojim »Memoarima«, Simović je naveo da je ratni plan »S«, između ostalog, predviđao i »rad gerilskih odreda u pozadini neprijateljskih armija u vezi sa graničarima i stanovništвом i eventualno žandarmerijom s naslonom na vojna slagališta i ustanove, koje vojska bude

⁶ N. Šehić, *Neka bitna obilježja četništva kao nacionalističkog pokreta do apriličkog rata 1941.* „Pregled“, god. LX, br. 6, Sarajevo 1970, str. 727.

⁷ Citat prema: N. Šehić, *Četništvo..., 196—197* — on se poziva na Arhiv VII, Arhiva neprijateljskih jedinica, kutija 26, reg. br. 9/3.

⁸ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje: AVII), P-17, k. 102, f. 1, br. 3; Ratni plan »S« je bio izrađen za slučaj rata Kraljevine Jugoslavije, sa jedne, i Nemačke i Mađarske, sa druge strane, i nosio je oznaku „NM“. Bio je defanzivnog karaktera, a naročita pažnja je bila posvećena tome da se, uz pomoć Francuske i Engleske, ne dozvoli presecanje odstupnog pravca ka Solunu. — D. Tešić, n.d. str. 45.

napustila.« Bio je mišljenja i da je »predviđeno vođenje gerilskog rata u pozadini neprijatelja, na teritoriji odakle bi odstupile sopstvene trupe, odgovaralo tradicijama jugoslovenskih naroda i pogodnosti zemljišta za ovaj oblik ratovanja.«⁹

I pukovnik Branko Popović je, u posleratnoj izjavi, potvrdio da je u ratnom planu »S« bila »uzeta u razmatranje i gerila na teritoriji sa koje se budu povukle naše trupe.«¹⁰ Međutim, na osnovu tih izjava najviših oficira ne može se utvrditi ko je trebalo da bude glavni nosilac gerilskog ratovanja — da li, u aprilu 1940, formirane specijalne četničke jedinice, što je verovatnije, ili članovi četničkih udruženja, ili pak pojedini »nacionalni radnici«.¹¹

Posle smenjivanja đeneralisa Simovića sa položaja načelnika Glavnog đeneralštaba u januaru 1940. i dolaska armijskog đeneralisa Petra Kosića na njegovo mesto, izrađen je novi ratni plan »R-40«.¹² Kosić nije želeo da prihvati već razrađeni plan »S«, tako da je, kako je sam izjavio, izbačen deo o »četničkoj organizaciji koja bi posle povlačenja davala veliki otpor neprijatelju.«¹³ Da se u ovom slučaju pod nazivom »četnička organizacija« podrazumevala gerila, može se utvrditi na osnovu pomenute Kosićeve izjave u kojoj je rekao da se on ne seća »da je bila predviđena gerila ni u planu 'S' generala Simovića.«¹⁴ Međutim, pukovnik B. Popović decidirano tvrdi da je i u ratnom planu »R-40« ukazano »na potrebe da se organizuje gerila kao što je ranije predviđeo general Simović.«¹⁵ O tome da se u to vreme ozbiljno razmišljalo o potrebi obrazovanja gerilskih jedinica govori i činjenica da je u aprilu 1940. formirana i Jurišna, odn. Četnička komanda (o kojoj će u daljem tekstu biti više reči). Zbog toga čudi izjava P. Kosića, tadašnjeg načelnika Glavnog đeneralštaba, pošto je on, po prirodi stvari, morao biti upoznat sa svim

⁹ AVII, P-17, k. 5, f. 1, br. 18 — Izjava đeneralisa Dušana Simovića od 28. 6. 1946, u kojoj je istakao da je gerila u konceptijama odbrane zemlje uoči rata imala izuzetan značaj; AVII, P-17, k. 8, f. 1, br. 2 — Memoari đeneralisa Dušana Simovića, »U službi narodu i otadžbini«, koje je posvetio ocu Todoru, advokatu, i braći Svetislavu, brigadnom đeneralu, i Milošu, lekaru i profesoru Medicinskog fakulteta u Beogradu. Predgovor »Memoara« je datiran sa 1. 1. 1950.; AVII, P-17, k. 3a, f. 1, br. 1.

¹⁰ Isto, P-17, k. 9, f. 1, br. 2 — izjava pukovnika B. Popovića, koji je od 1. 7. 1939. do aprila 1940. bio na dužnosti u operativnom odeljenju Đeneralštaba, a od 1. 4. 1940. šef operativnog odseka Glavnog Đeneralštaba.

¹¹ Simović je tvrdio kako je u aprilu 1941. poverio ministru Marku Dakoviću zadatku da organizuje gerilski rat u crnogorskim planinama. Pošto je M. Daković poginuo u avionskoj nesreći pri odlasku vlade iz zemlje, teško je utvrditi istinitost iskaza. — AVII, P-17, k. 5, f. 1, br. 18; N. Šehić, *Cetništvo ...*, 201—202.

¹² D. Tešić, n.d., str. 49; V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941.*, II, Beograd—Titograd 1984, 163 — Tekst ovog ratnog plana prihvaćen je u aprilu 1940. na konferenciji kojoj su prisustvovali ministar vojske i mornarice armijski đeneral Milan Nedić, armijski đeneral Petar Pešić u svojstvu pomoćnika vrhovnog komandanta kneza Pavla, kao i svi ratni komandanti grupa armija.

¹³ AVII, P-17, k. 2, f. 2, br. 37 — izjava đen. Petra Kosića pred Državnom komisijom za utvrđivanje zločina, data 24. 8. 1945. isledniku Radomiru Vujoviću.

¹⁴ Isto.

¹⁵ AVII, P-17, k. 9, f. 1, br. 2 — izjava gen. B. Popovića — u kojoj navodi da su u razgovorima o pitanjima organizovanja i vođenja gerilskog rata učestvovali i Ilija Trifunović-Birčanić i Kosta Pećanac, ali da mu rezultati tih „konferisanja“ nisu poznati; Mnogi đeneralštabni oficiri su u svojim izjavama datim posle rata veoma malo, ili gotovo nikako, pažnje posvećivali pitanju organizovanja zemlje za gerilski rat — AVII, P-17, k. 5—9.

detaljima ratnog plana koji je nosio njegov potpis.¹⁶ Verovatno se Kosić uplašio kako bi nove jugoslovenske vlasti mogle da povežu formiranje Četničke komande sa delatnošću Draže Mihailovića i Koste Pećanca, čime bi sebi još više otežao položaj.

Dakle, moglo bi se reći da je 1940. kod najviših vojnih vlasti postojala ideja o stvaranju četničkih (gerilskih) jedinica. Ona je konkretizovana formiranjem Četničke komande, koja je obrazovana na osnovu smernica i zamisli »Uputstva za četničko ratovanje« iz 1929.

Ministar vojske i mornarice je, 26. aprila 1940, aktom Pov. Đ. br. 5463, na osnovu čl. 105, 162, 163, 164, 165. i 273. Uredbe o formaciji vojske u mirno doba i na predlog načelnika Glavnog đeneralštaba Str. Pov. Đ. Or. br. 1902/40, a po »ukazanoj potrebi«, naredio formiranje Četničke komande. Nju su trebali da čine Štab Komande, šest četničkih bataljona sa 14 četa i šest vodova za vezu. Predviđeno je bilo da se Štab koncentriše u Novom Sadu, dok bi sedišta bataljona bila u Petrovaradinu, Sarajevu, Skoplju, Karlovcu, Nišu i Mostaru. Trebalo je da Štab i bataljoni započnu aktivnost 15. maja, odnosno 1. jula 1940. Komandni sastav bi činili neoženjeni oficiri i podoficiri koji bi se dobrovoljno prijavili. Oni ne bi smeli da budu stariji od 30 godina (osim komandanta bataljona) i morali bi da prođu petnaestodnevni specijalni kurs.¹⁷

Naređeno je da se na dvomesecnu vežbu pozove 28 rezervnih pešadijskih poručnika i potporučnika, koji su trebalo da se 30. maja jave komandantu Četničke komande, kako bi i oni pohađali specijalni kurs od 1. do 15. juna u Novom Sadu. Oficiri i podoficiri koji uspešno završe kurs, na osnovu predloga Štaba Četničke komande, uputili bi se u garnizonе četničkih bataljona do 25. juna.

Utvrđen je broj i način popune četničkih bataljona kaplarima i redovima, pri čemu je »svo ljudstvo, izuzev vozara, motociklista, bolničara i marvenih bolničara« trebalo odrediti iz pešadije. Pri tome, vojnici su morali da zadovolje izvesne uslove, kao na primer — da su Jugoslaveni, odnosno Srbi, Hrvati ili Slovenci, da su se dobrovoljno prijavili, da su određenih fizičkih predispozicija (visine od 160 do 190 cm, pravilno razvijeni i potpuno psihički i fizički zdravi), kao i da nisu sudski kažnjavani za »prljava i nastrana dela«.¹⁸

¹⁶ P. Kosić je bio i iniciator stvaranja novog ratnog plana »R-41«, čijoj izradi je Glavni Đeneralstab pristupio 2. 2. 1941. To je, u stvari, bio modifikovan ratni plan „R-40“. Po njemu su vršene poslednje pripreme za rat, a na snazi je ostao i posle 27. marta 1941. — D. Tešić, n.d., str. 51 — Pošto nije obesnažio odluku o formiranju Četničke komande, znači da je Kosić i te kako dobro bio upućen u planove o vođenju gerilskog rata u kome bi bile angažovane specijalne četničke snage.

¹⁷ AVII, P-17, k. 397, f. 10, br. 43, L. 1—3; isto, k. 87, f. 1, br. 25, 1.38 — Spisak jedinica suvozemne vojske formiranih na osnovu Uredbe o formaciji vojske u mirno doba. Svaki četnički bataljon bio je dodeljen po jednoj armijskoj oblasti — AVII, P-17, k. 10, f. 1, br. 5 — izjava divizijskog đeneralisa Mihaila Mihailovića, komandanta Četničke komande, data 1953; u originalu su na dokumentu rukom precrtni nazivi „četnička komanda“, „četnički bataljon“ i „četnička četa“ i, umešto njih, napisani »jurišni«. To je, prema V. Terziću i J. Tomaševiću, urađeno na izričit zahtev Vlatka Mačeka i Nemaca. — V. Terzić, n. d., II, str. 208, J. Tomašević, *Četnici u drugom svetskom ratu 1941—1945*, Zagreb 1979, 64, nap. 11; Neposredno naređenje je, 8. 7. 1940, izdao ministar vojske i mornarice armijski đeneral Milan Nedić (Pov. Đ. Br. 9425) — AVII, P-17, k. 397, f. 10, br. 4.

¹⁸ AVII, P-17, k. 397, f. 10, br. 43, 1. 1—2.

Izbor vojnika je trebalo izvršiti tokom juna, kako bi oni stigli u predviđene garnizone do 2. jula, s tim što su oni koji su bili određeni za Štab Četničke komande trebalo da se jave 15. maja.

Naređeno je i da »svo ljudstvo... ima da bude u polunovom, potpuno ispravnom odelu i obući, sa jednom rezervnom preobukom i opasačem«. Trebalo je na osnovu naređenja Ministarstva vojske i mornarice od 25. marta i 9. aprila 1940. izraditi planove za podizanje baraka za smeštaj četničkih bataljona, kako bi načelnik Inžinjersko-tehničkog odeljenja preduzeo njihovo građenje, s tim što bi se mesto za izgradnju odredilo naređenjima komandanata armijskih oblasti.

Popunu Četničke komande stokom trebalo je da do 2. jula izvrši načelnik Veterinarskog odeljenja Glavnog đeneralštaba, a motornim vozilima i kolima sa zaprežnim priborom načelnik Artilersko-tehničkog odeljenja, u »duhu odredaba« Uredbe o formaciji vojske u mirno doba.

Određeno je i da bataljoni budu na snabdevanju kod najbližih jedinica redovne vojske.

Glavnom đeneralštabu je izveštaje o formiranju i početku dejstava trebalo da dostavi Štab Četničke komande, do 25. 5. za Štab, a do 15. 7. za bataljone.

Troškovi »pri izvršenju ovog naređenja« trebalo je da padnu na teret državnog budžeta za 1939/40. godinu i Fonda narodne odbrane.¹⁹

U prilogu tog naređenja dostavljeni su i »Pregled popune četničkih bataljona oficirima i podoficirima«, po kome je u njih trebalo uputiti 6 majora, 14 kapetana II klase, 46 poručnika ili potporučnika, 32 narednika i 42 podnarednika (odn. 66 oficira i 74 podoficira), kao i »Razrez kadrovaca za formiranje četničkih bataljona«, po kome je u njih trebalo uputiti ukupno 558 kaplara i redova i to za Štab Četničke komande 8, za 1. i 3. četnički bataljon po 109 (ta dva bataljona su imala tri čete — prim. D. T.) i za 2. 4., 5. i 6. četu po 83.²⁰

O tome da li su zadaci u vezi popune četničkih bataljona u potpunosti izvršeni nema dovoljno pouzdanih podataka. Jedino što se može utvrditi to je da je Ministarstvo vojske i mornarice, sa Str. Pov. Đ. Br. 6372 od 5. 6. 1940, naredilo da se popuna jurišnih (odn. četničkih) jedinica na teritoriji IV armije (Zagreb) izvrši iz Vrbaske i Bosanske divizijske oblasti, isključivo vojnicima »jugoslovenske narodnosti« (Srbi, Hrvati i Slovenci), dok su četnički bataljoni na teritoriji I armije (Novi Sad) trebali da budu popunjeni ljudstvom iz Šumadijske divizijske oblasti.²¹

Za komandanta Četničke komande bio je određen divizijski đeneral Mihailo Mihailović, »koji je važio kao iskusni gerilac«, a za načelnika Štaba đeneralštabni major Dušan Andđelković.²²

Naređenjem ministra vojske i mornarice od 20. maja 1940. skraćeni su rokovi za okupljanje oficira i vojnika, postavljen zahtev da se

¹⁹ Isto. 1. 4—7 — po gen. B. Popoviću, četnički bataljoni su trebali da „posluže kao jezgro i oslonac za četničku akciju na određenoj teritoriji, kada se povuku Operativne trupe, a što je bila zamisao generala Simovića.“ — AVII, P-17, k. 9, f. 1, br. 2.

²⁰ AVII, P-17, k. 397, f. 10, br. 43, 1. 8—9.

²¹ Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata I, Beograd 1969, dok. 232, str. 689.

²² N. Sehić, Cetništvo..., 199. poziva se na izjavu bivšeg komandira Sarajevskog (ond. 2.) četničkog bataljona od 9. 3. 1953, koja se čuva u Državnom (Saveznom) ministarstvu unutrašnjih poslova.; V. Terzić, n. d., str. 711.

»duplira, broj kadrovaca« koji bi se uputili u četničke bataljone, kao i da se »barake podignu što pre« i podeli oružje.²³

Jedinice obrazovane naređenjem ministra vojske i mornarice od 26. aprila 1940. imale su specijalni kurs na Fruškoj gori od 25. do 30. maja iste godine. Na njemu su oficiri i vojnici upoznati sa osnovnim zadatacima — zaštita štabova armija od petokolonaša, infiltriranje u neprijateljsku pozadinu u cilju zarobljavanja štabova, organizacija diverzantskih akcija na teritoriji koju bi neprijatelj privremeno okupirao (rušenje pruga, mostova, tunela i dr.). Zbog toga su vojnici bili primorani da završe kurseve iz padobranstva i skijanja. Usled osobenosti vojnih vežbi i planiranih ratnih akcija, oprema četničkih jedinica je bila nešto drugačija — osnovno naoružanje je bila specijalna puška sa nožem, zapaljiva bomba, protivoklopna puška i bokser. Vojnici su nosili čakšire i bluze, specijalno izrađene pelerine i gojzerice. Bilo je predviđeno da četničke jedinice imaju motorizovanu komoru, kao i specijalne brdske zaprežne dvokolice, ali od toga ništa nije dobijeno do početka aprilskog rata.²⁴

Jedan od zadataka oficira iz četničkih bataljona bio je i izvođenje vojne nastave članovima Sokola, kako bi ih što bolje pripremili za odbranu zemlje, a posle objave Saveza Sokola Jugoslavije u maju 1940. o stanju pripravnosti jugoslovenskog sokolstva.²⁵

Formiranje četničkih bataljona pozdravio je i brigadni đeneral Milenko Varjačić, pomoćnik komandanta Zetske divizijske oblasti sa sedištem na Cetinju. On je, u pismu upućenom 20. aprila 1940. komandantu oblasti, istakao kako bi se za četnike sa teritorije Zetske divizijske oblasti prijavio »nesumnjivo veliki broj« ljudi, jer »četnička akcija i smisao takve borbe iskonsko je shvatanje i osećanje ovih gorštaka«. Smatrao je da bi obrazovanje četničkih bataljona imalo velikoga dejstva na naše neprijatelje na frontu prema Albancima i Italijanima, pošto oni »vrlo dobro poznaju iz prošlih ratova naše četnike.« Zato je i predlagao da se na toj teritoriji odmah pristupi formiranju četničkih bataljona od dobrovoljaca koji zadovoljavaju »zadate uslove« i koji bi bili od »velike koristi za Otadžbinu«.²⁶

O tome šta se sa četničkim bataljonima dešavalo u drugoj polovini 1940. i prva tri meseca 1941. u sačuvanoj građi nema podataka. Zbog toga nismo u mogućnosti da saznamo ni da li je svih 14 četničkih bataljona bilo popunjeno ljudstvom, niti kakve su zadatke dobijali u vreme kada se Jugoslavija sve više približavala ratu. Tek iz obaveštenja, koje je 1. aprila 1941. uputio ministar vojske i mornarice armijski đeneral Bogoljub Ilić predsedniku vlade Dušanu Simoviću, saznajemo da oni još uvek postoje. Naime, tada je đeneral Ilić naredio da se dotadašnji Štab Jurišne komande pretvori u Štab Četničke komande, čije bi sedište bilo u selu Samaila kod Kraljeva. Naređeno je i formiranje 7. četničkog

²³ AVII, P-17, k. 397, f. 10, br. 43, 1. 5 — *Naređenje Str. Pov. Đ. Br. 5463 od 20. 5. 1940.*

²⁴ Kao napomena 31.; AVII, P-17, k. 10, f. 1, br. 5 — izjava đeneral M. Mihailovića iz 1953.; J. Tomašević, n. d., str. 64.

²⁵ N. Šehić, *Cetništvo...*, 206 — Oficiri 2. četničkog bataljona su tokom leta 1940. držali nastavu u Okruglici kod Sarajeva.

²⁶ AVII, P-16, k. 48, f. 2, br. 5 — zaostavština đeneral M. Varjačića, pismo od 20. 4. 1940.

bataljona, kao i uvođenje obuke »po principima četničkog ratovanja«, dok je za materijalno opremanje trebalo iskoristiti »svu preteklu mirnodopsku i ratnu opremu dosadašnjih Jurišnih jedinica.«²⁷

U dodatku naređenja dat je i pregled sastava Četničke komande — po tome, nju su činili 1 divizijski đeneral i 12 oficira (po potrebi i jedan stari četnički vojvoda), 7 podoficira i 34 vojnika, kao i 10 konja, 2 motocikla i 2 automobila.²⁸

U trenutku objave mobilizacije, svi četnički bataljoni su stavljeni pod komandu operativnih armija. Pošto su četničke jedinice bile bez rezervnog sastava trajanje mobilizacije bilo je svedeno na svega nekoliko časova, dok se iz magacina ne uzme ratna sprema.

Pošto 3. četa 5. četničkog bataljona iz Niša nije bila upućena u Kraljevo, kako je bilo predviđeno naređenjem ministra B. Ilića od 1. aprila, 7. četnički bataljon nije ni formiran, što je bila osnovna zamisao ministra vojske i mornarice.

O aktivnostima četničkih bataljona za vreme aprilske rata sačuvano je vrlo malo podataka. O delatnosti Štaba Četničke komande postoji samo štura izjava generala Mihailovića, komandanta Četničke komande, koju je on tek 1953. dao vojnim islednicima nove Jugoslavije. Po njoj, Štab i jedna četa neformiranog 7. bataljona su od 2. do 5. aprila uređivali ratni logor u selu Samaila, udaljenom 10 km od Kraljeva. Tu su ostali sve do 9. aprila, kada je 3. četa neformiranog 7. bataljona upućena u Kosovsku Mitrovicu na »raspoloženje« komandantu III armije, đeneralu Milanu Nediću, a zbog zaprečavanja Kačaničke klisure. Štab Četničke komande se 10. aprila prebacio u Užičku Požegu, gde je ostao do 13., kada se premestio u Rogaticu istim putem kojim se kretala i Vrhovna komanda, pod čijom je neposrednom komandom bio. Već 15. aprila Štab je, preko Goražda i Foče, prešao u Kalinovik, gde je ostao do 17. istog meseca. Sutradan je otišao u Sarajevo, u kome se predao Nemcima, poštujući odluku Vrhovne komande o kapitulaciji.²⁹

U obimnom delu V. Terzića »Slom Kraljevine Jugoslavije 1941« postoje izvesni, uglavnom uzgredni, podaci o ratnim dejstvima pojedinih četničkih bataljona u aprilskom ratu. Komandant I grupe armija, armijski đeneral Milorad Petrović, naredio je preko komandanta IV armije, armiskog đeneral Petra Nedeljkovića, da četnički bataljon krene iz Bjelovara u selo Đurđevac gde je trebalo da dobije dalja naređenja.³⁰ Međutim, bataljon je već 9. aprila trebalo da bude vraćen u Bjelovar, kako bi »umirio« pobunjeni 108. puk, u kome su delovale ustaše, i ekstremni agitatori iz Hrvatske seljačke stranke. Pošto su u samom gradu već bila počela masovna hapšenja i ubijanja Srba i vojnika koji nisu hteli da pređu u ustaške jedinice, đeneral Nedeljković je odustao od slanja četničkog bataljona, smatrajući da to ne bi imalo nikakvog efekta.³¹

Peti četnički bataljon je 8. aprila, naređenjem komandanta V armije armijskog đeneralisa Vladimira Cukavca, upućen iz Niša na Špaj-ske položaje (Ploče) kako bi pomogao u zaustavljanju nemačkih kolona

²⁷ AVII, P-17, k. 87a, f. 4, br. 24; k. 1, f. 5, br. 28 — to je naređenje Str. Pov. Đ. Br. 2535 od 1. 4. 1941.

²⁸ AVII, P-17, k. 1, f. 5, br. 28.

²⁹ Isto, P-17, k. 10, f. 1, br. 5 — Izjava đeneralisa M. Mihailovića.

³⁰ V. Terzić, n. d., str. 314.

³¹ Isto, str. 349.

iz Bugarske. Posle pada Pirota bataljon se povukao i o njegovim daljim akcijama nema podataka.³²

Četnički bataljon I armije, kojom je komandovao armijski đeneral Milan Radenković, prvo je, 11. aprila, bio angažovan na odbrani prelaza Save kod Rače, da bi od 12. aprila učestvovao u odbrani aerodroma u Bijeljini od nemačkog desanta. Kada su Nemci, uprkos jakog otpora, zauzeli aerodrom, usledio je, 14. aprila, protivnapad 1. četničkog bataljona. Međutim, Nemci su uspeli da se odbrane, a svi vojnici 1. četničkog bataljona su u hrabrom jurišu poginuli.³³

Četnički bataljoni nisu odigrali važniju ulogu u aprilskom ratu, već su, budući u sastavu operativnih trupa, pratili njihovu sudbinu i sa ostalim jedinicama kapitulirali 18. aprila. Odsustvo gerilskog otpora iznenadilo je i Nemce, koji su očekivali organizovan gerilski rat. U svojim ratnim planovima oni su predviđali da će jugoslovenski vojni vrh izvršiti obimna zaprečavanja i da će na planinskim operativnim područjima organizovati gerilski rat³⁴, o kome se, na primer, u zapovesti komandanta nemačke II armije od 4. aprila (u odeljku u kome se govori o obuci i taktici jugoslovenske vojske) kaže:

...Naročitu ulogu igra gerilski rat, za koji je naročito Srbin dobro izvežban, 'četnici', jedna borbena organizacija, koja se sastoji samo od pouzdanih Srba, a formirana u samostalne, treba da vrši sabotaže i prepade na više štabove. Oni će biti angažovani za pojačanje snaga na granici, gde će biti upotrebljeni poglavito za gerilski rat.³⁵

Britanski vojni predstavnici su takođe visoko cenili veština Srba u godenju gerilskog rata. Potpukovnik K. Klark, britanski vojni ataše u Beogradu, u izveštaju od 6. januara 1941. o vojnom položaju Kraljevine Jugoslavije u slučaju rata istakao je da će »svima dobro poznata osobina Srba u veštini vođenja gerilskog rata stupiti u dejstvo da koliko je to god moguće spreči neizbežnu okupaciju...«³⁶ Ali, aprilski rat je na najgori mogući način opovrgao procene stranih vojnih krugova. Ne samo da nije došlo ni do kakvih gerilskih akcija u nemačkoj pozadini, već se i ceo sistem odbrane, istina pred tehnički daleko jačim i brojnijim neprijateljem, raspao za dvanaest dana.

*

Gerilski oblik ratovanja ulazio je u ratne planove Vojske Kraljevine Jugoslavije, ali ne u ozbiljnijem obliku skoro do pred sam aprilski rat, a i tada samo kao pomoćni oblik sadejstva sa regularnom

³² Isto, str. 331.

³³ Isto, str. 390, 402, 410.

³⁴ Isto, str. 89.

³⁵ Isto, str. 61, citat iz naređenja komandanta nemačke 2. armije od 4. 4. 1941, obaveštajni bilten br. 1 o stanju jugoslovenske vojne sile; Četnička udruženja su bila u fokusu interesovanja nemačke obaveštajne službe i u godinama pred rat. Uzimajući u obzir iskustva iz Prvog svetskog rata, nemačko vojno rukovodstvo je pretpostavljalo da će i u novom ratu glavni zadatak četnika biti borba u pozadini neprijatelja, organizovanje obaveštajne službe i uništavanje važnijih vojnih postrojenja. Zato je nemačka obaveštajna služba registrovala svaki podatak o aktivnostima četnika u Jugoslaviji — N. Šehić, *Četništvo...*, 207.

³⁶ J. Marjanović, Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca, Zagreb—Beograd 1979, str. 36.

vojskom! I pored izjava generala Dušana Simovića da je planirao gerilsko ratovanje po planinama i u pozadini neprijatelja, zatim, da je za-stupao mišljenje da gerilski rat, u slučaju poraza Jugoslovenske vojske, treba da nastavi sam narod, kao i stvaranja Štaba Četničke komande i šest četničkih bataljona aprila 1940, i njihovog učestvovanja u kratko-trajnom aprilskom ratu, plan o gerilskom ratovanju nije primenjen u tre-nucima kada je trebalo braniti zemlju, ili barem to pokušati.

DRAGAN TEŠIĆ

**GERILSKI RAT U PLANOVIMA VOJSKE KRALJEVINE
JUGOSLAVIJE 1938—1941.**

Rezime

Vojska Kraljevine Jugoslavije je ubrzanije pripreme za eventualni rat započela posle anšlusa Austrije u marta 1938. Deo priprema obuhva-tao je i donošenje ratnih planova, od kojih su neki, kao ratni plan »S«, sadržavali i odredbe o vođenju gerilskog rata u neprijateljskoj pozadini, obliku borbenih dejstava koji je bio duboko ukorenjen u ratnim tra-dicijama srpskog naroda. U sklopu toga, predviđalo se i obrazovanje specijalnih četničkih (gerilskih, jurišnih) jedinica, čime je napušten do-tadašnji oslonac na postojeća četnička udruženja pri vođenju takvog oblika ratovanja.

Na osnovu odredbi ratnog plana »S«, donetog u vreme dok je načelnik Glavnog đeneralštaba bio armijski đeneral Dušan Simović, formirani su, u aprilu 1940, Četnička komanda i šest četničkih bataljona. Oni su bili sastavljeni od odabranih oficira i vojnika dobrovoljaca, na čelu sa divizijskim đeneralom Mihailom Mihailovićem. Bataljoni su, pre-ma zamisli Glavnog đeneralštaba, trebali da predstavljaju osnovnu gru-paciju koja bi, u sadejstvu sa operativnim armijama, dejstvovala, po principima gerilskog rata, u neprijateljskoj pozadini. Međutim, u toku kratkotrajnog aprilskog rata te jedinice nisu odgovorile svojoj osnovnoj ulozi, tako da su zajedno sa drugim delovima Vojske Kraljevine Jugo-slavije kapitulirale 18. aprila 1941.

DRAGAN TEŠIĆ

GUERILLA WAR IN THE PLANS OF THE ARMY OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

Summary

The Army of the Kingdom of Yugoslavia began hasty preparations for the event of war after the annexation of Austria in 1938. A part of these preparations included war plans, some of which, such as plan »S«, contained instructions about conducting guerilla warfare behind enemy lines, a form of warfare deeply rooted in the Serbian war tradition. The formation of special chetnik (guerilla, storm) troops was planned, thus ignoring the existing chetnik associations which had formerly been used for this purpose.

In accordance with war plan »S«, made during the time the chief of Army Headquarters was Army General Dušan Simović, the Chetnik Command and six chetnik battalions were formed in April 1940. They consisted of specially selected officers and voluntary soldiers and were headed by Division General Mihailo Mihailović. The Headquarters' intention was that these battalions should serve as a basis for guerilla warfare which was to be carried out behind enemy lines simultaneously with regular army operations. However, these troops did not fulfill their purpose during the short April War and, together with the rest of the Army of the Kingdom of Yugoslavia, they capitulated on 18 April in 1941.

MOMČILO MITROVIĆ

Viši naučni saradnik, Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Kneza Miloša 101

»SRPSKA RIJEČ« I POLOŽAJ SRPSKOG NARODA U HRVATSKOJ 1944—1950.

Originalan naučni rad

UDC: 323.1(=861)(497.13)»1944/1950«

ABSTRACT: Rad se bavi položajem Srba u Hrvatskoj u prvim godinama posle Drugog svetskog rata i uspostavljanja komunističke vlasti, kroz analizu nedeljnika »Srpska riječ«, koji je izlazio u Zagrebu u periodu 1944—1950. godine. U prvom planu je politika zataškavanja genocida nad srpskim narodom, nestajanje političkog, vojnog i moralnog kapitala Srba stečenog u ratnim godinama, što je bila priprema za njihovo postepeno nestajanje i konačni egzodus sa tih prostora.

Posle Drugog svetskog rata organi vlasti u Hrvatskoj pokušali su da razrade avnojevske principe u svojim zakonodavnim i drugim aktima u vezi s položajem Srba u Hrvatskoj (odluke ZAVNOH-a i njegovih organa, pre svega). Mnogi od tih principa pretočeni su u praksi u završnim godinama rata i prvim godinama po oslobođenju. Srpski klub vjećnika ZAVNOH-a i njegov organ »Srpska riječ« postoje od 1943, pevačko društvo »Obilić« i »Prosvjetak«, kulturnoprosvetno društvo, formirani su tokom 1944. godine. Posle rata Srbi su u Hrvatskoj kraće vreme imali Srpsko zemljoradničko zadružarstvo, Glavni odbor Srba u Hrvatskoj, Muzej Srba u Hrvatskoj i druge institucije političkog i kulturnog života.

Neosporna je činjenica, međutim, da je takva praksa kratko trajala, jer su se rano pokazale prave namere hrvatske politike prema srpskom životu. Položaj Srba u Hrvatskoj u prvim godinama posle oslobođenja bio je uslovлен njegovim »iskustvom« iz Drugog svetskog rata. Bratstvo i jedinstvo naroda kao nova politička strategija gradilo se na prevazilaženju tog iskustva, zataškavanju i zaboravu genocida, sankcijama za podsećanje na njega i demagoškim izjednačavanjem slobode i ravnopravnosti Srba i Hrvata. Na drugoj strani, do 1950. godine, Srbi su u Hrvatskoj imali sposoban i priznat ratni i politički kadar koji je, zahvaljujući pozicijama izgrađenim u borbi, imao snage da štiti srpski interes, barem u segmentima koji nisu bitno ugrožavali »vekovne« interese hrvatske populacije.

Zahvaljujući činjenici što je »Srpska riječ« kao nedeljnik izlazila do kraja 1950. godine moguće je saznati više pojedinosti o položaju Srba u Hrvatskoj do početka 50-tih godina, naročito u ispoljavanju ver-

skih i nacionalnih osećanja. Na stranicama tog lista Srbi u Hrvatskoj mogli su uz podršku hrvatskih političkih struktura da manifestuju svoja osećanja, obeležavaju nacionalne i verske praznike, da u »bratstvu sa hrvatskim narodom«, kako se tada naglašavalo, obeleže Vidovdan, Đurđevdan, Svetog Savu, Božić, Uskrs i drugo. U Srbiji nijedan laički list (»Politika«, »Borba«, »Glas«, »Republika« i drugi) ništa slično nije objavljivao, bez obzira što su mnogi od njih imali narodnofrontovsku orientaciju, kao i »Srpska riječ«.

Nacionalni praznik Sveti Sava obeležavan je na slobodnim teritorijama u Hrvatskoj gde su živeli Srbi u svim ratnim godinama, ali i više godina posle oslobođenja. O tome »Srpska riječ« piše: »Srpski narod je zajedno sa hrvatskim narodom već treći put proslavio Svetog Savu, svoj nacionalni praznik«. Proslava je bila na celom oslobođenom teritoriju u jeku 6. neprijateljske ofanzive. Kako piše ovaj list, »duh svetosavske proslave, koji je bio duh slobode i nezavisnosti srpskog naroda održao se sve do danas i dizao naš narod u borbu protiv svih ugnjetača i osvajača«. Iстicano je da praznik ne pripada izdajicama kao što su nedicevci i četnici »ma kako se kitili srpstvom i ma kako prisvajali tradicije velikog narodnog prosvjetitelja«.¹ To je pisano krajem 1944. godine u vreme kad je Bakarić govorio: »U pogledu njegovanja srpskih tradicija i srpske kulture učinjeno je dosta propusta. Nije nam na primjer, predavana srpska istorija, niti su nas dovoljno upoznali sa slavnim srpskim tradicijama na koji se naša današnja borba nadovezuje i koji nas nadahnjuje novim elanom, što još više omogućava bratstvo Srba i Hrvata«²

Godine 1946. Sveti Sava proslavljen je u mnogim mestima gde su živeli Srbi: u Gospiću, Šibeniku, Karlovcu, Zagrebu i dr. Na Kordunu »u veselju i proslavi učestvovali su i braća Hrvati«.

U Zagrebu »Sveti Savo zauzimlje opet svoje pravo mjesto borca protiv tuđina, borca za bratstvo i jedinstvo naroda, mjesto prosvjetitelja i demokratije«. Kako je izvestila »Srpska riječ«, proslava je imala razne sadržaje. U crkvi je posle liturgije, po običaju, održana đačka svečanost sa pesmom »Uskliknimo s ljubavlju«. Sledilo je predavanje o značaju Svetog Save za srpski narod, zatim niz pesama o Svetom Savi, borbenih pesama itd. Akademija u organizaciji »Prosvete« takođe je imala predavanje (držao ga je dr Dane Medaković, predsednik »Prosvete«), nastup srpskog pevačkog društva »Obilić« i igranku. Za »Obilić« se te godine govorilo da mu nema premca među pevačkim društvima u Hrvatskoj.

Slično je bilo i 1948. godine kada je pododbor »Prosvete« organizovao Svetosavsku besedu u dvorani Glazbenog zavoda u Zagrebu uz prisustvo više ministara iz vlade NR Hrvatske: Stanka Opačića-Čanice, Nikole Brozine, Sime Todorovića, dr Svetozara Ritiga i dr. Zabeleženo je da su te godine besede »bile tradicionalne« i da su organizovane u mnogim mestima Hrvatske.³ U »Srpskoj riječi« objavljivani su posebni napisi o Svetom Savi, naročito povodom godišnjice njegove smrti.

Uskršnje i Božićne praznike »Srpska riječ« obeležavala je čestitkama »čitaocima pravoslavne vjeroispovesti«, prigodnim člancima i izveštajima sa proslava. »Peti Vaskrs u otadžbinskom ratu« 1945. godine

¹ *Srpska riječ* (u daljem tekstu: SR), 10. 11. 1944.

² SR, 15. 12. 1944.

³ SR, 30. 1. 1948.

proslavljen je u znaku jedinstva srpskog naroda, »toplo zagrljenog sa hrvatskom braćom i svim ostalim narodima Jugoslavije«.

»Prvi Vaskrs u slobodi« (godine 1946) Srbi su u ogromnoj većini, »a u zajednici ostalih naših naroda, prečišćeni od grijeha prošlosti, čista obraza i radosna srca«, proslavili u radu i saznanju da one kojima treba verska molitva »niko neće i ne može sprečiti«.⁴

Pod naslovom »A sad eto i slobodno slaviš i slobodno se zdraviš — kaj djedovi što su nam radili« »Srpska riječ« izveštava o proslavi Božića 1946. godine u Zagrebu: »U dvorištu srpskog kulturnog društva »Prosvjeteta« mnoštvo Srba proslavilo je Badnje veče. U dvorištu naložena je velika vatra, a na njoj pišti malo lisnatno hrastovo drvo. Oko vatre skupila se omladina, deca i stari ljudi... »Iza mene čujem duboki glas: E brate sjetи se prošlih Božića. Kad si čuo da je Srbin za vreme NDH smio zapaliti božićnu svijeću... A sad, ... eto...« U podrobnou opisanoj svečanosti gde je po podu rasprostrta slama, svirala muzika, nastupali pioniri, Srbi su slobodno u Zagrebu slavili svoj verski praznik.⁵

Pored ostalih, Srbima u Hrvatskoj Božić je čestitao te godine i Izvršni odbor Hrvatske republikanske seljačke stranke šaljući »čestitke punе bratske ljubavi«.⁶

»Srpska riječ« je donosila i čestitke pojedinaca, Udruženja srpskog pravoslavnog sveštenstva i drugih. Objavljena je i vest da je »drug Čanica Opačić, ministar građevina, slavio u Tušiloviću svoju krsnu slavu na kojoj je sakupljen prilog od 500 dinara«.⁷

Đurđevdan je za srpski narod praznik koji se proslavlja na poseban način. Osim crkvenog, praznik ima i nacionalni karakter. Čitaocima »Srpske riječi« detaljno je 1946. godine objašnjen značaj Đurđevdana i đurđevanskog uranca. Objavljeno je više fotosa i reportaža sa proslave uranca na Petrovoj gori, selu Gornjem Skugliću i dr. U Zagrebu je uranak proslavljen u Maksimiru, gde je slavljenike pozdravio predstavnik »Prosvjete«. Kao i u davna vremena, orila se pesma i igralo kolo. I narednih godina »Srpska riječ« je na prvim stranama objavljivala članke »za nacionalnu svest Srba«. »Ovogodišnji Đurđevdan neka bude narodu našem, kao i u prošlosti zavjetni dan izborenog slobodi«, pisala je »Srpska riječ« 1947. godine. »Na Đurđevdan ćemo se zavjetovati«, piše dalje u članku, »da ćemo čuvati tekovine NOB i da ćemo nesebičnim radom biti budni čuvari osnovnih principa te borbe: bratstva i jedinstva narodnog u našoj republici, bratstva i jedinstva hrvatskog i srpskog naroda«. Proslava je inače i te godine održana u Maksimirskoj šumi uz rakiju, kolo, pesmu.⁸

Đurđevdan je proslavljen i 1948. a narednih godina sve manje. Slično se dešavalo i sa praznovanjem Svetog Save.

⁴ SR, 19. 4. 1946., Uskršnje praznike uredništvo SR čestitalo je i svojim čitaocima katoličke veroispovesti.

⁵ SR, 4. 1. 1946. Ovaj broj je ilustrovan grafikom „Badnje veče u partizanima“.

⁶ SR, 11. 1. 1946.

⁷ SR, 15. 11. 1946. »Srpske pjesme, cirilica, krsna slava i ostala nacionalna obilježja nemaju ništa zajedničko sa četništvom, kao što ni hrvatske nacionalne svetinje nemaju ništa zajedničko sa ustashaštvom«, govorio je u to vreme Čanica Opačić.

⁸ Isto.

Vidovdan je među Srbima u Hrvatskoj posebno obeležavan. »Nema dana u godini«, pisala je »Srpska riječ«, »koji bi za Srbe bio toliko velik i toliko važan, toliko sudbonosan, toliko poučen, kao što je Vidovdan«. Posebno su proslave Vidovdana bile svečane na Dalmatinskom Kosovu. Posle oslobođenja one su proticale u znaku bratstva i jedinstva Srba i Hrvata. »Po oduševljenju i bratskoj slozi proslava 1946. godine mogla se uporediti samo sa 1914. godinom, kada su Hrvati stizali sa srpskim, a Srbi sa hrvatskom zastavom, pokazujući time austrougarskim vlastima jedinstvo i slogu«. Godine 1946. crkva Lazarica je za vreme vidovdanske proslave bila iskićena srpskim i jugoslovenskim zastavama i zelenilom. Bilo je preko 10.000 učešnika, među kojima predstavnici Glavnog odbora Srba u Hrvatskoj, »Prosvjete«, Sabora Hrvatske, Izvršnog odbora HRSS itd. Obred u crkvi, litiju i pomen žrtvama služilo je osam sveštenika, dok je na velikom narodnom zboru govorilo više govornika, slaveći Vidovdan kao najveći nacionalni praznik srpskog naroda. Posle svečanog zбора priređen je zajednički ručak nakon kojeg su održana lakoatletska takmičenja. Narodno veselje upotpunjivalo je pevačko društvo »Kolo« i muzika 19. divizije. Zabeležene su proslave Vidovdana i u Ilok, Pakracu, Srpskim Moravicama, Vukovaru, itd. Srpsko pevačko društvo »Obilić« organizovalo je posebne vidovdanske turneje.

Godine 1947. Vidovdan je davao »još više poleta i snage da kroz ostvarenje petogodišnjeg plana učinimo zaista radosnom i srećnom«. Na Dalmatinskom Kosovu tada je bilo 3.000 ljudi. U crkvi Lazarici pomen žrtvama palim od četnika opet je davalo osam sveštenika.⁹

Naročito je bila velika proslava Vidovdana na Dalmatinskom Kosovu 1950. godine. U više članaka: »Zašto slavimo Vidovdan«, »Vidovdan, Kosovski boj u narodnom predanju« i drugim, istaknut je značaj tog praznika za nacionalnu svest Srba. Na samoj proslavi bilo je preko 15.000 ljudi, najviše od rata. Bili su tu Rade Pribićević, Stanko Opačić, Stanko Škare i drugi istaknuti predstavnici srpskog naroda u Hrvatskoj.

*

»Srpska riječ« je beležila sve važnije događaje iz političkog života Hrvatske, naglašavajući posebno one u kojima su Srbi uzimali većeg učešća. Naročito je pratila rad raznih institucija srpskog naroda koje su već bile tradicionalne ili su osnivane tokom ili neposredno posle rata. Zahvaljujući njenom pisanju moguće je rekonstruisati osnivanje i rad Glavnog odbora Srba, političkog predstavnika Srba u okviru Narodnog fronta Hrvatske.

Konferencija delegata Srba iz dalmatinskih okruga, zadarskog, šibenskog, kninskog, srednjedalmatinskog, dubrovačkog i grada Splita na savetovanju održanom početkom marta 1945. godine inicirala je stvaranje organizacije u kojoj »bi bili zastupljeni svi slojevi srpskog naroda bez obzira na političku i partijuksku pripadnost«. Delegati su predložili da se izabere inicijativni odbor¹⁰ koji će pripremiti osnivanje Glavnog od-

⁹ SR, 5. 7. 1946.

¹⁰ Inicijativni odbor za stvaranje Glavnog odbora Srba iz Hrvatske su sačinjavali: Dr Rade Pribićević, iz Petrinje, Dušan Brkić, iz Obrovca, Stanko — Ca-

bora Srba u sastavu JNOF-a. Glavni dobor je zamišljen kao političko predstavništvo Srba u Hrvatskoj koje će zastupati »sve narodne potrebe« i biti garancija nesmetanog kulturnog i nacionalnog razvoja.¹¹

Glavni odbor je shvaćen kao rukovodstvo svih Srba u Hrvatskoj čiji je zadatak bio da se stara »o ravnopravnom odnosu« srpskog i hrvatskog naroda kod »rješavanja državnih i narodnih poslova«. Dr Rade Pribićević, jedan od glavnih inicijatora formiranja Glavnog odbora, smatrao je početkom aprila 1945. godine da će Srbi i Hrvati uređivati svoje odnose »bratski i ravnopravno bez potrebe da koji narod traži pomoć od svojih sunarodnjaka van svoje federalne jedinice«.¹²

Organizovanje Srba je u suštini bilo na nacionalnoj osnovi, a ne kao do tada na stranačkoj, jer je srpski narod u Hrvatskoj kao celina prišao NOP-u, a kao celina je bio ugrožen u NDH.

U vreme sazivanja kongresa Srba u Hrvatskoj septembra 1945, »Srpska riječ« je pisala da će Glavni odbor »povezivati političko rukovodstvo sa svakim selom, zaseokom i kolibom«. Glavni odbor »ima da prisloni svoje uho na srce narodno, pa da čuje njegovo kucanje, želje i potrebe«. Pitanje ishrane, krova nad glavom, snabdevanja odevnim predmetima bili su najpreči zadaci Odbora u zimu 1945/46. godine. Nametali su se zatim zadaci obnove srpskog zemljoradničkog zadružarstva, kao i rad na kulturno-prosvjetnoj emancipaciji srpskog naroda preko pododborja »Prosvjete«.

Odnos između Hrvata i Srba u Hrvatskoj procenjivan je u vreme stvaranja Glavnog odbora kao »najosetljivija tačka Jugoslavije«, zbog čega se posebno insistiralo na jedinstvu ta dva naroda, tada uzdizanom do »nacionalne svetinje«.¹³

Najznačajnija politička manifestacija Srba u Hrvatskoj krajem 1945. godine bio je kongres o kome je »Srpska riječ« pisala u nekoliko brojeva. Prema uputstvima akcionog odbora za saziv kongresa Srba, Ministarstvo saobraćaja je obezbedilo besplatan prevoz železnicom učesnicima kongresa dok su ishrana i ostali troškovi padali na njihov teret. Organizacija kongresa finansirana je na dobrovoljnim prilozima. Dušan Brkić, sekretar Srpskog kluba vjećnika održao je pred kongres govor na zagrebačkom radiju, direktno se obrativši »Srbima i Srpskim iz Hrvatske«. Tada je rekao da je Glavni odbor rukovodstvo široke političke organizacije jedinstva srpskog naroda u Hrvatskoj.¹⁴

Pozdravne telegrame kongresu Srba u Hrvatskoj uputili su Josip Broz Tito, Ivan Ribar, predsednik Privremene narodne skupštine, ministar Andrija Herbrang koji je napisao: »Srbima u Hrvatskoj zajamčena su

nica Opačić, pukovnik iz Tušilovića, Rade Žigić, pukovnik iz Titove Korenice, Stevo Žečević iz Jagodnje — Benkovac, Pavle Jakšić — general-major iz Vrgin Mosta, Dr Dane Medaković iz Zagreba, Mile Počuća iz Divosela, Bogoljub Rapajić iz Korenice, Dušan Čalić iz Ratkovca, Branko Sučević iz Zagreba, Dr Bogoljub Bratić iz Zagreba, sveštenik, Ilija Ćuk iz Zrmanje, Kata Pejanović iz Smiljana, Dušan Popović iz Biškupije, Milan Pribićević iz Dvora, Mileva Cetinić sa Kalnika, Branko Vukelić iz Drežnice (SR, 20. 9. 1945.)

¹¹ SR, 4. 3. 1945.

¹² Inicijativni odbor je formiran na konferenciji u Šibeniku.

¹³ SR, 13. 9. 1945.

¹⁴ SR, 27. 9. 1945. U broju od 15. 10. 1945. rečeno je da Kongres Srba ima najviše odjeka u srpskim selima gde je kod masa stvorena jaka sigurnost, ali gde bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata „još uvijek nije riješeno pitanje“.

ista prava kao i Hrvatima. Ta im prava nitko nije poklonio. Srbi u Hrvatskoj stekli su ravnopravnost svojom junačkom borbom i žrtvama». ¹⁵

Na kongresu je Duško Brkić podneo glavni referat i izneo osnovne razloge stvaranja Glavnog odbora Srba u Hrvatskoj.

Kao i većina skupova u to vreme, Kongres je imao svečani i radni deo. Prema procenama izveštaja »Srpske riječi«, na njemu je bilo oko 30.000 učesnika.

Kongres je usvojio rezoluciju u 19 tačaka, od kojih izdvajamo:

1. Treba čuvati jedinstvo srpskog naroda u političkom i kulturnom životu kao zalagu opstanka i napretka. Granice federalnih jedinica ne cijepaju i ne razdvajaju srpski narod već su čvrste spone, koje vezuju sve Srbe u Jugoslaviji.

2. Čvrsto i nerazdvojivo bratstvo sa hrvatskim narodom skovano u zajedničkoj borbi i patnjama jamstvo je za sreću i zadovoljan život Srba i Hrvata u Hrvatskoj.¹⁶

Na Kongresu je izabran Glavni odbor čiji su Sekretarijat sačinjavali: dr Rade Pribićević, Dušan Brkić, Rade Žigić, Stanko Opačić-Čanica, Bogoljub Rapajić, Čedo Borčić i Ilija Rikanović. U Izvršnom odboru bilo je 54 člana, a u Plenumu 321.

Prosvetno-kulturno društvo »Prosvjeta« je također zaokupljalo pažnju novinara i urednika »Srpske riječi«. Društvo je osnovano 18. novembra 1944. u Glini na inicijativu Srpskog kluba vjećnika ZAVNOH-a. Na osnivačkoj skupštini, pored ostalih, bili su dr Pavle Gregorić i Franjo Gaži. Govorio je Duško Brkić, sekretar Srpskog kluba. Društvo je na ovom skupu dobilo i svoja pravila. U Predsedništvo Upravnog odbora izabrani su: dr Dane Medaković, predsednik, general-major Petar Drapšin i advokat Boško Desnica. Sekretar je bio Milan Joka, a blagajnik Nikica Rapajić. Za počasnog člana i predsednika izabran je Rade Pribićević.

Na svečanoj akademiji podnet je referat u kojem je rečeno da će društvo »Prosvjeta« svim raspoloživim sredstvima raditi na unapređenju prosvete i kulture srpskog naroda u Hrvatskoj. Rečeno je da je 1941. godine u Hrvatskoj bilo preko dva miliona Srba. Tokom rata knjige pisane cirilicom su iznošene iz biblioteka i uništavane, Srbi pokrštavani... Društvo neće provoditi praksu »pustoga srbovanja ni verbalističkog jugoslaviziranja«.¹⁷

U toku rata »Prosvjeta« je štampala samo jednu knjigu odabranih pesama Jovana Jovanovića Zmaja. Prve godine po oslobođenju imala je oko 40 pododbora, u Kordunu najviše, a na Baniji najmanje. U Osijeku i Pakracu već tada su pododbori imali svoj dom. Skoro svi pododbori držali su svetosavsku besedu 1946. godine, »koja je svuda bila pun izraz bratstva Srba i Hrvata«. Šovinističke tendencije članica bivših zadruga Srpskinja su na vreme sprečavane. Velike knjižare »Prosvjeta« je otvorila u Zagrebu i Karlovcu 1946. godine.

¹⁵ SR, 15. 10. 1945.

¹⁶ Isto. Oktobra 1945. D. Brkić je bio ministar pravosunja, a inž. Nikica Rapajić pomoćnik ministra poljoprivrede.

¹⁷ SR, 23. 11. 1944. godine. Na Akademiji je Srpsko pevačko društvo Obilić otpevalo nekoliko srpskih pesama „Poljušku“ i pozorišni komad Nikitina „Došao đedok“.

Do 1950. godine, »Srpska riječ« je najviše prostora posvećivala delatnosti prosvete. Beležene su sve aktivnosti, štampanje knjiga, formiranje pododbora, godišnje skupštine i slično. U br. 110. objavljeni su izveštaji o proslavama Vidovdana u organizaciji pododbora »Prosvjete«, dok je br. 143. posvećen godišnjoj skupštini Glavnog odbora Srba i »Prosvjete«. Skupština je održana od 1. do 3. marta 1947. i na njoj je posebno citiran član 11. Ustava NR Hrvatske koji je govorio da su »Srbici u Hrvatskoj ravnopravni sa Hrvatima«. Bila je to odrednica iz Deklaracije o pravima naroda i građana u Hrvatskoj donete na Trećem zasedanju ZAVNOH-a 1944. Na godišnjoj skupštini je podvučeno da je Srbima u Hrvatskoj zagarantovan kulturni i politički razvoj. »Nikad Srbici u Hrvatskoj kao i ostali bratski narodi nisu bili zaista tako slobodni kao danas«, rekao je u referatu Duško Brkić. On je razbijače bratstva i jedinstva našao jedino među srpskim popovima i Srbima koji su se vratili iz Srbije.¹⁸

Na stranama »Srpske riječi« može se pročitati da »ne mogu postojati srpska kulturno-prosvetna društva mimo »Prosvjete«.¹⁹ »Prosvjeta« je, na primer, 1949. godine imala 184 pododbora, 41 dilektantsku grupu, 32 pevačke sekcije, 23 folklorne grupe, 40 čitaonica, 45 biblioteka, 13.355 knjiga itd.²⁰

»Srpska riječ« je početkom septembra 1946. godine pisala da se srpski narod u početku »gotovo sam borio«, ali da bez učešća hrvatskog naroda sigurno ne bi uspeo. »Već 1943. godine u našim vojnim jedinicama bio je procentualno veći broj Hrvata nego Srba. U nastavku borbe taj se broj sve više iz dana u dan povećavao«.²¹

*

Osnivanje Muzeja Srba u Hrvatskoj »Srpska riječ« je najavljivala nekoliko puta. Najpre krajem 1946. godine kada je rečeno da će postavka biti u ulici bana Jelačića. Novembra 1947. javljeno je da se još traga za eksponatima muzeja koji će biti skoro otvoren.²² Muzej je konačno otvoren 4. januara 1949. u Marinkovićevoj 4 u sastavu Povjesnog muzeja Hrvatske. Toga dana u Zagrebu je otvorena biblioteka »Prosvjete« u Preradovićevoj 21. Na otvaranju, piše »Srpska riječ«, bio je uz ministre Srbe Žigića, Opačića i druge i Moša Pijade, član Politbiroa CK KPJ.²³

Srpsko pevačko društvo »Obilić« osnovano je 20. oktobra 1944, a 22. oktobra na ruševinama srpske pravoslavne crkve u Glini osvećen je barjak društva. Za predsednika je izabran Stanko Opačić-Čanica, potpredsednika Pavle Jakšić, a sekretara Branko Sučević. U Predsedništvu su bili: dr Dane Medaković, Duško Brkić, Rade Žigić, general-major

¹⁸ SR, 7. 3. 1947.

¹⁹ SR, 11. 4. 1947.

²⁰ SR, 23. 9. 1949. Broj od 18. 11. 1949. »Srpske riječi« je sav posvećen petogodišnjici rada »Prosvjete«.

²¹ SR, 14. 2. 1947. I u ovom broju je podvlačeno da Ustav NR Hrvatske garantuje srpskom narodu politički i kulturni razvitak jednakoj kao i hrvatskom.

²² SR, 2. 8. 1947.

²³ SR, 7. 2. 1947.

Bogdan Oreščanin, general-major Petar Drapšin, Bogoljub Rapajić i Mile Počuča. Počasni predsednik bio je dr Rade Pribićević. Tokom 1944. godine društvo »Obilić« je po Dalmaciji priredilo 51 koncert srpskih, hrvatskih, ruskih i pesama iz NOB-a. Juna 1945. godine nastupilo je prvi put u Zagrebu, a već avgusta iste godine imalo je svoj stoti koncert. Od 44 člana, 10 je bilo Hrvata među kojima i dirigent Jakov Miculinić.

Krajem 1945. godine društvo »Obilić« ujedino se sa Srpskim pjevačkim društvom iz Zagreba, osnovanim 1887. Pored ostalog, to društvo je u Zagrebu pevalo u crkvi i priređivalo svetosavske besede. Godine 1941. bilo je rastureno. Zajedničko društvo zvalo se Srpsko pjevačko društvo »Obilić« sa sedištem u Zagrebu. Za predsednika Društva izabran je major Bogoljub Rapajić, potpredsednik Glavnog odbora Srba, sekretari su bili Duško Vojvodić i Simo Tesla, a potpredsednici dr Bogoljub Bratić i Dimitrije Žebić.²⁴

Aprila 1949. godine od Srpskog pjevačkog društva »Obilić« i hora »Lisinski«, na inicijativu Gradskog saveza kulturno prosvetnih društava, stvoreno je novo društvo »Bratstvo-jedinstvo« sa oko 100 članova.

*

Srpsko zemljoradničko zadružarstvo obnavljano je u Hrvatskoj u sklopu obnove svih zadružnih saveza postavljanjem privremenih uprava. Koordinaciju rada vršio je Privremeni odbor za sređivanje zadružarstva u Hrvatskoj. U filijali Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga privremena uprava, sastavljena od stalnih zadružara i boraca NOP-a, imala je osnovni zadatak da obnovi srpsko zadružarstvo koje je ustaški režim tokom rata skoro do temelja uništilo. Uz obnovu starih planirano je osnivanje novih nabavljačkopotrošačkih zadruga, srpskih zemljoradničkih kreditnih zadruga i drugo.

Srpsko zadružarstvo u Hrvatskoj spadalo je među najstarije. Godine 1945. navršavalo se 50 godina od kada je osnovana Prva srpska zemljoradnička zadruga u Hrvatskoj, dok je godinu dana posle toga u Zagrebu osnovan Savez srpskih zemljoradničkih zadruga.

Do 1941. godine u Zagrebu je postojala filijala Glavnog saveza srpskog zemljoradničkog zadružarstva iz Beograda koja je tokom rata imala samo jednog činovnika. U filijali je sedeо ustaški poverenik. Godine 1945. filijala je ukinuta i oformljen novi Savez srpskog zemljoradničkog zadružarstva. Savez je pomagao privremenom odboru oko obnove zadružarstva u Hrvatskoj, pomagao zadruge knjigama, savetima, poslovnim posredovanjem, pozajmicama, prodajom proizvoda itd. Vodio je zadružnu štampariju, podrum i industriju mesnih proizvoda. Poklonio je iz svojih prihoda 500.000 dinara za izgradnju Zadružno-prosvetnog doma u Kninu. U Savezu je do 1947. godine registrovano preko 500 zemljoradničkih zadruga koje su sve delovale, izuzev kreditnih. Osnivanjem Glavnog zadružnog saveza Hrvatske, koji je preuzeo brigu oko organizacije i revizije zadruga, uloga srpskog zemljoradničkog zadružar-

²⁴ SR, 5. 1. 1947. U Upravnom odboru su bili: D. Brkić, Č. Opačić, R., Žigić, D. Čalić, Ilija Čuk, P. Jakšić i drugi.

stva smatrala se završenom. Pripreme za likvidaciju Saveza počele su početkom 1947. godine.

Ekonomski obnova postradalih srpskih krajeva također je bila predmet interesovanja »Srpske riječi«. Tako možemo saznati da su sabirnu akciju za postradale krajeve Banije, Korduna, Like, Gorske kotarske i Primorja u Zagrebu vodili ulični i rejonski odbori. Do kraja 1945. u celom gradu sakupljeno je robe u vrednosti 35 miliona ondašnjih dinara i 84.000 dinara u novcu. Zagrebački JNOF inicirao je i akciju sakupljanja dobrovoljnih priloga za izgradnju tri sela u Lici, Baniji i Kordunu. Grad Osijek se obavezao da će obnoviti selo Vrhovce, a Vinkovci Duboku itd.. Tokom 1946. godine u Gornjem Vrhovcu Osječani su podigli 15 od planirane 54 kuće. Dve omladinske brigade radile su na podizanju popaljenih sela.²⁵

U daruvarskom okrugu 1946. godine izgrađena je 2.301 kuća, 93 škole i 14 javnih zgrada. Popaljeni krajevi finansirani su te godine sa 37 miliona, dok je u 1947. svota udvostručena. Obnova srpskih sela produžena je i na 1947, kada se planiralo da ne bude nijedne porodice bez krova nad glavom. Bio je to jedan od prvih zadataka Glavnog odbora Srba. Drugi je bio obrada zemlje, pa borba protiv špekulanata, zatim kulturno-prosvjetna delatnost itd.²⁶

*

Za našu analizu značajan je sadržaj broja 327. od 15. septembra 1950, koji je ceo posvećen Plenumu Glavnog odbora Srba u Hrvatskoj.

Plenum je održan 12. septembra 1950. i na njemu su jednoglasno osuđeni Rade Žigić, Duško Brkić, Stanko Opačić-Čanica i Bogoljub Rajapajić kao izdajnici i neprijatelji socijalističke otadžbine. Vanredni Plenum je u potpunosti podržao Rezoluciju CK KPH i druge mere koje su preduzete »da bi se spriječio daljni štetočinski rad ove izdajničke grupice«. Druge mere značile su da će ti srpski lideri biti lišeni svih funkcija u partijskim i državnim organima vlasti, uhapšeni i podvrgnuti istom tretmanu kao i hiljade drugih osuđenih zbog Rezolucije IB-a.

U odluci Plenuma stoji da su navedeni rukovodioci kao agenti Informbiroa radili protiv privrednih mera, izgradnje socijalizma, spoljne politike vlade, »a to znači protiv odbrane mira u svijetu i posebno protiv slobode i nezavisnosti FNRJ«. Udarili su na »najdragocenije tekovine« NOR-a — bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata. Pokušali su da se prikažu »kao neke vođe Srba u Hrvatskoj« nanevši »najveću uvredu našem narodu«. U odluci se zaključuje: »Otud i izbacivanje ovih dezterera, izdajnika i kukavica iz redova naših organizacija ojačaće naše jedinstvo i snagu u našoj pravednoj borbi koja nas vodi ka pobjedi i ljestvoj budućnosti«.

Citiranje redakcijskih podnaslova iz govora delegata na Plenumu Glavnog odbora dovoljna je ilustracija atmosfere u kojoj su se Srbi iz Hrvatske razračunavali sa svojim najistaknutijim liderima: »To što su napravili ovi izdajnici nema ništa zajedničko sa Srbima«, »Izdajnici su

²⁵ SR, 22. 11. 1946.

²⁶ SR, 2. 3. 1947.

se prevarili kada su pomislili da će svi Srbi u Hrvatskoj krenuti za njima«, »Suština njihovog rada bila je informbirovska«, »Brkić je govorio da ne treba ispunjavati obaveze otkupa i postavljao neka izmišljena pitanja o neravnopravnosti«, »Narod Slavonije osuđuje i prezire izdajnike Brkića i družine«, »Bratstvo i jedinstvo naših naroda ništa ne može srušiti, a najmanje agenti IB-a«, »Upravo mi Srbi u Hrvatskoj trebamo objašnjavati našem narodu koja je politika koju su namislili da vode Žigić, Brkić, Opačić« itd.²⁷

Istraživanje jedinog nedeljnika Srba koji je u Hrvatskoj izlazio posle Drugog svetskog rata nameće nekoliko zaključaka:

1. Pojava »Srpske riječi« jedan je od plodova antifašističke borbe srpskog naroda u Hrvatskoj tokom Drugog svetskog rata. Dok je postojao kredibilitet te borbe, izlazio je i taj nedeljnik. Kako su vremenom sve aktivnosti Srba u javnom životu koje su značile njihovu nacionalnu emancipaciju redukovane i gašene, prestala je da izlazi i »Srpska riječ«, najpre kao nedeljnik a zatim i kao stručni časopis »Prosvjete«.

2. Iako je list ideološki bio u funkciji KPJ i njenog rešenja nacionalnog pitanja činjenica da se javljao na političkoj sceni Hrvatske značila je mnogo za politički, kulturni i javni život Srba u Hrvatskoj.

3. »Srpska riječ« ostaje svedok vremena u kojem su jedna za drugom marginalizovane i gašene institucije koje su u Hrvatskoj imale predznak srpski, što je bez obzira na to koliko su bile deklarativne ili politički instrumentalizovane bio veliki hendikep za nacionalna i građanska prava Srba u Hrvatskoj.

4. »Srpska riječ« svedoči o jasnoj političkoj manipulaciji hrvatske vlasti prema Srbima. U trenutku kad se od Srba tražilo puno angažovanje u oslobođilačkoj borbi data im je i kakva-takva ravnopravnost. Osnovan je Klub vijećnika, Glavni odbor, list »Srpska riječ«, zemljoradničko zadružarstvo, pevačko društvo, »Prosvjeta« itd. Zatim se čekalo vreme i politička klima da bi se te institucije jedna za drugom gasile. Činjenica da je za neke bila potrebna godina ili dve (zemljoradničko zadružarstvo, na primer), a za druge i tridesetak — nebitna je za konačan ishod.

²⁷ Duško Brkić, Rade Žigić i Stanko Opačić bili su članovi vlade NR Hrvatske, a Duško Brkić i Rade Žigić i članovi Prezidijuma.

MOMČILO MITROVIĆ

»SRPSKA RIJEČ« I POLOŽAJ SRPSKOG NARODA U HRVATSKOJ
1944—1950.

Rezime

U prvim posleratnim godinama, srpski narod u Hrvatskoj je prividno ostvarivao svoja nacionalna prava za koja se izborio u ratu. Međutim, vremenom su sve aktivnosti Srba koje su izražavale njihovu nacionalnu emancipaciju u javnom životu reducirane i gašene. Voljom hrvatskog političkog establišmenta, jedna za drugom marginalizovane su i gašene institucije koje su imale predznak »srpske«. Bez obzira što su te institucije bile van centara moći, bio je to uvod u gušenje građanskih i nacionalnih prava Srba u Hrvatskoj.

Uporedo sa tim procesom, tekle su i podele u srpskom nacionalnom biću koje su se ogledale u političkim aktivnostima kojima se stvarala iluzija o ravноправnosti Srba i Hrvata, sve u ime neprikosnovenog bratstva i jedinstva. Sve je to jasno ukazivalo na konačni ishod — trajni izgon srpskog naroda iz Hrvatske.

MOMČILO MITROVIĆ

»THE SERBIAN WORD« AND THE STATUS OF THE SERBS
IN GROATIA 1944—1950

Summary

In the first post-war years, the Serbs in Croatia appeared to enjoy the national rights for which they had fought during the war. Gradually, however, all the activities of Serbs which were publicly demonstrative of their national emancipation were reduced and then stopped. The Croatian political establishment marginalized and eradicated all institutions bearing the name »Serbian«. These institutions were removed from the centers of power but none the less their closing meant the eventual abolition of the civil and national rights of Serbs in Croatia.

At the same time, rifts occurred among the Serbs which were reflected by political activities which created the illusion of equality between the Serbs and Croatians in the name of brotherhood and unity. All this clearly indicated the ultimate purpose — the expulsion of Serbs from Croatia.

DRAGAN BOGETIĆ

Naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

SARADNJA JUGOSLAVIJE SA ZAPADNIM ZEMLJAMA 1953—1954. GODINE

Originalan naučni rad

UDC: 339.96(497.1)(091)

ABSTRACT: Rad se bavi problematikom vezanom za vojnu i ekonomsku pomoć zapadnih sila Jugoslaviji u dvogodišnjem intervalu posle Staljinove smrti. Posebna pažnja poklonjena je analizi ključnih faktora koji su determinisali tu saradnju i doprinisili stalnoj smeni uspona i padova u tom kontekstu. Spremnost zapadnih sila da materijalno pomognu Jugoslaviju u znatnoj meri je zavisila od jugoslovensko-sovjetskih odnosa, kooperativnosti jugoslovenskog rukovodstva u sklopu opšte odbrambene strategije NATO pakta i epiloga tršćanske krize. Iznalaženje prihvatljivih kompromisa radi prevazilaženja uzajamnih antagonizama proizašlih iz prisustva navedenih faktora, omogućilo je i jednoj i drugoj strani delimičnu realizaciju globalnih interesa. Rad je rađen na temelju istraživanja u Diplomatskom arhivu Saveznog ministarstva za inostrane poslove.

Odnosi Jugoslavije i zapadnih država neposredno po završetku Drugog svetskog rata mogu se, uslovno, podeliti na tri razdoblja.¹ Prvo razdoblje je vezano za period 1945—1948, dakle za vreme kada je Jugoslavija bila čvrsto vezana, kao i ostale istočnoevropske države, za Sovjetski Savez i samo neznatno saradivala sa pojedinim zapadnim državama. Drugo razdoblje od 1948. do 1953. godine karakteriše oštara sukob jugoslovenskog i sovjetskog rukovodstva i stalna opasnost od sovjetske vojne intervencije. U to vreme istočnoevropska grupacija država dovela je Jugoslaviju u poziciju ekonomski izolovane zemlje, kojoj je ozbiljno, pored vojne, pretila i opšta ekomska katastrofa. Takvo stanje Jugoslavija je nastojala da prevaziđe otvaranjem prema Zapadu i traženjem obimne pomoći sa te strane. Treće razdoblje vezano je za novu međunarodnu situaciju, nastalu posle Staljinove smrti marta 1953, kada je Jugoslavija, kao i u prethodnom periodu, ekonomski isključivo vezana za Zapad, ali kada je ta saradnja stalno u senci njenog hipoteičkog vraćanja u sovjetsku orbitu. Ta mogućnost je u velikoj meri limitirala kako spremnost zapadnih sila da i dalje ekonomski, politički i vojno

¹ O posleratnim odnosima Jugoslavije sa Zapadom videti šire: D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1988.

pomažu Jugoslaviju, tako i spremnost jugoslovenskog rukovodstva da unapređuje saradnju sa dotadašnjim partnerima.

Tokom dvogodišnjeg intervala posle Staljinove smrti, bez obzira na očekivanja jugoslovenskog rukovodstva i špekulacije zapadnih analitičara, ipak ne dolazi do bitnije promene jugoslovensko-sovjetskih odnosa. Razlozi za takvo stanje su izuzetno složeni i njihovo istraživanje prevazilazi okvire ovog rada. Međutim, nesumnjivo je da je to stimulativno delovalo na, donekle, uzdrmane odnose Jugoslavije i Zapada. U tom kontekstu od posebnog značaja je sklapanje Sporazuma o prijateljstvu i saradnji između Grčke, Turske i Jugoslavije 28. februara 1953. i Titovo putovanje u Veliku Britaniju marta 1953.

Sklapanjem sporazuma sa Grčkom i Turskom, Jugoslavija je ojačala pregovaračku poziciju u ukupnim političkim, ekonomskim i vojnim odnosima sa Zapadom. Stvaranje Balkanskog saveza bio je put indirektnog uključivanja Jugoslavije u zapadni odbrambeni sistem, što je vodilo novoj konstelaciji snaga u Južnoj Evropi uz dominaciju NATO pakta. Locirana na strateški kritičnoj geografskoj poziciji, a vojnički snažna, Jugoslavija je mogla odigrati ulogu jednog od stubova odbrane Zapada i njegove dalje penetracije u Evropi. U takvoj situaciji bilo je realno očekivati obimniju ekonomsku i vojnu pomoć Zapada Jugoslaviji na dugoročnoj osnovi. U tom smislu, već u vreme kad je postalo jasno da je sporazum Grčke, Turske i Jugoslavije na pomolu, američka vlada u želji da taj proces ohrabri istupa 7. januara saopštenjem o odobravanju nove pomoći Jugoslaviji od 20 miliona dolara namenjenih ublažavanju katastrofalnih posledica suše.²

Mesec dana kasnije Međunarodna banka objavljuje namjeru da Jugoslaviji dodeli novi, izuzetno povoljni zajam od 30 miliona dolara za nabavku teške industrijske opreme, a norveški parlament pridružujući se akciji Zapada odobrava Jugoslaviji zajam od 2 miliona kruna za kupovinu neophodnih prehrambenih proizvoda.³

Kooperativnost Zapada na samom početku 1953. godine imala je značajnog odraza na unutrašnju politiku Jugoslavije. Naime, upravo u ovo vreme definitivno se napušta koncept kolektivizacije sela i novog tretmana individualnog seoskog gazdinstva, koje ponovo postaje osnovica poljoprivredne proizvodnje kao u predratnoj Jugoslaviji.⁴

Uzlažna linija odnosa Jugoslavije sa Zapadom dostigla je maksimum Titovom posetom Londonu 16—21. marta 1953, koja je u svakom

² Diplomatski arhiv Saveznog ministarstva inostranih poslova (dalje: DASMP), PA, 1953, str. pov, f-2, 10.

³ D. Bekić, n. d., str. 502.

⁴ Zapadne države su pružanje obilnije ekonomske pomoći Jugoslaviji uslovjavale rešavanjem „seljačkog pitanja”, odnosno odustajanjem jugoslovenskog rukovodstva od forsirane kolektivizacije sela i presiće nad seljaštvo da se udržuje u državne radne zadruge. Jugoslovenski državni vrh se, međutim, teško mirio sa činjenicom o potpunoj promašenosti ovakve agrarne politike, kojom je želeo da potvrди svoju doslednost u primeni komunističkog koncepta ekonomskog preobražaja sela. Tek posle uzastopnih neuspeha na ovom planu i velike ekonomske, pa i političke štete, dolazi do kolebanja u vezi agrarne politike. Svest da se sopstvenim resursima kriza ne može prebroditi i zahtevi Zapada da se učini radikalni rez, uslovili su napuštanje koncepta kolektivizacije sela. To je i formalno potvrđeno 30. marta 1953. kada je Savezno izvršno veće donelo *Uredbe o imovinskim odnosima i reorganizaciji seljačkih radnih zadruga*.

pogledu bila jugoslovenski spoljnopolički trijumf. Po prvi put u posleratnoj istoriji diplomatskih odnosa u Veliku Britaniju je stigao lider jedne komunističke države i pri tome mu još bile ukazane najviše počasti i respektivn politički tretman.⁵

O razgovorima vođenim u Londonu na osnovu domaće arhivske dokumentacije vrlo malo se može sazнати. Sudeći po jednom dokumentu koji je začudo pristupačan istraživačima, sa visokog mesta naređeno je da se zabeleške o razgovorima Tita i Čerčila, po informisanju nadležnih, »komisijski spale«.⁶ Ipak, na osnovu Titovog zadovoljstva iskazanog po povratku sa putovanja, može se zaključiti da je postignuto ono na čemu je jugoslovensko rukovodstvo već duže vremena insistiralo — Jugoslavija je dobila garancije Zapada da će joj u slučaju napada Sovjetskog Saveza biti pružena puna vojna podrška. Na tu činjenicu navodi Čerčilova izjava: »Mi smo vaši saveznici; ako naša saveznica Jugoslavija bude napadnuta, mi ćemo ginuti zajedno sa vama!«⁷

Sumirajući rezultate svoje posete Velikoj Britaniji Tito je odmah po uploviljenju »Galeba« u splitsku luku, na velikom narodnom zboru, izneo utiske sa puta: »... moram sa ovog puta danas da kažem da je ono što smo mi tamo vidjeli i doživjeli, da je prijem na koji smo tamo naišli premašio sva naša očekivanja. Toplina, prijateljstvo i srdačnost bili su isti kao kad naši narodi pozdravljaju svog prijatelja. Moram da kažem da nas je to duboko dirnulo (...) U Londonu su nas smatrali ravniopravnim. Mi smo tamo razgovarali na potpuno ravniopravnoj osnovi, bez one nadmenosti koju smo nekad mogli da vidimo kod nekih ljudi na Istoku, a koja nam je vrlo teško padala. I baš to ravnopravno tretiranje Jugoslavije, jedne male zemlje, ali zemlje koju britanski narod duboko cijeni — što njegovi vodeći ljudi vide, pa nas i oni cijene — još više nam je ulilo povjerenje u same sebe i ukazalo nam da mi u Jugoslaviji treba da produžimo tim putem«.⁸

Arhivska građa londonskog arhiva Pablik Rekord Ofisa (Public Record Office) dublje osvetljava pozadinu neskrivenog zadovoljstva predsednika Tita razgovorima u britanskoj prestonici. U tim razgovorima jugoslovenska strana je ponudila Britancima »vrlo tesni odbrambeni aranžman sa zapadnim silama«, koji ne bi obavezivao Jugoslaviju na neposredno uključivanje u NATO pakt.⁹ Tom prilikom osetila se bojan žan jugoslovenskog rukovodstva da bi Zapad u novonastaloj situaciji posle Staljinove smrti mogao postići sporazum sa Sovjetskim Savezom kojom bi prepustio Jugoslaviju njihovoj dominaciji u zamenu za određene koncesije novog sovjetskog rukovodstva.¹⁰ Takve sumnje su otklonjene pozitivnim odgovorom na jugoslovensku inicijativu i decirano iznetim statvom britanske vlade objavljenim u zajedničkom komunikatu o london-

⁵ Tita je u Londonu primila britanska kraljica i za njega priredila ručak u Bakingemskoj palati. U političkim razgovorima učestvovalo su najviše političke ličnosti na čelu sa Vinstonom Čerčilom (Winston Churchill).

⁶ DASMIP, PA, 1953, str. pov, f-1, 168.

⁷ J. B. Tito, *Gовори и чланци*, knj. VIII, str. 45.

⁸ Isto, str. 41 i 44.

⁹ Public Record Office (dalje: PRO), FO 371, 107 838, 26th March, 1953.

¹⁰ Isto.

skim razgovorima da napad na Jugoslaviju ne može imati lokalan karakter' i da će ukoliko do njega dođe Jugoslavija imati svu podršku zapadnih sila.¹¹

Iskušenja na putu dalje saradnje

Nepostojanje zakonomernosti u odnosima Jugoslavije sa Zapadom i stalna iskušenja u tom kontekstu došli su do izražaja već nedelju dana po povratku predsednika Tita iz Velike Britanije. Naime, već je tada razgovor Kardelja sa britanskim ambasadorom Maletom nagoveštavao ozbiljne komplikacije u ovim odnosima u vezi razrešenja tršćanske krize. Jugoslaviji je predočeno da Zapad od nje očekuje značajne ustupke u vezi prevazilaženja navedenog problema i normalizovanja njenih odnosa sa Italijom.¹² Zapadne sile su kao argument za takvu orientaciju navodile potrebu da se obezbedi zadovoljavajući ishod predstojećih izbora u Italiji i otkloni opasnost da zbog nerešenog tršćanskog pitanja oslabi pozicija aktuelnog premijera De Gasperija, a nametne se italijanskoj javnosti profašističko-iridentistička koalicija Neni-Toljati (Nenni-Togliati).¹³

Jugoslovensko rukovodstvo je tokom čitavog niza razgovora sa predstavnicima zapadnih sile odbijalo navedene zahteve. Ono nije imalo razloga da odstupi od formule za rešavanje tršćanskog pitanja koju je u ranijim pregovorima sa ambasadorima SAD, Velike Britanije i Francuske izborilo. Naime, radilo se o zonalnoj podeli Slobodne teritorije Trsta, odnosno prihvatanju postojeće linije razgraničenja između dve zemlje kao konačnog rešenja.¹⁴ To je ujedno bilo najrealnije rešenje, kako sa stanovišta etničkog načela, tako i sa stanovišta postojećeg paralelograma sila na regionalnom i globalnom planu. Iako je kasniji razvoj događaja potvrdio navedeni zaključak, ipak je proteklo dosta vremena dok su se njegove premise u celini realizovale.

Odbijanje jugoslovenskog rukovodstva da odstupi od svog stava prema tršćanskom pitanju u predstojećem periodu doveše do novih zaoštravanja, kako na relaciji Jugoslavija—SAD i Velika Britanija, tako i u jugoslovensko-italijanskim odnosima. Tokom 1953. godine antagonizmi zbog nerešenog tršćanskog pitanja prerasli su u ozbiljnu krizu, koja je sve više pretila da dovede do ratnog sukoba. Takvu atmosferu »podgrevale« su i Italija i Jugoslavija obilno se koristeći metodom »uličnog pritiska«, što je neminovno vodilo masovnim nereditima koje je u pojedinim momentima bilo nemoguće kontrolisati od strane njihovih inicijatora. S druge strane, i Italija i Jugoslavija su u to vreme ispoljavale visoku dozu nezadovoljstva politikom zapadnih sila po pitanju

¹¹ Isto, 9th april, 1953.

¹² DASMIP, PA, 1953, str. pov, f-1, 137. *Zabeleška o razgovoru E. Kardelja sa britanskim ambasadorom I. Maletom*, 28. 3. 1953.

¹³ Isto.

¹⁴ *Zabeleška o razgovoru E. Kardelja sa ambasadorom SAD G. Alenom*, 7. januar 1952 — DASMIP, PA, 1952, str. pov, f-15, 40; *Zabeleška o razgovoru J. B. Tita sa američkim ambasadorom G. Alenom*, 28. 1. 1952 — Isto, 493; *Zabeleška o razgovoru V. Vlahovića sa britanskim ambasadorom I. Maletom*, 14. 2. 1952 — Isto, 372 itd.

razrešavanja nastale krize i pri tome podsticale buru nezadovoljstva kod svog javnog mnjenja.

Pogoršanje u odnosima Jugoslavije sa zapadnim silama uzrokovano je u velikoj meri i strahom Zapada od hipotetičke mogućnosti vraćanja Jugoslavije u orbitu komunističke grupacije država. Već u vreme kada sejavljaju prvi nagoveštaji o mogućnosti normalizacije odnosa Jugoslavije i SSSR-a, posle Staljinove smrti, dolazi do burnih reakcija u SAD. Protivnici programa vojne pomoći Jugoslaviji u američkom Kongresu zlurado su likovali optužujući američku administraciju za izbor pogrešnog spoljnopolitičkog kursa u odnosu na jednu komunističku državu. Naročito je ilustrativno istupanje kongresmena Charlesa Kerstena (Charles Kersten)¹⁵ kada je upozorio »da će Tito da sklopi mir sa Kremljem u vrlo skoroj budućnosti i u tom smislu »Ako se Tito vrati Kremlju, pokazaće se kako je velika mistifikacija koju su izveli protitovski branioци. Milioni dolara američke pomoći poslati Titu biće na korist Sovjeta«. Nadovezujući se na tu tezu, Kersten je upozorio da to znači da će se topovi, tenkovi i avioni dati Jugoslaviji okrenuti protiv Amerikanaca, te će morati biti uništavani novim topovima, tenkovima i avionima iz Zapadne Evrope. Iako postoji mogućnost da ne dođe do formalnog saveza Jugoslavije i SSSR-a, »sama Titova želja da pregovara s Kremljom treba da bude dovoljna da uveri američke političare da ne treba imati poverenja ni u kakvog komunističkog diktatora koje bilo narodnosti.¹⁶

Stanovišta u Kongresu o vraćanju Jugoslavije u komunistički blok temeljila su se na informacijama SAD o aktuelnim jugoslovensko-sovjetskim kontaktima. Naime, 29. aprila 1953. susreli su se otpravnik poslova jugoslovenske ambasade u Moskvi Dragoje Đurić i sovjetski ministar inostranih poslova Vjenčeslav Molotov.¹⁷ Radilo se, u stvari, o kurtoaznom činu vezanom za protokolarnu praksu prijema aktreditovanih predstavnika stranih država od strane novog ministra.¹⁸ Međutim, to je ujedno bio prvi zvanični razgovor dve vlade posle prekida odnosa od skoro pet godina. Tom prilikom sondiran je teren za međusobnu razmenu ambasadora, koja će kasnije uslediti.¹⁹

Bez obzira na neosporan interes Jugoslavije da popravi odnose sa Sovjetskim Savezom, nagađanja na Zapadu o njenom vraćanju u orbitu komunističke grupacije država počela su ozbiljno da ugrožavaju ostvaren stepen saradnje sa zapadnim silama. U takvoj situaciji jugoslovensko rukovodstvo je smatralo da je neophodno javno obrazloženje aktuelnog političkog kursa sa najvišeg mesta. Stoga, na zboru u Pazinu 14. juna 1953, Tito se široko osvrnuo na sovjetsku ponudu razmene ambasadora, jugoslovenski odgovor i sve druge relevantne činioce tom kon-

¹⁵ Isto, 1953, pov, f-81, 4184.

¹⁶ Dr Đoko Tripković, *Normalizacija jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa 1953*, „Istorija 20. veka“, 1/94, str. 111—122.

¹⁷ DASMIP, PA, 1953, str. pov, f-3, 146.

¹⁸ Do inicijative za razmenom ambasadora dolazi 6. 6. 1953. od strane Molotova, koji je obavestio jugoslovenskog otpravnika poslova D. Đurića o nameri svoje zemlje da u Jugoslaviju pošalje ambasadora Vasilija Valjkova. Molotov je zatražio za svog diplomatu agremen, što je jugoslovenska vlada prihvatile. Svog ambasadora Jugoslavija je u Moskvu uputila tek oktobra 1953. Međutim, razmena ambasadora nije dovela i do unapređenja međusobne saradnje. Do poboljšanja jugoslovensko-sovjetskih odnosa dolazi tek tokom 1955. i 1956. godine.

tekstu. Kao što je to činio i ranije, jugoslovenski lider se, iznoseći pred okupljenu masu majsloženje probleme »visoke politike«, obraćao u stvari velikim silama, prvenstveno Sjedinjenim Državama. Napomenuo je da jugoslovensko rukovodstvo ni jednom od 1948. godine nije tvrdilo da nikad više neće sa Sovjetskim Savezom ništa imati, da ne želi bar normalne diplomatske odnose. Jugoslavija će prihvati ponudu za razmenu ambasadora, ali taj čin ne znači istovremeno i normalizaciju odnosa, niti njihovo poboljšanje. Posle Staljinove smrti došlo je do porasta graničnih incidenata i agresivnih akcija istočnoevropskih država — u tom intervalu zabeleženo ih je 860; znači, povećali su se za polovinu u odnosu na prethodnu godinu kada je Staljin još bio živ. Međutim, kao zlonamerna podvala okarakterisane su teze da će Jugoslavija promeniti politiku prema Zapadu. Njihov cilj je »da nas izoliraju od naših dosađnjih saveznika na Zapadu.« Jugoslovenski narodi, pak, »dokazali kako u najnovijoj tako i ranijoj historiji, svoju odanost saveznicima. Mi ne okrećemo kaput kako vjetar duva. Mi znamo držati svoju riječ i mi smo uvijek govorili istinu i svakom u oči rekli dokle možemo ići, a oda-kle dalje ne možemo.¹⁹

Titov govor u Pazinu ostavio je izuzetno jak utisak na zapadnu javnost. S obzirom da je on bio kombinovan i sa »živom« diplomatskom aktivnošću jugoslovenskih predstavnika u zapadnim državama, procene o novom radikalnom obrtu spoljнополитичке orientacije Jugoslavije polako se napuštaju.²⁰ Već sledećeg meseca dolazi do novih inicijativa Zapada na planu unapređenja međusobnih odnosa.

U tom smislu, posle prekida razgovora o daljoj ekonomskoj pomoći, u drugoj polovini 1953. ostvareni su značajni kontakti, inicirani na pomalo neuobičajen način. Naime, ambasadori triju zapadnih država su jugoslovenskoj vladi uputili nacrt note u vezi nastavljanja pomoći za 1953—1954. »ukoliko je ona uopšte spremna da o tome diskutuje.« Kao i navedena formulacija, tako i ostatak teksta su bili sastavljeni u pomirljivom tonu, naročito ako se uzme u obzir aktuelno držanje Zapada.²¹

Domet ekonomске i vojne saradnje Jugoslavije i zapadnih država

Iako su uklonjene političke barijere koje su opterećivale odnose Jugoslavije sa Zapadom, ostao je niz ograničavajućih faktora u tom kontekstu. Problem u vezi daljeg unapređenja ekonomске saradnje Jugoslavije i Zapada sastojao se, pre svega, u različitim konцепцијама daljeg ekonomskog preobražaja jugoslovenske privrede i otklanjanja negativnog platno-bilansnog kretanja u tom kontekstu. Jugoslovensko rukovodstvo je dobijenu pomoć i dalje koristilo za finansiranje određenih industrijskih objekata odbacujući upozorenja Zapada da na taj način nije mogućno razrešiti navedeni disparitet.

U tom smislu indikativan je razgovor ambasadora V. Velebita sa britanskim ambasadorom Maletom 18. marta 1953. Govoreći o izgledima Jugoslavije za primanje nove ekonomске pomoći, Malet je podvukao

¹⁹ J. B. Tito, n. d., knj. VIII, str. 124, 125 i 128.

²⁰ DASMIP, PA, 1953, pov, f-80, 410 034.

²¹ Isto, pov, f-79, 418 459.

pesimizam i upozorio da njegova vlada nema više nameru da produži ekonomsku pomoć. Ona nije »stekla uverenje da se ekonomska situacija u Jugoslaviji popravlja i da prema tome postoji izgled da će se Jugoslaviji morati pružati ekonomska pomoć kroz jedan neodređeno duži period.« Britanski ambasador je opisao tu pomoć kao »sipanje u jedno bure bez dna«. Kao glavni razlog za takvo stanje naveo je neadekvatnu politiku investiranja — umesto da se investicije usmere u nabavku opreme za poljoprivrednu i unapređenje šumarstva i saobraćaja, kako je dogovorenno, one se kanališu na razvoj industrijskih pogona koji ne mogu u skoroj budućnosti ojačati izvoznu moć jugoslovenske privrede.²²

Sličan je bio i razgovor Velebita sa britanskim ministrom finansija Batlerom (Butler), koji je potvrdio stanovište svoje vlade, upozoravajući da preostali deo britanske pomoći od 1.800.000 funti neće biti isplaćen ukoliko se Jugoslavija ne obaveže da će ga isključivo koristiti za nabavku investicione opreme za poljoprivrednu proizvodnju.²³

Drugi problem koji je i dalje ozbiljno dovodio u pitanje ekonomsku saradnju Jugoslavije sa Zapadom tokom 1953. i 1954. godine bilo je nerešeno tršćansko pitanje čiji se burni rasplet odvijao upravo u tom vremenskom intervalu. Zapadni predstavnici su uporno vezivali ekonomsku problematiku za veću kooperativnost jugoslovenskog rukovodstva na planu razrešenja tog gorućeg problema koji je nepovoljno delovao na dajući penetraciju i odbrambenu moć NATO pakta. U tom smislu naročito je indikativan razgovor zamenika američkog podsekretara u Stejt departmentu, Roberta Marfija (Robert Murphy) sa jugoslovenskim rukovodstvom, u Beogradu 14—19. septembra 1954.

Robert Marfi je bio najviši funkcioner Stejt departmenta koji je do tada posetio Jugoslaviju. On je već na početku razgovora obavestio svoje domaćine »kako je povod ovog njegovog puta problem izgradnje evropske kolektivne bezbednosti. S tim u vezi Predsednik Ajzenhauer upućuje preko njega svom prijatelju, Predsedniku Titu, poruku u kojoj izražava želju da Jugoslavija doprinese rešavanju Tršćanskog pitanja. Jedna beznačajna teritorija je u pitanju i jedan državnički gest oduštejanja od iste, omogućio bi rešenje pitanja Trsta — jer će oni Amerikanci, prisiliti Italiju da prihvati sporazum (sa njima će on u Rimu grubo da razgovara) i istovremeno olakšao njima da nam pomognu u rešavanju naših ekonomske problema.« Jugoslovenskoj strani je predočeno »da je Vlada SAD, uvidajući hitnost problema pšenice odlučila da našoj vladi stavi na dispoziciju 400 000 tona pšenice«.²⁴

Jugoslovenski predstavnici su i ovaj put odbili svaku mogućnost davanja teritorijalnih koncesija za ekonomsku pomoć, naglašavajući da nemaju »nikakvu teritoriju za pogađanje« i da će njihovi narodi radije »biti gladni ove godine, nego da im je hrana obezbeđena po cenu ustupaka nacionalne teritorije«.²⁵

Međutim, pitanje Trsta je ubrzo posle tih pregovora bilo skinuto sa dnevног reda 5. oktobra 1954, potpisivanjem Memoranduma o saglas-

²² Isto, f-23, 44 036. *Zabeleška o razgovoru ambasadora V. Velebita sa britanskim ambasadorom I. Maletom, 18. 3. 1953.*

²³ Isto, 45 755.

²⁴ Isto, 1954, f-3, 622.

²⁵ Isto, 1955, f-3, 332.

nosti Jugoslavije, Italije, Velike Britanije i SAD. Time je konačno i taj balast u odnosima Jugoslavije sa Zapadom bio eliminisan.

Mesec dana kasnije potpredsednik jugoslovenske vlade Svetozar Vukmanović Tempo, zadužen za resor privrede, oputovao je u Vašington da bi predao Stejt departmenitu zahtev za 700.000 tona pšenice za fiskalnu 1955. godinu, pored 400.000 tona koje su već bile isporučene.²⁶

Amerikanci su se saglasili sa tim zahtevom, ali pod uslovom da im se obezbedi da samostalno raspolažu sa dinarskom protivvrednošću isporučene pšenice. To je bilo u skladu sa američkim Zakonom o poljoprivrednoj pomoći donetim 1954. godine na inicijativu Federacije farmer-skih biroa koja je insistirala na pooštrenoj kontroli nad izvozom pšenice. Međutim, to je značilo i mogućnost da se SAD direktno mešaju u jugoslovensku ekonomsku politiku i obezbede kontrolu nad određenim značajnim privrednim punktovima. Stoga Tempo oštroti odbija ponudu upozoravajući da će »naš narod i ovog puta radije pristati da jede lišće nego što će dopustiti da bude ugrožena nezavisnost zemlje.«²⁷

Zbog obostrane zainteresovanosti pregovori su ipak nastavljeni u Beogradu. Sporno pitanje je rešeno tako što se vlada SAD obavezala da će isporučiti Jugoslaviji 1,3 miliona tona pšenice, a da će Jugoslavija moći da dinarsku protivvrednost troši samostalno, ali strogo namenski — za izgradnju Jadranske magistrale.²⁸

Navedena epizoda u pregovorima sa SAD, kao i činjenica da je britanskom odlukom iz 1954. — da ne daje više pomoći Jugoslaviji — nagovešteno okončanje aranžmana Tripartitne pomoći,²⁹ bitno su uticali na jugoslovensko rukovodstvo da se opredeli za usvajanje racionalnije investicione i ekonomskie politike. Napušta se izgradnja čitavog niza krupnih industrijskih objekata, a akcenat se stavlja na širenje izvozno orijentisanih programa.

Pomenuti trendovi u ekonomskim odnosima Jugoslavije i Zapada tokom 1953. i 1954. godine ispoljavali su se na sličan način i u sferi vojne saradnje. I tu, posle znatne stagnacije izazvane tršćanskom krizom i sumnjom Zapada da se Jugoslavija vraća u komunistički blok, dolazi do važnog obrta u drugoj polovini 1953. Zapadne sile ponovo daju »signale« da su spremne za obnovu saradnje.

Jedna od ključnih inicijativa u navedenom kontekstu je bio poziv triju zapadnih sila da predstavnici Jugoslavije sredinom jula 1953. dođu u SAD na razgovore o vojno-operativnoj saradnji. Već 24. avgusta iste godine otpočinje u Vašingtonu druga jugoslovensko-tripartitna konferencija. Konferenciju su jugoslovenski predstavnici iskoristili za sondiranje terena za ostvarivanje što šireg programa vojne pomoći Zapada, dok je druga strana nastojala da težiše rada prebaciti na razmatranje operativnih planova i što čvršće vezivanje Jugoslavije za odbrambenu strategiju NATO pakta.

²⁶ PRO, FO, 371, 113, 175, 16th December, 1954.

²⁷ Svetozar Vukmanović Tempo, Revolucija koja teče, knj. IV, str. 157.

²⁸ DASMIP, PA, 1955, str. pov, f-3, 332.

²⁹ Ipak, pod uticajem SAD, Velika Britanija je produžila svoje učešće u Tripartitnom programu i na interval 1954/1955. U tom kontekstu udeo SAD sveden je na 35 miliona dolara, Velike Britanije na 6 miliona dolara, a Francuske na 2 miliona dolara.

Spremnost učesnika vašingtonskih pregovora na izvesne ustupke dovela je do obostrano prihvatljivog kompromisa. S obzirom da su predstavnici zapadnih država vezivali vojnu pomoć za saradnju Jugoslavije sa komandantima NATO-a, jugoslovenska delegacija se saglasila da se po tom pitanju obezbedi uspostavljanje kontakata na odgovarajućem nivou. Druga strana, pak, izjavila je da Jugoslavija može računati na punu materijalnu podršku u vezi naoružanja i vojne opreme.³⁰

U periodu koji je nastupio — do kraja 1954, vojna pomoć, prema podacima Diplomatskog arhiva Saveznog ministarstva za inostrane poslove, kretala se u vrednosti od oko 800 miliona dolara. Od toga iznos vojne pomoći SAD Jugoslaviji za 1953/54. godinu premašio je 216 miliona dolara. Po visini primljene pomoći Jugoslavija se nalazila na četvrtom mestu (iza Velike Britanije, Francuske i Italije).³¹ Međutim, bez obzira na te impozantne cifre bazirane na podacima o cenama pojedinih prikupljenih artikala, treba imati u vidu niz ograničavajućih faktora vezanih za ovu pomoć.³²

Objektivna analiza strukture i vrednosti vojne pomoći Zapada Jugoslaviji u navedenom vremenskom intervalu suočava se neminovno sa problemom adekvatnog pristupa dostupnim podacima. Ti podaci, na prvi pogled, govore o spektakularnim potezima američke administracije prema jednoj komunističkoj državi, s obzirom da se radi o vremenu oštре ideoško-političke podele sveta u kome su takvi obrti krajnje neuobičajeni. S druge strane, iz izveštaja Državnog sekretarijata za narodnu odbranu jugoslovenskom Ministarstvu inostranih poslova uočljivo je izrazito nezadovoljstvo obimom i strukturu primljene pomoći.

Pri tome se polazi od komparativne analize pomoći koju su SAD pružale svojim ključnim saveznicima u NATO-u i pomoći upućenoj Jugoslaviji, što očigledno govori o tome da je jugoslovensko rukovodstvo smatralo svoju zemlju značajnjom za odbranu Zapada od sovjetske opasnosti, nego bilo koju članicu NATO pakta.

Stvarni domaćaj vojne pomoći Zapada Jugoslaviji je teško utvrditi na osnovu kvantitativnog vrednovanja prezentiranih podataka. Ono što je neosporno, to je da je zahvaljujući vojnoj saradnji sa zapadnim zemljama Jugoslavija stvorila solidnu materijalnu osnovu za jačanje svoje armije, i ono što je možda još bitnije, ojačala svoju ozbiljno uzdrmanu poziciju u međunarodnoj zajednici.

³⁰Isto. Vojna saradnja FNRJ sa Zapadom.

³²Isto, 1953, pov, f-80, 410 034. *Pomoć Jugoslaviji*.

³²Više od 80% primljene opreme i naoružanja već je upotrebljavano u jedinicama NATO-a i pre isporuke znatno amortizovano. Jedan deo je čak spadao u zastarelu opremu izbačenu iz standardnog naoružanja armija zapadnoevropskih država i proizvodnje u njima. Tu su spadala razna borbena i neborbena vozila, avioni F-84, deo sredstava za informatiku i veze, kao i artiljerija. S obzirom da se za taj deo opreme nisu proizvodili ni rezervni delovi, veliki problem je predstavljalo njegovo dalje održavanje (*Pregled dosadašnje vojne pomoći*. — Isto.)

DRAGAN BOGETIC

SARADNJA JUGOSLAVIJE SA ZAPADNIM ZEMLJAMA TOKOM
1953. I 1954. GODINE

Rezime

Tokom 1953. i 1954. godine Jugoslavija se oslanjala isključivo na ekonomsku i vojnu pomoć zapadnih sila. Ta pomoć Jugoslaviji je bila izuzetno značajna za probor ekonomske izolacije sa kojom se suočila posle sukoba sa istočnoevropskim zemljama i za jačanje njene privredne i odbrambene moći. Istovremeno, ona se uklapala u strateške interese Zapada vezane za konfrontaciju sa SSSR-om u vreme hladnog rata. Podržavajući samostalnost Jugoslavije zapadne sile su ohrabrivale i ostale komunističke države da se oslobođe sovjetske dominacije.

Međutim, bez obzira na neosporan interes obeju strana za saradjnjom, razlike u društveno-političkim sistemima i odnosu prema aktualnim međunarodnim zbivanjima ozbiljno su komplikovale međusobnu komunikaciju. Stoga je Jugoslavija, u naporu da svede na što je moguće manju meru navedena ograničenja, morala da učini izvesne ustupke Zapadu na unutrašnjem i spoljnopolitičkom planu. U kontekstu opšte liberalizacije političkog i privrednog sistema konačno je napuštena politika prinudnog otkupa na selu, a pristupilo se tolerantnijem odnosu prema političkim oponentima (oslobađanje političkih zatvorenika). S druge strane, jugoslovensko rukovodstvo je moralo pokazati adekvatnu kooperativnost po pitanju Trsta i globalnog odbrambenog programa NATO pakta. To je bilo vezano i za otklanjanje sumnji Zapada o vraćanju Jugoslavije u sovjetsku orbitu.

Efekat radikalne izmene jugoslovenske spoljnopolitičke strategije tokom prve polovine 50-tih godina i danas je predmet različitog tumačenja u domaćoj i stranoj literaturi. Međutim, ono što je neosporno to je činjenica da je Jugoslavija na taj način ojačala svoju poziciju u međunarodnoj zajednici i izbegla opšti privredni kolaps koji joj je pretio.

DRAGAN BOGETIC

YUGOSLAVIA'S RELATIONS WITH WESTERN COUNTRIES
1953—1954

Summary

Yugoslavia almost exclusively relied on economic and military aid of the Western powers during 1953 and 1954. This aid was particularly significant to Yugoslavia as a means of overcoming the economic isolation in which the country found itself after the conflict with East European countries and as a means of strengthening its economic and defensive resources. At the same time, the aid correlated with Western strategic interests deriving from the confrontation with the USSR during the

cold war. The support given Yugoslavia was meant to be an incentive to other communist countries to free themselves of Soviet dominance.

However, notwithstanding the definite interest of both sides in co-operation, the differences in their socio-political systems and their views on current world events were so vast that they seriously hampered their communication. In an effort to reduce these differences as much as possible, Yugoslavia was compelled to make certain concessions to the West in the sphere of both internal and foreign politics. As part of the general liberalization of the political and economic system the former habitual practice of requisitioning the farmers' crops was finally abandoned and a more tolerant attitude was taken towards political opponents (release of political prisoners). The Yugoslav leadership also had to demonstrate an appropriate willingness to co-operate over the issues of Trieste and the global defense program of the NATO. This was one of the ways of dispelling the West's doubts regarding Yugoslavia's possible return to the Soviet orbit.

The effect of radical changes made in Yugoslav foreign politics during the first half of the fifties is still a matter of debate and different interpretation in domestic and foreign literature. However, a fact which cannot be denied is that in this way Yugoslavia fortified its position in the international community and avoided the general economic ruin which had otherwise threatened her.

DOKUMENTI

KOSTA NIKOLIĆ

Istraživač-saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

PLAN VRHOVNE KOMANDE JUGOSLOVENSKE VOJSKE U OTADŽBINI O RAZORUŽANJU ITALIJANSKIH GARNIZONA U FOČI, ČAJNIČU I GORAŽDU U PROLEĆE 1943. GODINE

Drugi svetski rat je polovinom 1943. godine ušao u odlučujuću fazu. Porazi nemačkih trupa na Istočnom frontu, savezničke pobeđe u Africi i očekivana kapitulacija Italije, jasno su ukazivali na skori slom sila Osovine. U takvoj situaciji, Vrhovna komanda Jugoslovenske vojske u otadžbini (JVUO) očekivala je savezničko iskrcavanje na Jadransku obalu i otvaranje drugog fronta na Balkanu, što bi joj otvorilo mogućnost za pokretanje opštег ustanka, u skladu sa njenim vojno-političkim ciljevima. Zato je (verovatno) u proleće 1943. godine izrađen plan o mobilizaciji četničkih odreda Jugoslovenske vojske u Crnoj Gori, Hercegovini i Sandžaku, u cilju razoružanja italijanskih garnizona. Ovom prilikom dajemo na uvid javnosti plan Vrhovne komande JVUO o razoružanju italijanskih garnizona u Foči, Čajniču i Goraždu (prilozi 1—4).

Dokumenta koja se objavljaju nalaze se u Vojnom arhivu Vojno-istorijskog instituta (Četnička arhiva) u fondu: Vrhovna komanda Jugoslovenske vojske u otadžbini. Prilozi 1—4 predstavljaju celinu od četiri naredbe načelnika štaba Vrhovne komande JVUO, armijskog generala Dragoljuba Mihailovića.

Prva naredba (prilog br. 1) jeste opšta zapovest za mobilizaciju četničkih odreda Drinskog korpusa zbog pokretanja ustanka. U njoj dominira nacionalna retorika i romantika, prožeta opštim duhom karakterističnim za vojno-političke ciljeve četničkog pokreta i shvatanja D. Mihailovića o mestu i ulozi njegove organizacije u opštim tokovima Drugog svetskog rata. Naredbe »O. br. 3« i »O. br. 4« (prilozi 2—3) sadrže detaljan plan za mobilizaciju četničkih jedinica i osvajanje tri grada u Hercegovini, tj. plan za zaposedanje određenih položaja na kojima bi se obrazovao drugi front na Balkanu, u skladu sa očekivanom savezničkom invazijom.

Prilog br. 4 sadrži tekst ultimatuma italijanskim garnizonima u Foči, Čajniču i Goraždu u kome je tražena njihova predaja. Tekst ultimatuma bio je istovetan za sve italijanske garnizone, od kojih je zahtevana bezuslovna kapitulacija.

U ovim dokumentima nalazi se dosta podataka o sastavu jedinica JVUO, načinu četničkog ratovanja, kao i o organizaciji Mihailovićevog

pokreta, njenim opštim ciljevima, odnosu prema okupatoru, Hrvatima i muslimanima, vojnim potencijalima.

Original dokumenata koja se objavljuju nije sačuvan. Dostupne su kopije, pisane mašinom, cirilicom, u lošem arhivskom stanju, tako da su pojedini delovi teksta teško čitljivi, a neke reči nečitljive. Kopije dokumenata bile su upućene iz Vrhovne komande jedinicama Drinskog korpusa. Kopije ova četiri dokumenta nemaju hronološku oznaku. Na osnovu analize njihovog sadržaja pretpostavili smo da su izrađeni tokom proleća (eventualno početkom leta) 1943. godine, posle završetka savezničke kampanje u Tunisu, a pre angloameričke invazije u Italiji.

*

Vrhovna komanda JVUO izradila je istovetne planove za mobilizaciju, osvajanje gradova i posedanje položaja u cilju stvaranja drugog fronta i za Nevesinjski, Romanijski i Ozrenski korpus, kao i za Hercegovačku leteću brigadu.

Nevesinjski korpus (komandant, poručnik Milorad Popović, u sastavu: Mostarska, 1. i 2. Nevesinjska, Konjička, Gatačka i Golijaška brigada) trebalo je da zauzme Mostar.¹ Romanijski korpus (komandant, kapetan Milorad Momčilović, u sastavu: 1., 2. Sarajevska, Vlasenička, Rogatička i Kalinovačka brigada) dobio je zadatak da razoruža italijanske garnizone u Trnovu i Bradini, kao i da »preduzme mobilizaciju svojih jedinica i dovođenje istih na određene prostorije za izvršenje strategijskog razvoja«.² Korpus je trebalo da drži oslonac na Bjelašnici, kako bi dočekao dolazak savezničkih jedinica.

Ozrenski korpus (sastav: Zenička, Visočka, Kladanjska i Žepačka brigada) trebalo je da izvodi akcije »po četničkom načinu ratovanja«, ispred položaja drugog fronta. Zadatak korpusa bio je da uspori neprijateljsko kretanje ka liniji drugog fronta: »Neprijatelja uznemiravati neprekidnim prepadima, ometati mu saobraćaj, održavanje veza. Otuda i proistiće važnost dobijenog zadatka, kao i potreba najenergičnijeg rada, da bi se ovaj zadatak od prvoklasne važnosti blagovremeno izvršio, a time će se olakšati u mnogome odbrana trupa na položaju«.³

Isti zadatak dobila je i Hercegovačka leteća brigada.⁴

*

Planovi Vrhovne komande JVUO aktivirani su sredinom leta 1943. godine posle iskrcavanja Amerikanaca i Britanaca na Siciliji (10. jula) i pada Musolinija (25. jula) što će biti uvod u kapitulaciju Italije. Time je otvoren širok vojno-politički prostor na jugu nacističke tvrđave. Tu prazninu težili su da popune i JVUO i NOVJ — došlo je do velikog

¹ Vojni arhiv Vojno-istorijskog instituta, *Četnička arhiva, fond: Vrhovna komanda Jugoslovenske vojske u otadžbini* (dalje: VA VII, ČA, Vrhovna komanda); 8-2-19.

² VAVII, ČA, Vrhovna komanda, 8-2-20.

³ VAVII, ČA, Vrhovna komanda, 8-2-21.

⁴ VAVII, ČA, Vrhovna komanda, 8-2-22.

pregrupisavanja na jugoslovenskoj teritoriji, u skladu sa očekivanom brzom pobedom.⁵

U tom smeru išla su velika nadanja VK JVVO. Zato je i proglaš D. Mihailović pun nacionalne romantike i veličanja oslobođilačke borbe, u očekivanju konačne pobeđe.

Jedinice JVVO su ofanzivne akcije počele u avgustu 1943. godine. Na prostoru istočne Hercegovine i Sandžaka nalazila se 118. nemačka divizija koja je sprečavala četnička dejstva. Ipak, do 3. septembra 1943. godine četnici su oslobođili Foču, Čajniče, Ustikolinu, Novu Varoš, Rudo i Mioč, a Kalinovik i Goražde zaposeli su Nemci.⁶ U Sandžaku su istovremeno dejstvovale i jedinice 2. korpusa NOVJ (2. proleterska divizija). One su imale izričito naređenje Josipa Broza da »razbiju i onemoguće četničku mobilizaciju«, uz napomenu da se »još uvek ne upuštaju u jakе borbe sa Nemcima«.⁷ Time se ono što je trebalo da bude razoružanje italijanskih snaga i borba za oslobođenje zemlje pretvorilo u građanski rat.

General Mihailović je optuživao partizane da se povlače i prolaze između nemačkih garnizona u Kalinoviku i Goraždu, izbegavajući borbe sa Nemcima, a istovremeno napadaju trupe Jugoslovenske vojske »u cilju preotimanja vlasti«. Zbog toga je Mihailović 3. septembra tražio od britanskog pukovnika Bejlja da interveniše kod Britanske vojne misije pri Vrhovnom štabu NOVJ kako bi se obustavili napadi: »Koristim ovaj slučaj da Vam istaknem ponovo komunističke težnje u borbi za vlast, kao i dokaz njihove agresivnosti prema nama. Ova komunistička grupa nalazi se sada u oblasti sela Jabuke, oko 10 km severozapadno od Ustikoline. Pošto Vi imate svoju misiju kod komunista, potrebno je da se od ovakvog rada oni odvrate i upute tamo odakle su došli, tj. u hrvatske krajeve, da ne bi ometali i dalje časnu borbu koju delovi Jugoslovenske vojske vode protiv okupatora«.⁸

Čim je proglašena kapitulacija Italije pukovnik Bejli je dobio instrukcije da sa jednim odredom Mihailovićeve vojske ode u Berane i prihvati predaju italijanske divizije »Venecija«, pre nego što stignu Nemci. Na putu se nalazio grad Prijepolje, sa nemačkim garnizonom od oko 1.000 vojnika. U noći između 11. i 12. septembra 1943. četnici su, prema svedočenju Mihailovićevog oficira Rudolfa Perhineka i pukovnika Bejlja, osvojili Prijepolje.⁹ Međutim, komandant italijanske divizije u Beranama, general Antonio Oksilia, odlučio je da se stavi pod fiktivnu komandu saveznika, preko pukovnika Bejlja, pa četnici nisu uspeli da razoružaju garnizon i da se sami naoružaju.¹⁰ Slično je bilo i sa italijanskim garnizonom u Priboju koji se »predao« pukovniku Bejliju 12. septembra 1943. pa Mihailovićeve snage nisu izvršile razoružanje.¹¹

⁵ Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, Beograd, 1985, II, str. 7.

⁶ VAVII, CA, Vrhovna komanda, 20-3-46.

⁷ V. Đuretić, cit. delo, str. 10.

⁸ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (dalje: Zbornik NOR-a), Beograd 1983, tom XIV, knj. 2, str. 929—930.

⁹ Dejvid Martin, *Mreža dezinformacija — Čerčilova jugoslovenska greška*, Beograd 1991, str. 186—187.

¹⁰ Isto, str. 187.

¹¹ Isto, str. 188.

Jedinice JVUO 4. oktobra 1943., pod komandom majora Zaharija Ostojića, oslobodile su i Višegrad, u kome su se nalazile jake snage Nemača i ustaša.¹² Tako je do početka oktobra 1943. Drinski korpus JVUO u Sandžaku držao oblast zapadno od Pljevlja, kao i Foču, Čajniče i Kalinovik.

Pošto su i odredi NOVJ imali iste pretenzije, jedinice 2. proleteriske divizije upale su u predeo oko Kolašina sa jedne strane, i u prostor na potezu Sjenica—Nova Varoš sa druge, želeći da istovremeno ostvare prodor i u Srbiju. Tako je došlo do novog razbuktavanja građanskog rata. U cilju pojačanja svog položaja, Vrhovna komanda JVUO naredila je mobilizaciju svojih snaga iz Srbije — Javorski, Požeški, Zlatiborski i 1. Ravnogorski korpus. Cilj je bio da se istovremeno osigura severni deo ove teritorije od Nemaca i Bugara (1. Ravnogorski korpus) a ostala tri korpusa trebalo je da blokiraju odrede NOVJ na prostoru Nova Varoš—Priboj—Sjenica—Pljevlja.¹³

Komandant Čajničke brigade izvestio 3. septembra komandanta Drinskog korpusa da nije u mogućnosti da mobiliše Goraždanski bataljon. Odziv je bio slab iz sledećih razloga: 1) veliki deo stanovništva je naklonjen partizanima »i sada kada su partizani u blizini neće ni da čuje za četnike«; 2) strah od odmazde kod simpatizera partizana i kod muslimana; 3) gradsko stanovništvo Goražda (i Srbi i muslimani) naklonjeno je partizanima.

Na kraju je komandant Čajničke brigade zaključio: »Što se tiče Turaka, oni još sede na tri stolice: jedni su za nas, drugi za partizane, a treći za ustaše. Oni ni jednima definitivno ne prilaze, već samo pokazuju izraze svojih simpatija. Sa njima protiv partizana ne može se za sada ništa učiniti, jer ih većina veruje u pobedu partizana«.¹⁴

(...) 1943.

Položaj

Prilog br. 1

NAREDBA BROJ 1

Načelnika štaba Vrhovne komande Kraljevine Jugoslavije

»Naši veliki i moćni saveznici Englezi, Amerikanci i Rusi u toku prošle 1942. godine, slomili su napadni elan nemačkih, italijanskih i japanskih snaga u tolikoj meri da sada njihove armije stalno odstupaju, gonjene od nadmoćnijih savezničkih snaga. Ove godine naši saveznici nameravaju da svojim ogromnim raspoloživim snagama definitivno potku snage sila osovine i time donešu tako dragu slobodu celoj porobljenoj i namučenoj Evropi.

Na ruskom frontu nemačke snage nalaze se u opštem odstupanju, pošto su im Rusi zadali nekoliko snažnih udaraca i zarobili veći broj vojnika sa ogromnim ratnim plenom. U Africi, naši saveznici Englezi, Ame-

¹² VAVII, ČA, Vrhovna komanda, 2-3-49; *Naređenje Štaba Vrhovne komande JVUO* od 7. 10. 1943.

¹³ Isto.

¹⁴ *Zbornik NOR-a*, tom .XIV, knj. 2, str. 930—931.

rikanici i slobodni Francuzi, izvojevali su odlučne uspehe i pad Afrike je samo pitanje dana. Zauzećem Afrike, mnogoljudne savezničke armije, biće slobodne za dalje operacije u pravcu Balkana i Italije. U ovom opštem neuspehu armija sila osovine, izgleda kao najverovatnije da je Nemačka vrhovna komanda odlučila da na ruskom vojištu skrati svoj front, a da delom svojih snaga i italijanskim divizijama pojača svoje snage u našoj zemlji, te da se tako ojačanim snagama brani južni deo naše zemlje od savezničkog iskrcavanja.

S toga, da ne bi došli u težak položaj, koji bi neminovno nastupio dolaskom Nemaca u naše južne krajeve, rešio sam, u dogovoru sa našim saveznicima, da neprijatelja preduhitrimo, pa sam nameran da italijanske snage u Crnoj Gori, Hercegovini i Sandžaku napadnem, da ih razoružam, da se njihovim oružjem naoružamo i da potom obrazujemo neprekidni front prema Nemcima, stvarajući na taj način dobru i slobodnu osnovicu za definitivno oslobođenje cele naše Otadžbine i za početak drugog fronta na Balkanu.

Naši veliki i moći saveznici obećali su svoju pomoć u svemu, kao i sadejstvo svoje flote i vazduhoplovstva. Naše snage u Hercegovini, Sandžaku i Crnoj Gori biće dovoljne za izvršenje ovog velikog i istorijskog zadatka. U vezi sa ovom mojom odlukom, potrebno je da sve starešine odmah izvrše odgovarajuće prethodne pripreme, a koje su od opštег značaja za izvođenje ovako važne i ozbiljne namere. Stoga:

1) Mobilizacijske pripreme izvesti u potpunoj tajnosti, brzo i energično. Prema potrebi i prilikama, komandanti će rasturati i lažne glasove o uzroku mobilisanja i prikupljanja jedinica, kao naprimer: obrazuju se potrebne jedinice protiv komunista, ide se u pomoć izvesnim srpskim selima koja su napadnuta od ustaša i slično.

2) Vojnicima na 1 čas pre početka napada na pojedine italijanske garnizone, objasniti da se diže, po naređenju NJ. V. Kralja, opšti narodni ustanak u svim Srpskim zemljama i da je sadašnja naša borba put ka definitivnom oslobođenju okupirane Otadžbine.

3) U jedinicama zavesti primeran red i disciplinu, ističući u svim prilikama potrebu požrtvovanosti i izvršenja naređenja, kako u borbi, tako i van nje.

4) Obratiti najveću pažnju na pravilan raspored oružja i municije, a naročito automatskog naoružanja. O ovome povešće najozbiljniju brigu komandanti korpusa.

5) Obezbediti se prvim potrebama u hrani i zavojnom materijalu, dok ne otpočne uredno sнabdevање sredstvima zarobljenim i doturenim od saveznika.

U svrhu ove moje namere, red poslova koji se po važnosti i hitnosti imaju posvršavati, ovakav je: prvo, izvesti tajnu i potpunu mobilizaciju svega ljudstva i izvršiti u potpunosti organizaciju komandovanja, organizovati veze i ishranu; drugo, izvršiti brzi, iznenadni i energični napad na (...) garnizone. Neprijateljske vojнике razoružati, formirati nove jedinice i izvršiti u potpunosti organizaciju vlasti; treće, posesti određeni položaj za obrazovanje drugog fronta na kojem sačekati dalja naređenja

* nečitka reč.

i dolazak saveznika(. .)** Položaj braniti uporno, izbegavajući odsudno angažovanje u borbi.

Obzirom na ozbiljnost posla koji se preduzima i situaciju u kojoj se nalazi srpski narod u ovom svetom momentu, ne mogu da propustim i da ne naglasim i naredim svim starešinama i vojnicima da shvate svoje dužnosti i u njih se užive do granica požrtvovanosti, jer samo tako radeći može se oslobođiti naša draga Otadžbina i narod koga već dve godine pljačkaju, ubijaju i zlostavljaju podivljale horde Hitlera i Musolinija.

Napred junaci u sveti boj! Napred junaci, sa nama je Bog jer se borimo za pravednu stvar — za našu slobodu i slobodu celog čovečanstva!

Napred junaci, na branik svoje Otadžbine! Naša je pobeda sigurna. Sa nama su naši veliki i moćni saveznici: Amerikanci, Rusi i Englezi.

S verom u Boga, za Kralja i Otadžbinu, napred junaci ka slobodi!"

VAVII, ČA, Vrhovna komanda,
kut. 2, fasc. 3, dok. br. 41 (3—2-.

Po zapovesti Vrhovnog komandanta
Načelnik štaba Vrhovne komande
Armijski đeneral
Dragoljub M. Mihailović

Štab Vrhovne komande
Kraljevine Jugoslavije
O. Br. 3
(. . .) 1943.
Položaj

Prilog br. 2

PRVA FAZA RADA: IZVRŠENJE MOBILIZACIJE, PRIKUPLJANJE TRUPA I RAZORUŽANJE ITALIJANA

ZAPOVEST

„Prema prikupljenim podacima, jačina i raspored neprijatelja u zoni akcija Drinskog korpusa, ovakva je:

- Goražde: 1 vod domobrana i nešto Italijana;
- Mravinjci: 70 domobrana, 2 bacača od 43 m/m, 1 mitraljez i 4 puškomitraljeza;
- Ravna Gora: 80 domobrana, 2 bacača od 43 m/m, 1 bacač od 81 m/m, 1 mitraljez i 6 puškomitraljeza;
- Korito-kota 1114 (jugozapadno od Goražda, uza samu reku Ošanicu) — 150 domobrana sa 4 bacača od 43 m/m, 11 bacača od 81 m/m, 2 mitraljeza i 10 puškomitraljeza;
- Foča — 1100 Italijana, 400 mazgî i konja, 7 kamiona, 30 autokareta, 1 motocikl, 6 topova nepoznatog kalibra, 8 mitraljeza i 32 puškomitraljeza;

** nečitka reč.

— Čajniče — komanda italijanskog alpskog puka, nepoznate jačine i sastava.

Ove garnizone komandanti će razoružati na način kako je to izneto u odredbama ove zapovesti. Za one položaje koje će u danom momentu držati domobrani ili ustaše, komandanti će odrediti manje odrede koji će iznenadnim prepadima razoružati gore pomenute delove. Naporedno sa razoružanjem neprijateljskih garnizona, komandant će preduzeti i mobilizaciju onih jedinica koje do tog vremena ne budu mobilisane, kao i dovođenje svih jedinica na označene prostorije za izvršenje strategijskog razvoja, pa u vezi sa tim

NAREĐUJEM:

Drinski korpus

I) Jačina i sastav: Fočanska, Čajnička, Višegradska, Srebrnička brigada i Bosanska leteća brigada.*

II) Zone prikupljanja:

Jedinice ovog korpusa imaju izvršiti svoju mobilizaciju na ovaj način:

a) Mobilizacijske prostorije: Štab korpusa mobilisaće se u selu Šapići;

Fočanska brigada mobilisaće se po bataljonima:

- Ustikolinski bataljon na prostoriji: selo Bogdašići — selo Ivović;
- Zahumski bataljon na prostoriji: selo Ravne Njive (istočno od reke Drine);
- Čelebićki bataljon na prostoriji: selo Biokovo;
- Jošaničko — slatinski bataljon — selo Zlatari;
- Dragačevski bataljon — sela Gornje i Donje Orahovo.

Čajnička brigada:

- Goraždanski bataljon — selo Trpinje;
- Zaborački bataljon — selo Nekosinje;
- Miljevski bataljon — selo Mulići.

Višegradska brigada mobilisaće se na južnom delu svoje prostorije, koju sam bude odredio komandant brigade.

Po završenoj mobilizaciji, komandant će ostaviti 640 vojnika sreskom komandantu, a on sa svojom brigadom i ljudstvom 2. Višegradske brigade krenuće najkraćim, najsigurnijim i najskrivenijim pravcima u selu Zukolje, gde da bude na prvi dan pre izlaska ostalih brigada na

* U dokumentu nema podataka o broju boraca Drinskog korpusa.

brigadne mobilizacijske prostorije. Po dolasku u selo Zukolje, javiti se komandantu korpusa, koji će biti u selu Šapići.

Pri ovome, komandant će povesti računa da se uputi oružje sreskom komandantu za ostavljeni broj vojnika na njegovom raspoloženju, i to odmah čim se razoružanje Italijana završi.

Srebrnička brigada mobilisaće se na južnom delu svoje prostorije, koju sam bude odredio komandant brigade i to ako se brigada u to vreme bude nalazila na svom reonu. Po završenoj akciji u prikupljanju trupa oko mobilizacije, komandant brigade će ostaviti sreskom komandantu 613 boraca, a on sa svojom brigadom i ljudstvom 2. Srebrničke brigade krenuće levom, odnosno desnom obalom Drine (zavisno od neprijatelja) sa zadatkom da svo ljudstvo dovede u selo Zaborak (9 km severoistočno od Čajniča) gde ima da bude jedan dan pre izlaska ostalih brigada na pojedine mobilizacijske prostorije. Po dolasku u selo Zaborak, komandant će se javiti komandantu korpusa, koji će biti u selu Šapići.

Bosanska leteća brigada: mobilizacijska prostorija brigade: selo Brajalovići.

Komandant brigade, čim završi svoju mobilizaciju, izvršiće zaprečavanje i osmatranje ovih pravaca: Rogatica—Goražde na položaju: Jabačko sedlo kota 1094 — Miš k. 1251 četom od 50 boraca; Renovica — Osječani na položaju: selo Žipa k. 1279 četom od 25 boraca.

Ove dve će ostaće na pomenutim položajima sve dok ne dođu određene snage zapoveštu O. br. 4 da posednu te položaje, kada će ući u sastav svojih jedinica. Po izvršenom rasporedu na pomenutim položajima i po dolasku u selo Brajalovići, komandant brigade javiće se komandantu Drinskog korpusa, koji će biti u selu Šapići i pod čiju se komandu stavlja.

III) Polazak iz mesta stanovanja ka mobilizacijskoj prostoriji, podešiti tako da se na određene prostorije dođe (...) 1943. godine do (...) časova, izuzimajući Višegradsku, Srebreničku i Bosansku leteću brigadu koje imaju biti na određenim mestima 1 dan pre početka opšte akcije.

IV) Komandant korpusa sazvaće blagovremeno sve komandante brigade, pa će ih tom prilikom upoznati do tančina sa predstojećim zadacima i sa njima prodiskutovati način izvršenja zadatka svake brigade posebno.

Svima komandantima zadaci moraju biti potpuno jasni, jer će se samo tako moći da postignu željeni uspesi koji se od njih očekuju u ovome sudbonosnom času.

V) Tek po dolasku na mobilizacijska zborišta, komandanti brigade upoznaće svoje komandante bataljona sa predstojećim zadacima po ovoj zapovesti. Pri ovome, komandanti bataljona pročitaće naredbu O. br. 1 Načelnika štaba Vrhovne komande Kraljevine Jugoslavije.

VI) Komandant korpusa odrediće mesta za druge brigade koje još nisu naoružane, s tim da se iste odmah naoružaju čim se izvrši razoružanje Italijana.

VII) ZADACI:**1) Osvajanje:**

Fočanska brigada:

a) Poseda položaj: k. 744 — selo Droševina — Ilovno Brdo; k. 934 — selo Orahovo — selo Vajnoge — selo Muhuri; k. 971 — selo Zubovići — selo Kukavice — selo Gradac — Gradačka Stena; k. 889 — Borovac; k. 917 — selo Škrbotača — selo Prisoje — selo Gornje Brdo — selo Patkovina.

Detaljan raspored na ovom položaju izvršiće komandant korpusa u sporazumu sa komandantom brigade, zavisno od situacije i položaja kojeg budu Italijani držali.

b) Ruši puteve:

Foča — Kalinovik; Foča — Ustikolina; Foča — Šćepan Polje.

Rušenje izvršiti na delu između Foče i linije položaja koja je predviđena da se posedne.

v) Preseca telefonske veze pred zoru i to: Foča — Goražde i Foča — Kalinovik.

g) Odrediti deo snaga da se prepreke na putevima brane, jer prepreke vrede samo onda ako se pouzdano brane.

d) Proturati lažne glasove preko naših ljudi u varoši da je Foča opkoljena sa 5.000 Crnogoraca i meštana i da će oni poklati sve Italijane ako se ne predaju po uslovima iznetim u ultimatumu i da su se svi ostali italijanski garnizoni u Crnoj Gori, Hercegovini i Sandžaku predali četnicima, a da Englezi i Amerikanci već nastupaju od Dubrovnika i Metkovića.

e) Akcijom zauzimanja Foče rukovodi lično komandant korpusa, pa će u tom cilju, po sigurnom, pouzdanom i hrabrom čoveku, u zapečaćenoj koverti, poslati ultimatum komandantu italijanskih snaga u Foči, čim se svi napred navedeni uslovi završe (ultimatum — prilog broj 1).

Dalji rad komandant će podesiti prema tome kakav se odgovor bude dobio od Italijana na dostavljeni ultimatum. Imaća verovatnoće da će Italijani prihvatići uslove ultimatuma i da će se predati.

Rad ako se ultimatum prihvati

1) Komandant korpusa sa komandantom brigade i sreskim komandantom, sa odredom od 200 ljudi iz Fočanske brigade, odlazi u Foču i radi sledeće: naređuje da sreski komandant i komandant 2. Fočanske brigade prime od Italijana oružje, municiju, hranu, kase sa novcem i osatalu italijansku imovinu u Foči.

2) Potom će komandant mesta odrediti italijanskom komandantu mesto gde se imaju okupiti svi oficiri, podoficiri i vojnici. Popisuje njihova imena, uzimajući opšte podatke za svakoga pojedinačno.

3) Određuje zgrade u kojima se imaju smestiti italijanski ratni zarobljenici. Tamo ih smestiti i predati sreskom komandantu na čuvanje, koji ih sutradan upućuje sa pratnjom u Kalinovik. Ovom prilikom saop-

štiti zarobljenicima da će se prema njima u svemu postupati prema odredbama Međunarodnog javnog prava u ratno doba i da ne pokušavaju bekstvo, jer i inače nemaju gde da beže.

4) Komandant mesta odmah će blokirati varoš i zabraniće svakome izlazak i ulazak. Ovom prilikom preduzeće mere da se spreči pljačka pojedinica, primenjujući protiv pljačkaša drakonske mere.

5) Za kažnjavanje krvaca komandant korpusa ustrojiće preki sud shodno zakonskim propisima.

6) Prema ranije ustrojenom spisku, sreski komandant hvata i streila one izdajnike i komuniste i ostale naše unutrašnje neprijatelje za koje je predviđena smrtna kazna.

7) Potom će komandant korpusa izvršiti podelu ratnog plena. Naoružava 1. i 2. brigadu, kao i ljudstvo sreskih komandanata. U obzir za naoružanje ulazi samo: oružje, municija, odeća, obuća i deo hrane za prve potrebe. Novac i ostalo predati na komisijski način sreskom komandantu.

8) Od italijanskih zarobljenika uzeti artiljerce, šofere i potreban broj ostalih specijalista kako bi se topovi i automobili odmah upotrebili. Ove zarobljenike upotrebljavati sve dotle dok se naše ljudstvo ne obuči.

9) Sreskom komandantu staviti pod komandu određene snage i dati mu zadatak obezbeđenja sreza.

10) Sve poslove svršavati na najbrži i najenergičniji način.

11) Komandant 1. Fočanske brigade, pošto naoruža i popuni svoju brigadu, prikuplja je još istoga dana do 14 časova kod železničke stanice Foča. Tu će izvršiti smotru i još odmah izvršiti pokret pravcem Foča—Ustikolina—Goražde—Jabuka, sa ciljem da se bar jedan bataljon prebaci na položaje kod Jabuke, gde će uhvatiti vezu sa delom za zaprečavanje iz Bosanske leteće brigade, pa i taj bataljon da primi isti zadatak koji su do sada ti delovi imali. Pokret po mogućству izvršiti kamionima ili kombinovano: kamionima i peške. Ostatak brigade da zanoći u Ustikolinu.

Sledećeg dana produžava sa ostatkom brigade marš pravcem: Ustikolina—Goražde—Jabuka, s tim da tog dana cela brigada ostane kod Jabuke, a u toku noći posedne položaje predviđene u zapovesti O. br. 4.

Po dolasku na Jabuku, komandant brigade podneće izveštaj komandantu korpusa i smeniti ljudstvo iz Bosanske leteće brigade.

Rad ako se ultimatum ne primi

1) Energičnim i silovitim napadom sa sviju strana zauzeti Foču za najkraće vreme.

2) Plan za ovaj napad izvršiće do detalja komandant korpusa koji će akcijom i rukovoditi.

3) Ako se ne uspe sa dnevним napadom, onda u toku noći preduzeti nov napad i pod zaštitom mraka uvoditi trupe u varoš. Da bi ovaj napad dao što bolje rezultate, još u toku dana svakoj jedinici odrediti pravac napada, cilj koji se ima zauzeti i mesto gde se ima u Foči priupiti. Noću ne otvarati vatru: nož i bomba jedina su sredstva napada.

4) Ako komandant korpusa oceni (ova ocena mora da bude vrlo tačna) da će Italijani pružiti jak otpor, onda će narediti komandantu Fočanske brigade da preduzme blokadu varoši, vršeći samo delimične prepade u cilju zauzimanja važnih tačaka na položajima, pa će u isto vreme privesti sada već prikupljene snage koje nisu naoružane, da sa njima pojača 1. Fočansku brigadu i da tako zauzme varoš.

5) Čim se Foča zauzme, postupiti u svemu kako je to izneto u predviđenom radu ako se Italijani predaju na osnovu ultimatuma.

Osvajanje Čajniča

Čajnička brigada ima ove zadatke:

a) Poseda položaj:

Stražica k. 1492 — Orufica k. 1311 — selo Čepolja — selo Brdo k. 1040 — Čivči brdo k. 1326.

Desno hvata vezu sa Srebrničkom brigadom na Stražici (k. 1492) a levo kod k. 1040.

b) Ruši puteve: Čajniče—Goražde i ostale poljske puteve u zahvatu svog položaja;

v) Iste noći pred zoru kida telefonske veze Čajniče — Goražde;

g) Po svršenim ovim poslovima komandant brigade, po sigurnom, pouzdanom i hrabrom čoveku, u zapečaćenoj koverti šalje ultimatum komandantu italijanskog garnizona u Čajniču.

Dalji rad komandant će podesiti prema tome kakav odgovor bude dobio od Italijana na dostavljeni ultimatum. Ima verovatnoće da će se Italijani predati.

Srebrnička brigada ima ove zadatke:

a) Poseda položaj: k. 1040 — k. 985 — Stražica k. 1422.

Desno hvata vezu sa Čajničkom brigadom na Čivči brdu, a levo na (...)*

Detaljan raspored na ovome položaju izvršiće blagovremeno komandant korpusa u sporazumu sa komandantom brigade, zavisno od situacije i položaja koga u datom momentu budu držali Italijani.

b) Ruši put Čajniče — (...)**

v) Iste noći pred zoru preseca telefonsku liniju (Čajniče — (...))***

g) Proturati lažne glasove da grad opkoljavaju 5.000 Crnogoraca i meštana i da će Italijani svi biti poklani ako se ne predaju po uslovima iznetim u ultimatumu. Isto tako, pronositi glas da Amerikanci i Englezi već nastupaju od Dubrovnika i Metkovića.

d) Akcijom zauzimanja Čajniča rukovodi komandant Čajničke brigade u sporazumu sa komandantom 1. Srebrničke brigade.

Postupak komandanata Čajničke i Srebreničke brigade ako Italijani budu prihvatali ultimatum.

U ovom slučaju komandant Čajničke brigade postupiće u svemu na način koji je iznet komandantu korpusa pri zauzimanju Foče, vodeći računa da se trupe 1. Čajničke i 2. Srebrničke brigade što pre naoružaju, pridržavajući se u svemu iznetih odredaba za rad pri osvajanju Foče.

* nečitka reč.

** nečitka reč.

*** nečitka reč.

Po završenim poslovima učiniti sledeće:

— *Komandant Čajničke brigade:* Prikuplja svoju brigadu kod sela Luke, istog dana do 14 časova. Zatim će izvršiti smotru i preuzeti pokret kamionima pravcem: selo Luke — selo Miljeno — Goražde — selo Desani — selo Bogdanovići — Peti Bor k. 1209 sa težnjom da bar jedan svoj bataljon ovoga dana prebac u duhu zapovesti O. Br. 4 kako bi ovaj bataljon izvršio obezbeđenje na položaju predviđenim pomenutom zapovеštu.

Ako bude nemoguće prebacivanje preko Drine kod sela Kopači, sledećeg dana ostatak brigade preduzima pokret pravcem: Goražde — selo Desani — selo Bogdanovići — selo Groč — Peti Bor, te u toku ovog dana brigada će zauzeti položaj koji je određen zapovеštu O. Br. 4 (II faza rada).

Komandant 1. Srebrničke brigade: U svemu će pomagati rad komandanta Čajničke brigade i po završenim poslovima prikupiće svoju brigadu kod Crkvenog (...) ^{*} izvršiće smotru i potom preuzeti pokret pravcem: Čajniče — selo Rekostanje — selo Kočevići gde će zanoći.

Sledećeg dana brigada će preuzeti marš pravcem: selo Kočevići — selo Glivno — selo (...) ^{**} sa zadatkom da u toku istog dana posedne položaje prema zapovesti O. Br. 4.

Komandant 2. Srebrničke brigade: Pošto završi sve poslove oko naoružanja svoje brigade, prikuplja brigadu u selu Luke, vrši smotru i istog dana od 14 časova preduzima marš pravcem: selo Luke — selo Miljeno — selo Zakalje — selo Bučje gde će ostati u duhu zapovesti O. Br. 4 u korpusnoj rezervi.

Ako Italijani ne budu prihvatali ultimatum.

Energičnim i silovitim napadom sa svih strana zauzeti Čajniče. Plan za ovaj napad izvršiće do detalja komandant korpusa koji će odmah po zauzeću Foče (...) ^{***} i rukovodi akcijom oko Čajniča. Ako se ne uspe sa dnevним napadom, onda preuzeti noćni napad i pod zaštitom mraka uvoditi trupe u varoš. Pri ovome, komandant korpusa izvršiće podelu na zone za akciju pojedinih brigada, tako da ne dođe do ukrštanja trupa u toku noćne akcije.

Pošto su određene dovoljne snage za zauzimanje Čajniča, to sa predviđenim snagama zauzeti Čajniče jer su ostale snage angažovane na drugim mestima. Čam se zauzme Čajniče, dalji rad preuzeti kao što je to predviđeno u odredbama za slučaj da Italijani ne pruže otpor.

Osvajanje Goražda

1) Višegradska brigada ima ove zadatke:

a) Poseda položaj: reka Drina — selo Kargani k. 701; selo Kolićevka — selo Krenica — reka Drina.

* nečitka reč.

** nečitka reč.

*** nečitka reč.

Detaljan raspored izvršiće komandant korpusa u sporazumu sa komandantom brigade, s tim što će akcijom rukovoditi komandant Višegradske brigade.

b) Ruši puteve: Goražde — Čajniče na delu: selo Bare — selo Zupčići;

b) Iste noći pred zoru preseca telefonsku liniju Goražde — Čajniče.

g) Proturati lažne glasove preko naših ljudi da je Goražde opkoljeno sa 5.000 Crnogoraca i meštana i da će oni poklati sve Italijane ako se ne predaju prema iznetim uslovima u ultimatumu.

d) Pošto komandant ove brigade ne poznaje zemljište, to će mu komandant Čajničke brigade dati jednog oficira sa potrebnim ljudstvom. Ovog oficira kasnije odrediti za komandanta mesta Goražde.

d) Višegradsku brigadu potpomagaće Bosanska leteća brigada, pa kada ona bude završila svoje pripremne poslove, onda će komandant Višegradske brigade, po sigurnom, pouzdanom i hrabrom čoveku, uputiti ultimatum komandantu italijanskog garnizona u Goraždu, čiji se tekst prilaže kao prilog br. 1.

2) Bosanska leteća brigada

a) Poseda položaj: reka Drina — selo Mičjak k. 618 — selo Popov Do k. 370 — Podkamen — reka Drina.

Detaljan raspored izvršiće komandant korpusa u sporazumu sa komandantom brigade, a sve prema situaciji i položaju kojeg budu držali Italijani u datom momentu.

b) Ruši puteve:

Mesići—Jabuka—Goražde;

Goražde—Ustiprača;

Goražde—Ustikolina.

Rušenje izvesti između varoši i linije određenog položaja, pa onda odrediti deo snaga da stvorene prepreke na putevima, usled rušenja, brane.

v) Iste noći pred zoru preseca telefonske linije:

Goražde—Ustikolina, Goražde—Jabuka i Goražde—Ustiprača.

g) Bosanska leteća brigada u svemu potpomaže rad Višegradske brigade pri zauzeću Goražda, a potom ostaje u Goraždu samo u vremenu dok ne popuni svoje naoružanje i zatim ulazi u sastav Ozrenskog letećeg korpuša kao pridodata jedinica za krstarenje ispred položaja predviđenih u zapovesti O. Br. 4.

d) Pošto komandant Višegradske brigade ne poznaje zemljište u okolini Goražda, to će mu komandant Čajničke brigade dati potreban broj putovođa.

d) Postupak komandanta Višegradske i Bosanske leteće brigade.

Ako Italijani budu prihvatali ultimatum

U ovom slučaju komandant Višegradske brigade u svemu će postupiti po redu poslova koji su izneti i za komandanta korpusa prilikom zauzeća Foče, vodeći računa da odmah po ulasku u Goražde naoruža 2. Višegradsku brigadu, kao i Bosansku leteću brigadu.

Po izvršenom naoružavanju, postojaće dve Višegradske brigade i to: dosadašnja Višegradska brigada zvaće se 1. Višegradska brigada, a ljudstvo 2. Višegradske brigade zvaće se 2. Višegradska brigada.

Pošto se svi predviđeni poslovi završe, uraditi sledeće: — Komandant 1. Višegradske brigade:

Prikuplja svoju brigadu istog dana po zauzeću Goražda do 14 časova kod sela Glamoča, gde će izvršiti smotru, a potom preuzeti pokret praočem: selo Glamoč — selo Brajaloći — selo Bevumlje, gde će zanociti.

Sledećeg dana preuzeti razvođenje jedinica na predviđene položaje u duhu zapovesti O. Br. 4.

— Komandant 2. Višegradske brigade istog dana po zauzeću Goražda prikupiće svoju brigadu do 14 časova u selu Kardani, gde će izvršiti smotru, a potom preuzeti pokret za selo Bučje i tu ostaje u korpusnoj rezervi.

— Komandant Bosanske leteće brigade, pošto završi poslove oko svog naoružavanja i uzme odgovarajuće oružje za ljudstvo sreskog komandanta, brigadu će najhitnije uputiti pravcem: Goražde—Jabučko Sedlo ka Ozrenskom korpusu, dajući oružje komandantu Višegradske sreza, a prema dobijenim uputstvima od komandant 1. Višegradske brigade.

Po prelazu Jabučkog Sedla, odmah uhvatiti vezu sa komandantom Ozrenskog korpusa.

Ako Italijani ne budu prihvatali ultimatum

Energičnim i silovitim napadom sa svih strana zauzeti Goražde za najkraće vreme. Plan za ovaj napad izvršiće do detalja komandant korpusa, a u prethodnom sporazumu sa komandantima brigada koje će napadati Goražde.

Ako se ne uspe sa dnevnim napadom, onda preuzeti noćni napad i pod zaštitom mraka uvoditi trupe u varoš. Pri ovome, komandant korpusa izvršiće podelu zona za akciju brigada, tako da ne dođe do ukrštanja trupa u toku noćne akcije. Isto tako narediti da se u toku noćne akcije ne otvara vatrica. Sredstva napada su: nož i bomba.

Radi znanja saopšava se da je neprijateljski garnizon u Goraždu isuviše slab da bi mogao da se odupre napadu naših dveju brigada, te prema tome garnizon se ima savladati sopstvenim snagama, ne tražeći drugu pomoć.

VIII) Komandant korpusa vodiće strogo računa:

— O ratnom plenu. U svrhu ovoga, preteklo oružje posle naoružavanja ljudstva prvih i drugih brigada, kao i ljudstva sreskih komandanata, uputiti u Kalinovik;

— O pravilnoj raspodeli sredstava za vezu;

— O racionalnoj upotrebi motornih vozila. Zadržati samo najpotrebniji broj vozila sa najnužnijim pogonskim materijalom, a ostala kola sa materijalom uputi u Kalinovik;

— O dolikujućem ponašanju vojnika prema mesnom stanovništvu;

— O bezbednosti i sigurnosti teritorije preko odgovarajućih sreskih komandanata.

IX) Zaplenjenu artiljeriju u Foči, Goraždu i Čajniču komandant će iskoristiti za svoje potrebe, s tim što će dodeliti i komandantu Romanjskog korpusa izvestan broj oruđa.

Komandantima Fočanske i Čajničke brigade dodeliti u granicama mogućnosti po jednu bateriju topova, a komandantima 1. Višegradske i 1. Srebrničke brigade po jedno brdsko oruđe.

Ostatak artiljerije uputiti u Foču, a o broju oruđa javiti komandantu (...) * Bosne i Hercegovine.

X) Štab korpusa odmah po padu Foče, Čajniča i Goražda preuzeće pokret pravcem: Čajniče—Miljeno—Goražde gde ostaje i preuzima daljnji rad u duhu zapovesti O. Br. 4."

VAVII, ČA, *Vrhovna komanda*,
2-3-41 (3-3).

Po zapovesti Vrhovnog komandanta
Načelnik štaba Vrhovne komande
Armijski general
Dragoljub M. Mihailović

Štab Vrhovne komande
Kraljevine Jugoslavije
O. Br. 4
(...) 1943.
Položaji

Prilog br. 3.

DRUGA FAZA RADA: POSEDANJE POLOŽAJA ZA ODBRANU I STVARANJE II FRONTA

ZAPOVEST:

„Prema prikupljenim podacima neprijatelj raspolaže jačim snagama samo u Sarajevu, Rogatici i Višogradu, a manjim delovima duž željezničke pruge: Sarajevo—Rogatica—Mesići—Višegrad.

Njegova će verovatna namera biti da težiše svoje akcije uputi po pravcu: Rogatica—Goražde—Foča kako bi strategijski front Drinskog korpusa probio i na taj način presekao sve odstupne komunikacije. Potom bi izvršio akciju na krila, a akciju pomenutim pravcem koordinirao pravcem: Renovica—Osiječani—Jabuka.

Akcija motomehanizovanih jedinica može se očekivati na pomenu-te pravce dejstva, te stoga komandant korpusa treba da izvrši rušenje na tim pravcima, a u zahvatu predstražnih položaja i rušenje sa zaprečavanjem. Rušenje i zaprečavanje izvršiti u sporazumu sa komandantom Ozrenskog korpusa, koji će po četničkom načinu ratovanja izvoditi akciju ispred fronta korpusa. Akcija i dejstvo vazduhoplovstva može se očekivati na svim položajima i u svako doba.

Prema ovakoj verovatnoj nameri neprijatelja, a radi stvaranja drugog fronta na Balkanu, korpus će poseti predviđene položaje u ovoj za-

* nečitka reč.

povesti od ušća reke Lima u reku Drinu do planine Jahorine. Na tim položajima najupornije se braniti i na njima sačekati dolazak savezničkih pojačanja.

U vezi sa napred navedenim:

NAREĐUJEM:

1) 1. Srebrnička brigada poseda i brani deo položaja: ušće reke Lima u Drinu — reka Drina — ušće reke Prače u Drinu.

Jače grupisanje snaga izraziti prema Ustiprači i Međeđi. Rezervu postaviti u sela Gornje i Donje Trebosiće.

Desna granica brigadnog odseka: ušće Lima u Drinu — Gradina k. 778 — Dubova Glava k. 1008 na kojoj držati vezu sa crnogorskim trupama.

Komandno mesto selo Gornje Trebosiće, a osmatračnica prema potrebi duž brigadnog fronta.

Komandant će narediti da se poruši železnička komunikacija u dolini Drine a na reonu brigadnog položaja.

Sa frontalne strane obezbediti se predstražama.

2) Čajnička brigada poseda i brani deo položaja: ušće reke Prače u Drinu — reka Prača — Bula — k. 869 — Palež — Peti Bor k. 1200 — Tro Vrh k. 1212 — k. 1190.

Jače grupisanje izraziti na levom krilu.

Rezervu podeliti na dve grupe i to: desnu grupu postaviti kod sela Nastijene, a levu na prostoriji: selo Živojevići — selo Bogdanići.

Porušiti železničku komunikaciju u dolini reke Prače.

Leva granica brigadnog odseka: Ćesma na klancu — mezimeni potok od Jabučkog Sedla.

Komandno mesto selo Bogdanići, a osmatračnica prema potrebi duž brigadnog položaja.

Sa frontalne strane obezbediti se predstražama.

Levo i desno držati vezu sa susedima.

3) 1. Fočanska brigada poseda i brani deo položaja: k. 1190 — Tvičjak k. 1193 — Jabučko Sedlo k. 1094 — Miš k. 1251 — Vranovina k. 1273 — k. 1167 — Golo Brdo k. 1267 — selo Hrnjen Kadžić k. 1298 — Crijetež.

Najjače grupisanje snaga izraziti na Jabučkom Sedlu, a potom na delju: Osiječani—Kadžić k. 1298.

Rezervu podeliti u dve grupe i to: desnu jaču grupu postaviti u selo Beševo, a levu grupu u selo Radunići. Leva granica brigadnog odseka: potok Karovica—Kiseli potok.

Komandno mesto selo Beševo i osmatračnica prema potrebi, duž brigadnog položaja.

Levo i desno držati vezu sa susedima. Sa frontalne strane obezbediti se predstražama.

4) 1. Višegradska brigada poseda i brani deo položaja: Crijetež—Alijan Laz k. 1176 — Križevac k. 1314 — Mravinjići k. 1312 — selo Vrđo k. 1297 — Crni Vrh k. 1408 — k. 1253 — Kralovac k. 1291 — Homar — Klek — k. 1774 — Borovac k. 1744 — Kacelj k. 1675 — k. 1448.

Najjače grupisanje snaga izraziti na odseku: selo Buktovići — Crni Vrh — Homar.

Rezervu podeliti na dve grupe i to: desnu u selu Bizimlje, a levu u selu Hanište. Leva granica odseka — Kamenički potok — Miloševićev potok.

Komandno mesto selo Metaljka, a osmatračica prema potrebi, duž brigadnog fronta. Levo i desno držati vezu sa susedima. Sa frontalne strane obezbediti se predstražama.

5) Korpusna artiljerija:

Desna grupa: Postaviće se na prostoriji: selo Kaljbaba — selo Podroljen — selo Ostržno.

Zadatak: pomaganje odbrane Čajniča, a naročito 1. Fočanske brigade i u granicama mogućnosti borba sa neprijateljskom artiljerijom.

Omogućiti koncentraciju vatre na: Čair k. 1022; druma na delu: reka Prača — Gnjila k. 1096; dolinu potoka Bijele Vode; selo Vražalica i selo Čemernica.

Leva slabija grupa: Postaviće se na prostoriji: selo Gušići — selo Šehovići — selo Gnjevići.

Zadatak: potpmagaće odbranu 1. Višegradske brigade i borba sa neprijateljskom artiljerijom u granicama mogućnosti.

Omogućiti koncentraciju vatre na:

put: Hrenovica — Bare — Hrenjan; k. 1154; selo Komrani; selo Datelji; prostoriju: Dobre Vode — Vučja Glava — selo Kamenica — dolina reke Prače.

6) Korpusna rezerva:

Korpusna rezerva rasporediće se iza strategijskog korpusnog fronta po grupama:

— 2. Srebrnička brigada rasporediće se na prostoriji: selo Buđe — selo Čehovina;

— 2. Fočanska brigada rasporediće se na prostoriji: selo Ušanović — selo Pijevac;

— 2. Višegradska brigada rasporediće se na prostoriji: selo Brajlovici — selo Markovići.

7) Veze:

Glavni centar veze Kalinovik. Korpusni centar veze Glamoč, gde će biti i komandno mesto korpusa. Brigadni centri veze kod odgovarajućih komandnih veza pojedinih brigada.

Obratiti najveću pažnju na održavanje veza. Koristiti do maksimuma ratni plen i postojeće stalne telefonske linije. Radi uspešnijeg načina održavanja veza formirati:

— Pri štabu korpusa vod za vezu;

— Pri brigadnim štabovima sekcije za vezu.

8) Protivavionska odbrana:

Preduzeti najopsežnije mere za skrivanje naših trupa od dejstva neprijateljskih vazduhoplova. Na nisko leteće avione otvarati mitraljesku i puškomitraljesku vatru.

9) Snabdevanje:

Korpusna baza u Foči, a njen odeljak u Čajniču. Komandant korpusa preduzeće mere da se baza sa njenim odeljkom osposobi što pre za rad.

Komunikacijski pravac: Goražde — Foča — Kalinovik. Prevoz potreba za život i borbu vršiće se iz određenih baza kamionima do sledećih predajnih stanica: za 1. i 2. Višegradsku brigadu do Hana Osanice; za 1. i 2. Fočansku brigadu do sela Popov; za Čajničku brigadu do sela Desani; za 2. Srebrničku brigadu do sela Kopači i za 1. Srebrničku brigadu do sela Kopači.

Od određenih stanica za predaju potreba pa do jedinica, prenos potreba vršiće komandanti brigada.

10) Sanitetska služba:

Korpusne bolnice u Foči i Čajniču.

Bolesne i ranjene evakuisati do predajnih stanica brigom brigadnog saniteta, a potom praznim automobilima u Foču, odnosno Čajniče. Komandanti brigada obrazovaće svoja previjališta na kojima ukazivati prvu pomoć. Komanda korpusa obrazovaće svoje zavojište u Goraždu.

11) Komandantu korpusa stavlja se u dužnost da preko sreskih komandanata obezbediti svoju prostoriju i na njoj uspostavi potrebne vlasti.

12) Razviti do maksimuma obaveštajnu službu i to kako u pogledu pribavljanja podataka o neprijatelju (za ovo koristiti naše ljude sa onu stranu položaja) tako i u sprečavanju destruktivnog rada pete kolone u pozadini korpusa.

13) Došao je čas kada se više u nazad ne sme gledati. Jačina položaja kojeg su posele brigade i raspoložive snage, daju dovoljno garancije da se odbrana pomenutog položaja može uspešno izvoditi. Ovu odbranu voditi do upornosti, a veštim i iznenadnim protivnapadima, naročito u bok i pozadinu, zadavati napadaču što jače udare. Pri ovakvim taktičkim radnjama biti na visini situacije i ne izlagati se odsudnosti. Dakle, granica između odsudnosti i upornosti mora vazda biti pred očima komandantu brigade, sa ciljem da položaj zadrži u svojim rukama.

Obzirom na taktiku neprijatelja, naši noćni udari mogu doneti naročito dobre rezultate, a pogotovo ako se izvode brzo, energično, planski i iznenadno u pravcu boka i pozadine, po četničkom načinu ratovanja.

Položaj se sme napustiti tek po odobrenju Vrhovne komande, jer je ta linija određena da se na njoj dočeka dolazak saveznika.

14) Ljudstvo Muslimanske nacionalne vojne organizacije koje saradjuje sa nama, upotrebljavati u sastavu naših jedinica i to u prvim borbenim redovima.

15) Radi obezbeđenja starešina u borbi i van nje, preporučuju se ove mere:

- Pri štabu korpusa formirati štabnu četu od 100 vojnika;
- Pri štabu brigade formirati štabne čete od po 50 vojnika.

Sem ovoga, svi niži komandanti, pa bili oni na položaju ili ne, obezbediće se potrebnim brojem vojnika.

16) U slučaju ako se u zahvatu zone akcija nađe ustaškog elementa, onda prave ustaše likvidirati po kratkom postupku, a ostali živalj prebaciti preko linije fronta ka Sarajevu, sa naređenjem da odmah idu svi u Zagreb."

VAVII, ČA, Vrhovna komanda, 2-3-41 (3—7).

Po zapovesti Vrhovnog komandanta
Načelnik štaba Vrhovne komande
Armijski čeneral
Dragoljub M. Mihailović

. 1943. god.
Položaj

Prilog br. 4.

KOMANDANTU ITALIJANSKIH SNAGA

„Sile Osvine izgubile su rat.

Naši veliki i moći saveznici: Englezi, Amerikanci i Rusi postigli su odlučne pobeđe na svim frontovima, a već danas njihove pobedonosne trupe marširaju sa obala našeg plavog Jadrana u unutrašnjost naše zemlje. Njihova moćna flota već je blokirala sve italijanske garnizone na Jadranu.

Svi italijanski garnizoni u Hercegovini, Crnoj Gori, Sandžaku i Dalmaciji kapitulirali su.

Vaš garnizon potpuno je opkoljen i blokiran snagom od ... četnika. Vaš položaj je bezizlazan.

Prema naređenju Vrhovne komande Jugoslovenske vojske, postavljam Vam sledeći

ULTIMATUM:

- 1) Zahtevam bezuslovnu kapitulaciju Vašeg garnizona;
- 2) Ako kapitulirate daje Vam se garancija da će se sa Vama i Vašim ljudima tačno postupati prema odredbama Međunarodnog javnog prava u ratno doba i da će te u najkraćem roku biti sprovedeni u Italiju. Oficirima se ostavlja oružje.
- 3) Ako pružite i najmanji oružani otpor, izvršiću napad i zarobljenika neće biti.
- 4) Rok za odgovor: jedan sat po prijemu ultimatuma.
- 5) Znak predaje: isticanje belih zastava na svim višim kućama grada, kao i na položajima:

- 6) Ceo Vaš garnizom da bude postrojen bez oružja i to kod

Odgovor poslati po donosiocu ovog ultimatuma sa jednim Vašim oficirom.”

KOMANDANT

VAVII, ČA, Vrhovna komanda, 8-2-19/7.

. korpusa Jugoslovenske vojske u Otadžbini

OSVRTI

*Dr Tomislav Bogavac: »NESTAJANJE SRBA«,
DIGP Prosveta—Niš, 1994, str. 340*

Dr Tomislav Bogavac već četvrti put objavljuje zapažene studije iz područja demografske istorije (ili istorijske demografije), područja nesumnjivo zanemarenog u istorijskoj i demografskoj nauci. Prvi put dao je značajan prilog u »Istorijsi Beograda« u izdanju Prosvete—Beograd, u redakciji Vase Čubrilovića — »Demografske promene u Beogradu 1941—1971« (knjiga nagrađena Oktobarskom nagradom za nauku), drugi put monografijom »Stanovništvo Beograda 1918—1971«, u izdanju Muzeja grada Beograda, treći put studijom »Stanovništvo Beograda 1918—1991«, u izdanju BIGZ-a, SKZ i Muzeja grada Beograda, koja je bila kandidat za Oktobarsku nagradu grada Beograda za nauku. Četvrta studija »Nestajanje Srba«, koju je nedavno izdala DIGP Prosveta — Niš, predstavlja najznačajniji naučni doprinos dr Tomislava Bogavca u toj oblasti i krupan naučni doprinos uopšte. Prema oceni recenzentata, prof. dr Dragoljuba Živojinovića i prof. Jeremije Mitrovića, knjiga će biti nezaobilazna osnova u svim budućim istraživanjima koje se bave istorijskom demografijom, etničkim granicama srpskog naroda, demografskim razvojem Srba i problemima njegove demografske regresije.

Po profesiji filozof, po profesionalnoj vokaciji istoričar demografije (doktorirao na katedri istorije Beogradskog univerziteta kod profesora Branka Petranovića, Jovana Marjanovića i Đorda Kneževića), u delu »Nestajanje Srba« spojio je sposobnost filozofske sinteze sa sposobnošću sagledavanja istorijskih tokova, kao i povezivanja naučnih rezultata iz oblasti istorije, demografije, ekonomije, kulture, politike, sociologije, etnografije. Spajanjem više različitih naučnih disciplina i sintezom njihovih rezultata dosegao je visok stepen sintetičke misli, dolazeći do naučnih rezultata od ogromnog društvenog značaja.

Iako je osnovna tema — »Nestajanje Srba« mogla da ga odvuče u suvremeniju demografsku analizu, on je uspeo da naučno sintetizuje rezultate tragičnog istorijskog demografskog sunovrata srpskog naroda sa uzrocima tog sunovrata, čije je razorno delovanje svestrano analizirano. Temeljno je razotkrio ne samo fizičke gubitke »balkanskog Pijemonta«, kako Srbiju s pravom nazivaju, već naročito konverziju Srba u druge konfesije i nacije. Oslanjajući se na proverene naučne izvore i bogatu dokumentaciju, Bogavac je, koristeći precizne naučne metode, dokazao da bi krajem 20. veka, uzimajući u obzir demografske trendove 19. i 20. veka, na Balkanu moralo živeti najmanje 27—30 miliona Srba. Srbi su u tri maha gubili po trećinu stanovništva (Prvi i Drugi srpski ustanci, Balkanski ratovi, Prvi svetski rat i Drugi svetski rat) ali su u miru, u kontinuitetu dugom više vekova, kroz politiku Vatikana, politiku islama, pritiske Germana i Turaka, praćene svesrdnom podrškom Hrvata, Mađara, Albanaca, Bugara, Makedonaca i drugih gubili mnogo više stanovništva. Naša nauka i naročito politika obogaćeni su preciznim analizama koje se odnose na srpsko povlačenje iz Stare Srbije (veči

deo današnje Makedonije koji su držali srpski kralj Milutin, car Dušan, kralj Vučić, knez Lazar, srpski despoti Stevan Lazarević, Vuk Branković, braća Balšići, Toma Preljubović i drugi), povlačenje iz današnje severne Albanije, prostora prve srpske države na Balkanu, podacima o zapadnim i severnim granicama srpskog naroda, a naročito sintezama istorijske demografije iz ranijeg perioda i njihovim povezivanjem sve do današnjih dana.

U današnjim uslovima raspada druge Jugoslavije, analize dr Bogavca o gubicima srpskih etničkih prostora u Makedoniji, Kosmetu, srednjoj i severnoj Albaniji, Šopluku u Bugarskoj, istočnom Banatu, severnoj Baranji i južnoj Mađarskoj, srednjoj i istočnoj Slavoniji, Konavlima i Primorju sve do reke Cetine i najjužnije tačke ostrva Paga, delimičnim gubicima zapadne Bosne, delova Podrinja i Posavine, Sandžaka, uz korišćenje metoda istorijske geneze promena na ovim prostorima — imaju ne samo naučni, već i višestruki etničko-politički značaj u odbrani prava srpskog naroda da, kao najveći balkanski narod, ima sopstvenu državu, pretežno u etničkim granicama. Autor precizno pokazuje kako je ostvarena konverzija Srba u druge narode kad god njihovi etnički prostori nisu bili zaštićeni državnim granicama. On ukazuje na primenu istih metoda koje su koristile susedne nacije-države, kao i konfesije, u potiskivanju Srba — fizički genocid, konfesionalno i nacionalno konvertitstvo pod prisilom i progon u migraciju, često u Srbiju, ali ne retko i u evropske, odnosno prekookeanske zemlje.

Konstatujući ogromne statističke falsifikate, naročito u Hrvatskoj, Makedoniji, Kosmetu, ukazujući na neotpornost srpskih političara u zaštiti srpskih etničkih prostora, na njihovu nesposobnost da stanu na put širenju drugih nacija na štetu Srba, Bogavac je posebno analizirao procese koji su pratili komponovanje prve i druge Jugoslavije. Veoma precizno je pokazao rezultate spontanog opredeljenja Srba za jugoileirizam i jugoslovenstvo, koji su ih odveli u hrvatstvo, muslimanstvo, ali i druge nacije. Za razliku od brojnih političara koji bez argumenata iznose podatke o broju Srba u Makedoniji, odnosno broju Albanaca na Kosmetu, Bogavac preciznim matematičkim analizama pokazuje rezultate bespravnog useljavanja Albanaca na tlo Kosmeta tokom Drugog svetskog rata (ovaj kontingenat sa potomstvom do 1991. godine iznosi više od 510.000). Uz podatke o bespravno useljenjem od 1945—1991. godine može se konstatovati da broj bespravno useljenih Albanaca i njihovih potomaka od 1941—1991. iznosi oko 50% svih Albanaca koji žive na Kosmetu. Apstrahujući bespravne upade Albanaca na prostor severno od Drime (koji danas pripada Albaniji), kao i kosmetski prostor, ostvarene posle Velike seobe Srba 1690. godine, Bogavac ukazuje na tragične posledice odluka Berlinskog kongresa 1878. godine kada je srpskom narodu uskráćeno pravo da se vradi na prostore Stare Srbije. Tokom sledećih 40 godina, dakle do 1918. godine, na tom prostoru Albanci će, pod okriljem turske podrške, još više potisnuti Srbe, uslovljavajući za neka buduća vremena antisrpski status područja južne Stare Srbije i Kosmeta.

Autor precizno opisuje posledice gubljenja Baranje, istočnog Banata i Šopluka, koji izraženi kroz demografske trendove danas iznose, zajedno sa prostorima severno od Drine, više od 1,5 miliona stanovnika. Na žalost, broj Srba u Mađarskoj danas iznosi 3—5 hiljada, u Rumuniji — oko 25.000, u Bugarskoj i Albaniji se statistički i ne pominju. Bogavac ukazuje da je broj Srba u severnom i zapadnom delu današnje Makedonije, prema Cvijiću, iznosio 280.000, a danas bi morao iznositi više od 600.000. Srbi su, međutim, masovno iseljavani iz Makedonije tokom i posle Drugog svetskog rata, a oni koji su ostali u Makedoniji masovno su menjali prezimena i naciju. Umesto da ih bude oko 30% stanovnika Makedonije, ima ih samo 2,5%. I te brojke su relativne naročito u svetlu bespravnog useljenja

Albanaca. Prema nedavnom popisu stanovništva, u Makedoniji ima samo 39.000 Srba, iako čak i albanske političke partije u Makedoniji tvrde da ih ima najmanje 200—250 hiljada.

Ako se apstrahuju progoni Srba za vreme Drugog svetskog rata i bespravna useljenja Albanaca, pod okriljem i zaštitom Italije, kao i ranija useljenja pod zaštitom Turske, samo tokom poslednjih 150 godina na Kosmetu bi i u najnepovoljnijim okolnostima postojao srpski etnički majoritet, ili etnička ravnoteža: na žalost, broj Srba u ovom području sveden je na samo 11%. Oslanjajući se na više naučnih analiza i koncepcija Bogavac predlaže način kako treba delovati da bi se spasao Kosmet.

Kako je došlo do potiskivanja Srba iz Bosne i Hercegovine? Bogavac tom pitanju posvećuje obiman deo studije, analizirajući stanje u Bosni i Hercegovini od vremena kada je Hercegovina sa Konavlima, Pelješcem i Stonom bila »zemlja Svetog Save«, vremenom kada su sve srednjovekovne bosanske države bile sa srpskim predznakom i kada se najznamenitiji bosanski vladar Tvrtko I, unuk kralja Dragutina, krunisao na grobu Sv. Save u manastiru Mileševi, za kralja Bosne, Srbije i Primorja. Gubitak samostalnosti 1463, za Bosnu je predstavljaо početak perioda izuzetno snažnog sukoba konfesija — katoličke, islamske i pravoslavne. Punih 4,5 veka taj sukob predstavljače suština društvenog života Bosne i Hercegovine. Pa i pored najtežeg položaja u kome se našao, bez ičije zaštite (muslimani imaju podršku Turaka, katolici Vatikana, kao i najkatoličkije zemlje — Austrije, kasnije Austro-Ugarske) pravoslavni (Srbici) su sve do kraja Drugog svetskog rata sačuvali etničku većinu. Oslanjajući se na Franu Jukića, Bogavac daje genezu etničkih proporcija u Bosni i Hercegovini tokom 19. veka, a oslanjajući se na kasnije popise stanovništva, naročito austrougarske — utvrđuje srpsku etničku i teritorijalnu većinu. Srbi su, i pored pokolja i progona koji su pod NDH doživeli na ovom području tokom Drugog svetskog rata, posle tog rata imali i etničku i teritorijalnu većinu. Poznati austro-ugarski političar Benjamin Kalaj, čije stavove Bogavac navodi, govorio je o srpskom neprekinutom moru od Srbije do Une, a zvanična austro-ugarska politika predlagala je Turskoj da duž Drine naseli Hrvate, kako bi se prekinuo kontinuitet srpskog etničkog prostora.

Autor ukazuje da i komponovanje druge Jugoslavije u Bosni i Hercegovini nije išlo u korist Srba. Od bivše Zetske banovine otkinuto je područje Konavla i Dubrovnika te potvrđena politika kneza Pavla iz 1939. godine kada je oko milion Srba uključeno u hrvatsku državu. Umesto da Bosna i Hercegovina budu podjeljene između Hrvatske i Srbije, formira se posebna republika u granicama nasleđenim od Turske i Austro-Ugarske, iako su to granice nastale u sukobu dvaju okupatora pretežno srpskih zemalja — rezultat njihove tadašnje snage. Srpskom narodu u Lici, Baniji, Kordunu, Bosanskoj Krajini, centralnoj Bosni, Posavini, Podrinju, istočnoj Hercegovini, Baranji i istočnoj Slavoniji, uskraćeno je pravo da se priključi svojim matičnim narodima. To će biti osnov za poseban položaj Srba na tim područjima. Kao posledica politike kolonizacije, političkih i ekonomskih pritisaka posle 1948. do 1991. godine iz Bosne i Hercegovine iseliće se oko 600.000 Srba i to će biti, pored politički svesnog zaustavljanja procesa demuslimanizacije, koji je posle Drugog svetskog rata bio masovan, razlog naglog opadanja procenata Srba na ovom prostoru. Da etničko prestrukturiranje Bosne i Hercegovine na štetu Srba nije podržavano naročito u razdoblju 1961—1991. (dakle, u periodu razvoja pokreta nesvrstanih i pravljenja veštačkih ravnoteža među republikama i nacijama u bivšoj SFRJ), danas bi Srbi u Bosni i Hercegovini i dalje imali etničku i teritorijalnu prevlast.

Srpski egzodus u Hrvatskoj traje gotovo dva veka. Na početku 19. veka nijedan naučnik ne pominje Hrvate u Dalmaciji i Istri. Govori se o oko 90% Srba i 10% Italijana. Godine 1991. Italijani su predstavljali beznačajnu manjinu, Srba je bilo tek 10%, a ostalo su bili Hrvati. Bečki statističari davali su egzaktne podatke o većini Srba u Hrvatskoj i Slavoniji u 19. veku, da bi početkom 20. veka broj Srba bio sveden na oko 30%. Tokom narednih 90 godina taj broj sveden je na oko 11%. Svi demografski pokazatelji ukazuju da je broj Srba, uzimajući u obzir kao početnu granicu polovinu 19. veka i apstrahujući pogubne rezultate unijačenja i kroatizacije ostvarene do tada, do 1991. godine morao iznositi najmanje 1,8 miliona. Godine 1991. u Hrvatskoj je popisano samo 580.762 Srba, što je za oko 5% manje nego početkom veka, a trebalo je, prema normalnim demografskim trendovima, da bude popisano između 1,8 i 2,0 miliona. Tokom ovog građanskog rata, prognano je još 280.000 Srba, tako da je njihov broj u avnojevskim (privremenim) granicama BJR Hrvatske skoro prepovoljen. Na žalost, godinu dana po objavljenju Bogavčeve studije Hrvati su proterali iz Krajine još oko 250.000 Srba.

Bogavčeva studija bila je u ovom vremenu neophodna. Sintetizujući negativna demografska kretanja srpskog naroda tokom poslednja dva veka, ona se nije zadržala samo na istorijsko-političkim kretanjima na jugoslovenskom prostoru. Studija je temeljno ušla i u savremene demografske trendove ukazujući na nestajanje Srba zbog njih samih, negativnih populacionih kretanja, zapostavljanja brige o porodici, podmлатku, nepostojanja populacione politike. Bogavac daje demografske, ali i političke prognoze prepoznajuci u hrvatskoj agresiji i u albanskoj i muslimanskoj demografskoj bombi elemente specifične agresije sa ciljem da se prestruktura balkanski prostor na štetu srpskog naroda.

Pošto je istorijska demografija jedna od najmlađih naučnih disciplina u nas, posebna vrednost Bogavčevih istraživanja je i u tome što je dao značajan doprinos utvrđivanju naučne metodologije primerene ovom području. Nesumnjivo, nove naučne discipline koje nastaju u dodiru klasičnih naučnih disciplina, bez čijih spajanja ne može biti stvarnog napretka u nauci, napredovaće pored ostalog i u proporciji sa izgradnjom naučnih metoda. Bogavčeve studije, naročito »Nestajanje Srba«, na konkretn način utiru adekvatan metodološki put do novih saznanja.

Bogavac je analizovao, po istorijskim etapama, etničko i teritorijalno prostiranje pojedinih naroda bivše SFRJ, zaključujući da su Srbi u prvu Jugoslaviju uneli oko 70% teritorija i približno toliko stanovništva. On iznosi precizne podatke o srpskim teritorijalnim i etničkim gubicima posle Prvog svetskog rata. Srbi su imali dve mogućnosti: 1) da se slepo pridržavaju načela Niške deklaracije te da političkim sporazumima verifikuju oslobođanje jugoslovenskih zemalja putem akta o ujedinjenju, ili 2) da sankcionišu odluke Velike skupštine Crne Gore, Velike skupštine Vojvodine i brojnih narodnih veća Bosne i Hercegovine i Dalmacije o pripajanju Srbiji. Da je Srbija prihvatile te odluke, srpska država mogla je 1918. godine imati površinu od oko 180.000 km² (73% ukupne površine, ne računajući područje Krajine). Sa područjem Krajine to je bio prostor od oko 196.000 km² ili 79,2% ukupne površine Jugoslavije. Broj stanovnika na tom području iznosio je između 75% i 78% ukupnog stanovništva tadašnje Jugoslavije. Srbija je tada uložila sav svoj kredibilitet pobedničke sile u interesu Hrvata u Primorju, ostrvima i Istri, i Slovenaca u Koruškoj, Prekomurju i Istri, slabeći sopstvene pozicije u odnosu na severni deo Baranje (pripao Mađarskoj), istočni Banat (pripao Rumuniji), Šopluk (pripao Bugarskoj) i severni deo Albanije iznad velikog luka Drima (pripao Albaniji sa Skadrom i Dračom). Taj prostor bio je veći od 50.000 km², sa

oko 600.000 Srba, čiji bi broj uz umerenu reprodukciju danas iznosio oko 1.500.000 do 1.800.000 stanovnika.

Započinjući zajedništvo sa Hrvatima i Slovencima Srbi su amortizovali sve istorijske poraze ta dva naroda, dozvoljavajući naročito Hrvatima da u svoju korist eksplatišu srpske pobeđe. Posle formiranja Banovine Hrvatske 1939., u kojoj je ostalo oko milion Srba, oni su definitivno sankcionisali sve rezultate anti-srpskog i antipravoslavnog delovanja Katoličke crkve u Dalmaciji, Hercegovini, Bosni i Hercegovini, Krajini i Slavoniji koja je, provodeći Srbe kroz tunel katoličanstva, doprinela njihovom masovnom kroatizovanju. Posle 1918. godine, kada je propuštena šansa da Srbija stvori sopstvenu državu sa pretežnim srpskim etničkim sastavom, 1939. godine ne uvažavajući prethodna iskustva, Srbi izlažu katoličenju i kroatizaciji još milion svojih sugrađana, a da zauzvrat nisu dobili nikakvu kompenzaciju;

Treća ključna godina u borbi za rešenje srpskog nacionalnog pitanja jeste 1943. (Drugo zasedanje AVNOJ-a, čije se odluke ostvaruju u periodu 1944—1946, kada su konačno uspostavljene avnojevske granice druge Jugoslavije, kojima je srpski narod definitivno pocepan na enklave. U armiji od 750.000 boraca 1945. godine Srbi su imali najmanje $\frac{3}{4}$, a ipak su dozvolili da se dobri delom na račun njihovog etničkog prostora formiraju Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Makedonija.

Bogavac podvlači Cvijićevu apodiktičnu tvrdnju da su Tetovska i Skopska oblast bile etnički i politički deo Stare Srbije. Taj prostor na kome je početkom 20. veka živelo oko 280.000 Srba olako je priključen Vardarskoj Makedoniji, te je tako formirana makedonska država. Srbima u Hercegovini nije dozvoljeno da se priključe Crnoj Gori. Sankcionisane su podele iz 1939. godine pa su Hrvatskoj pripali Konavli, područje Dubrovnika i Neretve. Đilas je za tri dana obavio posao egzekutora predlažući da se srpska područja, delovi Srpske Vojvodine—Baranja i zapadni Srem priključe Hrvatskoj. Umesto da se 64% površine Bosne i Hercegovine koliko Srbi drže u vlasništvu priključi Srbiji, čemu su stremili srpski borci tokom viševekovnog otpora i borbe za slobodu — formira se posebna republika. Krajiški Srbi u Hrvatskoj ne dobijaju čak ni autonomiju, tobože da se ne bi »drobilo hrvatsko narodno biće« (izjava Đilasa). Tako je propuštena i druga velika prilika za rešavanje srpskog nacionalnog pitanja.

Prošla je godina dana kako je Bogavčeva knjiga izašla iz štampe. Tada su šanse da srpski narod odbrani pravo na samoopredeljenje bile realne. Zato se Bogavac i usudio da prognozira kraj rata: računajući na pravo Srba u Krajini da ostvare makar i političku autonomiju i mogućnost Srba u Bosni i Hercegovini da odbrane bar 50% teritorije (iako su u vlasništvu imali 64%, a pod vojnog kontrološkom oko 75%), Bogavac je prognozirao da će se srpska država (ili više njih) prostrati na prostoru od oko 140—150 hiljada km². Na žalost, kao što i sam autor kaže, na Balkanu su prognoze nezahvalan posao. U međuvremenu došlo je do sloma Republike Srpske Krajine (izuzev Baranje i zapadnog Srema). U Bosni i Hercegovini Srbi se povlače sa prostora koji im po planu Kontakt grupe i inače ne bi pripali. Po planu Kontakt grupe, trebalo bi da im pripadne 49% teritorije ili 25.098 km². Da li će očuvanje samostalnosti Baranje i zapadnog Srema (2.588 km²) biti bar minimalna kompenzacija za gubitak teritorije ostalih delova Krajine i proteziranje oko 530.000 Srba? Ako bi to srpski političari uspeli da spasu, Jugoslavija bi posle raspada imala oko 130.000 km². Ako, dakle, imamo u vidu da su Srbi krajem Prvog svetskog rata imali oko 246.000 km² etničkog prostora, ispada da su u toku dva veka, obeležena njihovim oslobođilačkim ratovima, kao i dva balkanska, dva svetska i jednim građansko-konfesionalnim ratom, za posledicu imali gubitak od oko 116.000 km² prostora. Bogavac je procenio da je Srba danas trebalo

daj bude između 27,0 i 30,0 miliona. Na žalost, ima ih jedva nešto više od 13 miliona, računajući i Srbe u dijaspori. Nijedan evropski narod nije tako skupo platio svoju slobodu i nezavisnost. Međutim, malo naroda je u svojoj borbi za slobodu počinilo toliko sudbonosnih grešaka kao srpski narod, upravo njihovo političko rukovodstvo, a Bogavčeva studija o tim greškama daje obilje podataka i argumentata.

Uvereni smo u opravdanost pozitivne ocene o delu pisca koji ima 15 objavljenih knjiga, nekoliko stotina članaka, ali je poseban doprinos dao u području istorijske demografije. Uvereni smo u originalnost ovog dela, njegove značajne naučne inovacije, a naročito u društvenu opravdanost da se visoko valorizuje delo koje je naučno, društveno-politički i etničko-politički izuzetno aktuelno, jer doprinosi objektivnom sagledavanju jugoslovenske drame, a naročito širenju istine o opravdanim srpskim nadanjima u izgradnji sopstvene države-stožera mira na Balkanu i značajnog faktora evropske i svetske politike. Bogavčeva studija može biti ogroman doprinos objektivnom predstavljanju složene balkanske, jugoslovenske i srpske istorije, u osvetljavanju demografske istorije Srba 19-og i 20. veka.

Dorđe Knežević

PREKRETNICE NOVIJE SRPSKE ISTORIJE,
Biblioteka LICEUM, knjiga 1, Kragujevac 1995, str. 105.

U izdanju Centra za naučna istraživanja Srpske akademije nauka i umetnosti i Univerziteta u Kragujevcu, u drugoj polovini juna 1995, javnosti je predata prva knjiga nove Biblioteke Liceum, čiji je odgovorni urednik akademik Dragoslav Srejović. Taj Zbornik okupio je naše ugledne istoričare, koji su se na temu o prelomnim događajima iz novije istorije srpskog naroda, opredelili za njegov sledeći sadržaj: Andrej Mitrović, Diskontinuiteti srpske istorije (5); Radoš Ljušić, Srpska revolucija — socijalna revolucija (6—20); Slavko Gavrilović, Srpski pokret u Vojvodini 1848—1849 (21—61); Milorad Ekmečić, Velika istočna kriza 1875—1878 (62—74); Andrej Mitrović, Prvi svetski rat (75—95); Stevan K. Pavlović, Pokreti oružanog otpora u Jugoslaviji između preživljavanja i osvajanja vlasti 1941—1945 (96—105). Pored težnje ka raznovrsnosti priloga, Zbornik je posvećen istorijskim prekretnicama u modernoj i savremenoj istoriji srpske države. Namere priređivača i autora Zbornika da podstaknu istraživanja i afirmišu potrebu za istorijskim sintezama o prekretnicama iz ukupne srpske nacionalne istorije naše su, ovom prilikom, pravi put i način da se zainteresuju ne samo stručni krugovi, već i najšira javnost.

Prvi prilog u Zborniku predstavlja sažetu analizu ustanaka, oružanih i političkih borbi u Srbiji s početka 19. veka, poznatih pod nazivom srpska (nacionalna) revolucija. Činjenica je da ti događaji, vezani za Prvi i Drugi srpski ustanak, počev od 1804. godine, pa sve do, po tumačenju autora ovog priloga prof. Radoša Ljušića, ukidanja feudalnih odnosa u Srbiji u maju 1835, čine jedinstven oslobođilački i modernizacijski proces emancipacije srpskog društva u toku osnivanja srpske države. Taj proces je nosio revolucionarne promene, koje su Srbima sa prostora Beogradskog pašaluka donele nacionalnu i ekonomsku slobodu i početak kulturnog preporoda. Problemi su, međutim, i oko ovih pitanja vezani tradicionalno za »politički sindrom« naše istoriografije, što se i danas događa.

Tumačenja oko kontinuiteta i diskontinuiteta srpskih oslobođilačkih i emancipativnih npora s početka 19. veka opterećena su sve do naših dana dinastičkim tj. političkim podelama u srpskom društvu, s obzirom na vođe iz docnijih dinastija Karađorđevića i Obrenovića. U novije vreme u konfrontaciji su i dve ideje o karakteru i hronologiji tih zbivanja. Za jedne (Ljušić), srpska revolucija bila je dominantno socijalna i trajala je do 1835. godine, dok je za druge istoričare (Stojančević, Popov) ona imala prevashodno nacionalno-oslobodilački karakter, ne samo protiv turorskog, već i austrougarskog ropsstva, i kao proces završila se jugoslovenskim ujedinjenjem 1918. godine. Za istoriografiju je normalna pojava da postoje različita mišljenja o pojedinim zbivanjima, pa i onim najvažnijim. Protokom vremena, ona se najčešće približavaju i zajedno doprinose otkrivanju nauč-

ne istine. Međutim, ne može se izbeći utisak već sa prvim prilogom u prvom broju Zbornika da su usaglašavanja naučnih pogleda i rezultata u nas naglašeno spora, čini se nedostižna, zbog razloga koji su poznati. Paradoks leži upravo u činjenici da je reč o velikim prekretnicama naše istorije i da će se vremenska distanca uskoro približiti granici od gotovo čitava dva veka. I to je, nesumnjivo, pojавa koja traži objašnjenje, za naše saznanje i pouku ne manje značajno od poznavanja prelomnih događaja iz političke istorije.

Ta razmišljanja, naravno, ne umanjuju doprinos istoriografiji srpske revolucije od 1804. studije R. Ljušića u ovom broju Liceuma. Naprotiv, želi se istaći njegova inventivnost u sagledavanju celokupnog procesa i opravdano nastojanje da se svestrano preispitaju ideje i ocene o tome zašto su, pored oslobođilačke, nacionalne i socijalne dimenzije, u ovom revolucionarnom procesu bila prisutna i obeležja versko-građanskog rata, s obzirom na srpsko poreklo muslimanskog sveta, kvislinške i genocidne pojave etničkog čišćenja, izdaje i druge unutarsrpske podele, koje će karakterisati i buduće vreme moderne srpske istorije. Sa svim ostatim nedoumnicama oko buržoaskog ili seljačkog karaktera srpske revolucije, fenomena voda, novog socijalnog miljea, mentaliteta naroda i sličnih pitanja, naša istoriografija je očigledno još uvek dužna da pruži potpunije odgovore od dosadašnjih. Ovaj članak prof. Ljušića je, čini se, za tu priliku pravi povod i izazov.

Drugi po redu prilog u Zborniku iz pera akademika Slavka Gavrilovića o srpskom pokretu u Vojvodini 1848—1849. godine svedoči o kontinuitetu, ali i zle-hudoj sudbini srpske revolucije izvan granica matice. Tiče se ondašnje srpske dijaspore u ugarskom okruženju, što na svoj način svedoči o ispravnosti revolucionarne atribucije tadašnjih zbivanja na prostorima koje su Srbi naseljavali. Zahtevi za priznavanjem srpskog naroda i njegovog jezika u Austro-Ugarskoj, pravoslavne veroispovesti, nacionalnog školstva, nacionalnih predstavničkih organa, njihove ravноправности u državnim poslovima i sl., izražavali su duh i težnju nacionalne afirmacije srpskog naroda u tome vremenu na najširem planu. Bio je to i direktni odjek zbivanja u srpskoj matici, ali i zanosa srpske omladine o velikom srpskom ili slovenskom carstvu.

Nemiri i talasanje ondašnjeg srpskog sveta na tlu današnje Vojvodine u vreme revolucije 1848/49. bili su, istovremeno, nagoveštaji oslobođilačkih i nacionalnih stremljenja i nukleus budućih odbrambenih saveza sa jugoslovenskim narodima protiv mađarske i nemačke dominacije. U temeljima toga pokreta cementirala se jugoslovenska idea, i to je ona crvena nit koja ove događaje promoviše u još jednu istorijsku prekretnicu srpske istorije. Proglašenje Srpske Vojvodine na Majskoj skupštini, bez obzira na odbijanje austrijskih vlasti da priznaju srpski narod izvan verskih okvira, istorijski je događaj od dalekosežnog značaja za srpstvo u celini, kako se to danas najbolje može razumeti.

Srpsko-mađarski rat toga doba direktna je posledica srpske narodne i građanske revolucije, odnosno nastojanja Mađara da u koren uguše svaku saradnju vojvođanskih Srba sa Hrvatima, kao i Srbima iz Srbije. Svetla tačka tih zbivanja je i afirmacija srpskog dobromoljačkog pokreta, značajne snage budućih integrativnih procesa u srpskom narodu. Međutim, ni to srpsko istorijsko razmeđe nije prošlo bez sukoba među srpskim vodama i arbitriranjima iz matice Srbije (sukob između »vožda« Stratimirovića i patrijarha Rajačića i dr.), što se u ukupnom skoru negativno odrazilo na revoluciju i ostvarenje njenih ciljeva. I onda su sukobi te vrste bili u velikoj meri proizvod politike koja je vođena iz matice, a ona se u odlučujućim trenucima, ne samo zbog međunarodnih okolnosti, gotovo redovno iskazivala kao nepouzdani oslonac. To je potvrdio i poraz srpske revolucije u Vojvodini 1849. godine.

Pokušaji ujedinjenja srpskog naroda u vreme Velike istočne krize 1875—1878, kroz seljačke ustanke i bune u Bosni i Hercegovini, kao i ratovi dve srpske države protiv Turske, ostali su do naših dana velika tema moderne srpske istorije. To u svome prilogu za Zbornik ponovo pokazuje akademik M. Ekmečić. Karakteristično je i za ovaj oslobođilački srpski napor da ga je pratila upletenost tajnih srpskih revolucionarnih organizacija i politika velikih sila. I ta srpska revolucija, kao i svaka druga, ističe Ekmečić, imala je za glavni podsticaj seljački socijalni bunt, dok njeno nacionalno obeležje nije dopiralo dalje od osećanja verske različitosti i netolerancije. Ekmečićeva studija sažeto rezimira sva značajna zbivanja vezana za srpsku sudbinu u vreme Velike istočne krize, opisujući ih na argumentovano uverljiv, ali i osoben način. Istorijsko je svedočanstvo o iluzornosti ujediniteljskih stremljenja zapadnog srpstva i visoke cene tih njegovih npora. Podaci o velikom srpskom iseljavanju, karakter i tradicija gerilskog ratovanja srpskog seljaštva u Bosni i Hercegovini, sa svim obeležjima varvarskog nasleđa turskih gospodara (rušenje bogomolja, bestijalnost klanja i pljačke, progoni protivničkog življa i sl.), najbliže su građanskom ratu koji se danas na tim istim prostorima vodi — ističe Ekmečić.

Pokazalo se, naime, da je i Velika istočna kriza imala sva obeležja jednog od brojnih verskih ratova u južnoslovenskoj istoriji. Diktatom velikih sila na Berlinskom kongresu u letu 1878. godine, srpska politika je za duži rok morala shvatiti da ne može računati na ujedinjenje sa Bosnom i Hercegovinom. Lekcija koja nije ni tada naučena ticala se opsesivnosti velikom slovenskom Rusijom i njenom »prirodnom« podrškom. Bio je to, u to vreme, kao i u mnogim drugim sudbonosnim trenucima moderne srpske istorije, oslonac na trulu dasku. M. Ekmečić tu činjenicu iskazuje na učitiviji način, dok neuspeh srpskih ujediniteljskih zakleta 1878. godine vezuje za nevidljive istorijske korene i nejasne granice srpskog nacionalnog jedinstva. Već je u tim seljačkim ustancima i državnim ratovima srpskog naroda postalo očigledno da se, naročito u moderno doba, na balkanskem prostoru neće moci voditi bilo čija autohtonu veliku nacionalnu politiku. Sve je podređeno interesima velikih sila, što potvrđuju, po pravilu, završni računi mirovnih pregovora. Među trajne istorijske tekovine nacionalnog vojevanja 1875—1878, Ekmečić svrstava poverenje srpskih seljaka u gerilski način ratovanja »na dvoja vrata« i bolje snalaženje u nenadanim revolucijama. Nije bio manje važan ni egzistencijalni test izdržljivosti toga sveta, kao nezamenljiva škola za ratove 1914, 1941. i 1992. godine.

Čini se da bi izuzetno zanimljivoj studiji profesora Andreja Mitrovića precizniji naslov »Prvi svetski rat i Srbija« — više odgovarao. Jer, upravo je o položaju i ulozi Srbije i srpskog naroda u ovome velikom ratu reč, što je iskazano na sažetu, ali naglašeno inovativan način. Pokazalo se da je Mitrović više sklon da privredni, kulturni, državni i demokratski razvitak Srbije u prvoj deceniji 20. veka sve do balkanskih ratova sagledava i vrednuje u pozitivnom svetlu, čime se konfrontira prema radikalnim kritičarima srpske društvene istorije iz toga vremena. Oni, i danas, tvrde da su likvidacijom poslednjeg Obrenovića na vučićevski surov način 1903, Srbijom dunuli novi vetrovi ustavnih i demokratskih deklaracija, koje je iz evropskih prestonica donela, pre svega, građansko-liberalna omladina, ali ih društvena infrastruktura, opterećena zaostalošću i tvrdokornom patrijarhalnom tradicijom, nije mogla primiti. Uporedo sa demokratskim ustavom evropskog uzora i proklamacijama političkih sloboda, stajali su i dalje partijski korteši, korupcija i bezakonje, zavereničke vojne i paravojne organizacije, gluve za sve ostalo, izuzev svog »nacionalnog« i staleškog interesa. Bilo je to i vreme utemeljenja »partizanstva« u parlamentarnom životu Srbije, ali i dvorske kam-

rile, koja će, kroz monarchističku i komunističku formulu, dotoći srpsku demokratiju. Drugim rečima, seme demokratskih promena, koje je po uzoru na demokratsku Evropu bačeno na neuzoranu srpsku patrijarhalnu nacionalnu njivu toga doba, nije donelo očekivanu žetvu, čemu su, u velikoj meri, doprineli balkanski i svetski rat, a zatim i sasvim izmenjeni uslovi u jugoslovenskoj državi. Mitrović, međutim, argumentovano racionalizuje takva shvatanja i dokazuje da su, uprkos svemu, ustavni i politički sistem bili očuvani i u uslovima toga vremena dobro obavili zadatke.

Srbija se, kao dinamično jezgro ujediniteljskih srpskih i jugoslovenskih procesa — kako dalje naglašava Mitrović — našla, početkom druge decenije 20. veka, u čvorištu međunarodnih odnosa imperijalističkog razdoblja. Nije bila samo pritisнутa ostarem i onemoćalim turskim i austrougarskim carevinama, već i agresivnim profiterškim interesima razvijenih država Evrope, svrstanih u dva suprostavljenia tabora. Srpsko-austrougarski odnosi u krizama carinskog rata 1906, aneksije Bosne i Hercegovine 1908—1909, balkanskih ratova 1912—1913, nisu mogli da izbegnu sudbonosni rasplet Prvog svetskog rata 1914—1918. godine. U tome sukobu, glavni generator bili su srpska i jugoslovenska ideja, koje su se tada, kao i danas, iskazale kao problem od najšireg evropskog značaja. Pokušaj rekonstrukcije srpske kuće, sagrađene posred važnih evropskih drumova, sa obe strane univerzalnog ideoološkog i religijskog razgraničenja između bogatog Zapada i materijalno zaostalog Istoka, ni sa jedne strane nije imao blagoslov. Protiv veće polovine Evrope, veličanstvene pobede Srbije 1914. i 1915. godine ubrzano su se pretvorile u nacionalnu katastrofu. Poznata i već toliko puta oplakana stradanja srpskog naroda u ovom ratu, kao i kataklizmično ekonomsko pljačkanje i razaranje srpskog prostora, bili su negativan saldo ove velike prekretnice srpske istorije. Upravo tom ekonomskom sunovratu srpske države 1914—1918, kao egzistencijalnoj odrednici uslova budućeg života srpskog naroda i ograničenosti njegovog svakojakog razvijanja, u ovoj studiji dat je, s razlogom, poseban značaj.

Približavanje srpske i jugoslovenske ideje na samom početku Prvog svetskog rata bilo je, pored ostalog, i plod političke procene Srbije da nije moguće ostvariti ukupnu integraciju srpskog naroda na velikonacionalnom programu. Mitrović se drži strogo stručnih, ali i etičkih motiva, kada i ovom prilikom zastupa proverena dostignuća ukupne jugoslovenske istoriografije i uverenja iz svojih dugogodišnjih istraživanja srpskog i jugoslovenskog pitanja u Prvom svetskom ratu i stvaranja Jugoslavije 1918. godine. Ideološke i političke konjukture ovog našeg zbuњenog vremena, kao i naknadna pamet o neuspehu srpske integracije na osnovama jugoslovenskog iskustva, nisu uticali na ovog istoričara da bi se, poput nekih drugih danas, odričao svojih znanja i uverenja.

Kritičko promišljanje i vrednovanje problema jugoslovenskog ujedinjenja 1918. godine ostaće i dalje u interesovanju istoričara, ali mora biti u funkciji racionalne spoznaje, nadgradnje postignutih istoriografskih rezultata, a ne njihove neargumentovane negacije, koja ima izvannaučne ciljeve. Svedoci smo da se danas lansiraju teze o »realnim mogućnostima« stvaranja Velike Srbije krajem 1918. godine, o tome da zajedničku državu nisu hteli »većina Srba, Hrvata i Slovenaca«, kao da je to neko već utvrdio, ili kao da je bilo koja država savremenog sveta stvorena punim demokratskim referendumom najširih slojeva naroda. Zaboravlja se činjenica da je Jugoslavija 1918. bila plod dvovekovnih stremljenja najnaprednijih ljudi u narodima koji su je stvorili i da je poput čeho-slovačkog ujedinjenja, kako je govorio T. Masarik, nikla na građanskom prevratu sa mnogim obeležjima »nedovršenog oblika građanske revolucije«. U tom smislu, ona je za narode koji

su u nju ušli bila istorijska prekretnica, dok je sasvim drugo pitanje zašto je, od samog početka, propadala i danas nestala. Mitrović ističe činjenicu da je 1918. jedino Srbija (zajedno sa Crnom Gorom) prethodno imala samostalnu državu. Istoriski, iskustvo nas upućuje da upravo u tom, često zaboravljanom argumentu, potražimo uzroke jugoslovenskih kriza i raspada jugoslovenske države. Naravno, svemu tome treba dodati odsustvo trajnog mira, za kojim je ova država imala veliku potrebu. Umesto njega, došao je Drugi svetski rat, gde su nacionalne suprotnosti dodatno podgrejane podelama na komuniste i antikomuniste. Mitrović se zalaže za ispitivanje hipoteze da je ovaj rat bio, možda, i presudan udarac jugoslovenskom zajedništvu. Njegova završna razmatranja ističu potrebu za otrežnjenjima naših kolektivno-psiholoških osećanja iskazivanjima koja su dosledna naučnosti modernih vremena. Kritikujući birokratsku istoriografiju socijalističkog razdoblja, koja je zapostavljala istinska znanja, autor ističe da ona nije doprinisala jačanju Jugoslavije. To je dovelo i do simbioze okoštalih dogmatskih i uznetih mitomanskih simbola. »Birokratski rat protiv istorijske prošlosti, rađao je nacionalističkim ratom posredstvom istorijske prošlosti« — jedan je od zaključaka Mitrovićeve studije, koja svojom celinom odiše zalaganjem za naučno i racionalno opredeljenje, kao neophodnim osnovama na kojima se može, na temeljima prošlosti, graditi sadržajna kultura, trezveno viđenje i razumno ponašanje.

Istorijsku celinu glavnih razmeđa srpske istorije 20. veka završava studija Stevana K. Pavlovića, profesora istorije na Sautemptonskom (Southampton) univerzitetu u Engleskoj, inače, poznatog evropskog stručnjaka za balkanske zemlje. Zanimljivim manirom i stilom zapadnih analitičara, Pavlović posmatra jugoslovenski prostor u toku Drugog svetskog rata pri čemu traži, pre svega, odgovor na uzroke sukoba između četnika i partizana, koji su činili osnovu građanskog rata u Srbiji. Sam naslov rada »*Pokreti oružanog otpora u Jugoslaviji između preživljavanja i osvajanja vlasti 1941—1945*« nagoveštava osnovni odgovor Pavlovićeovih istraživačkih rezultata. Sa njime se mnogi 'neće složiti, ali, sigurno da ubuduće nijedan ozbiljan istoriografski rad o Draži Mihailoviću i Titu, ulozi saveznika i sukobu četnika i partizana, kao i drugim pitanjima obnove jugoslovenske države 1945. godine, neće moći da se ogluši na Pavlovićeve argumente i opservacije iz ove studije. Teško je osporiti Pavloviću zaključak da je jugoslovenski otpor silama Osovine bio glavni razlog obnove Jugoslavije i spolja i na unutrašnjem planu, kao i njegovu tvrdnju da je nacionalizam u rukama Titovih naslednika doveo do raspada Jugoslavije 1991. godine. Tako je nova velika prekretnica, nova velika katastrofa srpskog naroda, po svoj prilici, najveća u poslednja dva veka, u građanskom i verskom ratu, koji pred našim očima i danas traje, tek dodirnuta u Zborniku. Ostaje nuda da će i ovo doba dočekati svoje istoričare, a u najskorije vreme bar preliminarne priloge i studije u nekom od sledećih brojeva Liceuma. »Istorijski poučava — ako hoćemo da je shvatimo« — izjavio je, ovih dana, na našem tlu, poznati francuski istoričar Mark Fero. Ovaj novi istoriografski napor, kojeg treba stručno i moralno podržati, za tako nešto pruža pravu priliku.

Momčilo Zečević

Dr Latinka Perović, SRPSKI SOCIJALISTI 19. VEKA, Službeni list SRJ, Beograd 1995. str. 244.

Citavih deset godina posle prve dve, izasla je iz štampe treća knjiga istorije srpskog socijalizma u 19. veku, u kojoj Latinka Perović obraduje razdoblje posle smrti Svetozara Markovića, 1875. godine. U uvodnom poglavlju ona je skrupulozno iznela razloge zbog kojih se ova knjiga relativno dugo čekala. Ali i bez toga, već uvid u sadržinu studije čitaocu bi bio dovoljan da objasni zašto je njen nastanak iziskivao toliko vremena. Predmet knjige, naime, daleko je širi od naslova koji ona nosi i obuhvata ne samo socijalističku ideju i njene nosioce, nego i socijalizam kao ideologiju, program i real-politiku najveće političke stranke u istoriji Srbije 19. veka. Reč je o Radikalnoj stranci, u razdoblju od početka njenog organizovanog delovanja, sredinom 70-tih, sve do dolaska na vlast krajem 80-tih godina prošlog veka.

Takav pristup temi, koji su rezultati istraživanja sami nametnuli, predstavlja radikalni zaokret u odnosu na dosadašnju istoriografiju koja je istoriju socijalizma u Srbiji posle smrti Svetozara Markovića, sve do pojave Srpske socijaldemokratske stranke 1903. godine, svodila pretežno na intelektualno promovisanje socijalističke ideje od strane više-manje izolovanih pojedinaca, priznajući nešto veći praktično-politički značaj jedino grupi socijalista oko Dimitrija Cenića. Istraživanja, kojima je Latinka Perović pristupila s osnovnim zadatkom da identifikuje razvojni put sledbenika Svetozara Markovića, pokazala su da je grupa oko Cenića bila samo jedna i to nikako najznačajnija socijalistička struja proizašla iz Markovićevog pokreta. Nasuprot toj malobrojnoj i u praktičnom političkom životu marginalnoj socijalističkoj grupi, stajala je druga, koja je nosila ime narodno-radikalna i koja je društveno i politički bila daleko relevantnija. Predvođena

najbližim saradnicima Svetozara Markovića, među kojima su se kao njeni glavni ideolozi isticali Nikola Pašić i Pera Todorović, ta grupa je odmah po smrti svog idejnog učitelja pristupila organizovanju političke stranke i, kvalificujući je radikalnom, formulisala njenе programske ciljeve koji su se u svojim najbitnijim tačkama poklapali s programom Markovićevog socijalističkog projekta. To je, uprkos nesumnjivoj potonjoj evoluciji Radikalne stranke, posebno uočljivo posle 1883., ukazivalo da je Markovićev socijalistički pokret »pravi« nastavak dobio odmah posle smrti svog rodonačelnika, a ne tek pojavom Srpske socijaldemokratske stranke, čiji, uostalom, ideološki i programski kontinuitet sa Markovićevim socijalizmom tek treba podrobno ispitati. Ova suštinski nova interpretacija istorije socijalizma u Srbiji bila je ne samo ogroman istraživački poduhvat, nego je podrazumevala i odgovore na brojna istoriografska pitanja koja su se tokom istraživanja ili tek otvorila ili su se pokazala kao nedovoljno rasvetljena. Traganje za odgovorima na ta pitanja rezultovalo je brojnim studijama, od kojih je nekoliko monografskog karaktera, kao i objavljinjem impozantne građe. Bez tih istraživanja i odgovora na pomenuta pitanja, kojima je Latinka Perović posvetila proteklu deceniju svog naučnog rada, knjiga koja je pred nama i koja ima karakter sinteze, ne bi mogla da bude napisana.

Među pitanjima koja su proizašla iz tako obimnih i temeljnih istraživanja, a čije je rasvetljavanje ulazio u suštini zadate teme, dva imaju ključni značaj. To su identifikacija modela srpskog socijalizma 19. veka i precizno određenje odnosa u kome prema sadržini tog modela стоји srpski radikalizam. Odgovor na prvo pitanje Latinka Perović je pronašla u ideologiji i programu ruskog narodnjaštva. Između prvih srpskih socijalista i pripadnika te ruske idejno-političke struje bilo je brojnih veza, od kojih su najsadržajnije i najozbiljnije održavali upravo oni Markovićevi sledbenici koji će odigrati ključnu ulogu u nastanku Radikalne stranke i njenoj potonjoj istoriji. Da li su i u kojoj meri ta njihova izvorna ideološka i programska opredeljenja ugrađena u profil srpskog radikalizma 19. veka? Oba pitanja Latinka Perović je u velikoj meri već ranije rasvetljila pomenutim studijama, ali punu snagu ubedljivosti i značaja odgovori su dobili upravo ovom knjigom, kojom su oni smešteni

u celinu problema, a naročito u društveni kontekst onovremene Srbije. Na ovom mestu, mi ćemo zadržati pažnju na pitanju odnosa koji prema modelu izvornog srpskog socijalizma zauzima srpski radikalizam. Ovo nam se čini naročito značajnim, s obzirom da upravo odgovor koji Latinka Perović daje na to pitanje predstavlja ono što pruža naučni legitimitet njenom stavu da istoriju radikalizma u Srbiji u posmatranom razdoblju, između ostalog, treba izučavati i kao deo istorije srpskog socijalizma.

Dosadašnja srpska istoriografija nije propustila da istakne veze radikala sa socijalističkim pokretom Svetozara Markovića, ali ih je sa stanovišta artikulacije ideoološke suštine srpskog radikalizma smatrala više-manje bezznačajnim. Te veze, ona je pretežno objašnjavala kao prolaznu, mladalačku i kratkotrajanu fascinaciju budućih radikalnih vođa socijalističkom idejom, koja je, međutim, u trenutku osnivanja stranke, 1881. godine, već bila napuštena. Stavioće — prema tom tumačenju — Radikalna stranka je, odbacujući socijalizam, svojom ideoilogijom bila čak njegova negacija, jednom rečju prava građanska stranka. Njena istorija, stoga, nije smatrana »stranicom istorije srpskog socijalizma«, nego je, naprotiv, interpretirana kao istorija negacije socijalističke opcije i afirmacije građanske ideologije i građanskog društvenog i državnog poretku u Srbiji 19. veka.

Takvo stanovište istoriografije Latinka Perović je ozbiljno dovela u pitanje. Kao prvo, ona je početak organizacije Radikalne stranke sasvim pouzdano locirala ne u 1881 — godinu njenog formalnog organizovanja, nego znatno ranije, u vreme odmah posle smrti Svetozara Markovića. Građa najrazličitije provenijencije, čijem je ona pažljivom (pre)ispitivanju pristupila, gotovo bez izuzetka je otkrila podudarnost nekih temeljnih principa ideologije i programa Markovićevog narodnjačkog socijalizma sa društvenom i političkom filozofijom, kao i praktičnom politikom srpskih radikala u vreme kada su oni već uveliko funkcionali kao organizovana politička partija, i to ne samo pre nego i posle 1881. godine. To je upućivalo na zaključak da činjenicu neprekinutog pozivanja radikalnog vodstva, kao i ove strane u celini, na kontinuitet sa programom Svetozara Markovića ne treba tumačiti kao puku formu, nego u najmanju ruku kao indikator samorazumevanja, ako ne i kao

same suštine ove stranke. Tako je istraživanje ideoološke i doktrinarne sadržine srpskog socijalizma u 19. veku postalo istovremeno istraživanje istorije Radikalne stranke. Radikalna stranka je, dakle, postala deo istorije srpskog socijalizma. Staviše, ona se kristalisala kao politička snaga koja je prva u istoriji Srbije socijalističku ideju pretvorila u politički program mase i koja je time učinila da se primarna i odlučujuća, čini se i presudna, politička artikulacija širih slojeva naroda u Srbiji ostvari na temelju socijalističkog programa. »Istoriografija je od radikala načinila disidente socijalističkog pokreta Svetozara Markovića. Oni sami su u njemu, s pravom, gledali oca srpskog radikalizma«, kaže Latinka Perović i zaključuje: »Pojam radikalni nije zamena za pojам socijalistički. Narodnjački socijalizam je srčika ideologije Narodne Radikalne stranke«. Taj sud — koji Latinka Perović donosi na temelju obimne, sadržajne i pouzdane građe, analizirane značački, precizno i uravnoteženo, i protumačene metodološkim postupkom u kome se skladno kombinuje klasičan istoriografski s teorijskim nivoom problema — predstavlja, čini nam se, jedan od najznačajnijih i istovremeno najizazovnijih sudova u ovoj knjizi. Ovo stoga što se njime zapravo vrši reinterpretacija istorije Radikalne stranke, kao jednog od ključnih političkih fenomena naše moderne istorije.

Postavlja se, naravno, pitanje u čemu je autor identifikovao narodnjačko-socijalistički karakter Radikalne stranke, kao i da li ovaj ostaje isti u celom posmatranom razdoblju. Odgovor na to pitanje iziskivao je analizu odnosa između ideoološko-programskih i praktično-političkih opredeljenja radikala, s jedne, i socijalističkog programa Svetozara Markovića, s druge strane. Polazna ideja Markovićevog socijalizma je skok iz patrijarhalnog u socijalističko društvo, ideja koja se brani s uverenjem da je kapitalističko društvo ne samo nepravedno, nego i neprimereno slovenskoj civilizaciji, koja ne prihvata razliku između države i društva, svojstvenu samo zapadnim narodima. Cilj socijalističke države u Srbiji, koju Marković vidi kao »organizovano društvo« i naziva je »narodna ili »socijalna država«, bio bi ostvarenje materijalnog blagostanja naroda. Njen temelj bi bile patrijarhalne ustanove srpskog naroda, posebno zadruga i opština, dok bi osnovni princip organizacije, na ekonomskom planu, bio kolektivna svojina i

udruživanje, a na političkom, suverenost naroda, ostvarena kroz samoupravu u opštini i suverenu vlast skupštine. Na spojnjopolitičkom, odnosno nacionalnom planu, cilj Srbije bi bio federacija balkanskih naroda, ostvarena kroz socijalnu revoluciju. Da li radikali stvarno ostaju na pozicijama svog učitelja, ili ih, naprotiv, kako to tumači dosadašnja istoriografija, odmah posle njegove smrти ne samo narušaju nego i negiraju? Na to pitanje Latinka Perović daje vrlo precizan odgovor.

Radikali su se i svojim programom i svojom praktičnom politikom u vreme formalnog organizovanja stranke doista već bili udaljili od nekih ključnih Markovićevih ideja, narušajući pre svega teoriju skoka i prihvatajući put reformi, koje bi se ostvarivale sa pozicijom vlasti. Takođe, vrlo rano, već posle srpsko-turskih ratova, oni su se, mada ne svi, od Markovićevog, okrenuli starijem, Garašaninovom nacionalnom programu, koji je za rešenje pitanja srpske dijaspore, umesto federacije balkanskih naroda transformisanih na socijalističkoj osnovi, predlagao svesrpsko državno ujedinjenje. Potom su postepeno, oprezno i ne s jasnim ubedljenjem — i dalje stojeći na stanovištu da je kapitalističko društvo, zbog podjeljenosti na klase i eksploatacije koju podrazumeva, nepravedno — stvarno, ipak, narušili kolektivistički princip u ekonomiji i prihvativi privatnu svojinu, što je vidljivo u njihovom pisanim programu od 1881. godine. Šta je onda kod radikala i posle 1881. ostalo od Markovićevog programa, odnosno šta je to u karakteru njihove stranke što čini da se srpski radikalizam može u posmatranom razdoblju »legitimno smatrati dehom istorije socijalizma u Srbiji«?

To je, kako jasno proizilazi iz knjige Latinke Perović, ideja narodne države kao uporišna tačka narodnjačke ideologije, ideja koja ostaje prvorazredni cilj radikala dugo posle njihovog udaljavanja od Markovićevog ekonomskog programa i njihovog formalnog stranačkog organizovanja. Dva su osnovna razloga iz kojih se koncept države koji je definisala Radikalna stranka pokazuje kao negacija građanske države — ukoliko se pod ovom poslednjom razume država zasnovana na principima građanskog individualizma i političkog pluralizma.

Prvi razlog leži u karakteru funkcija koje radikali rezervišu za državu. U društvu u kome nisu svi jednakog bogatstva, najvažniji zadatak države ne

može biti, kako to veruju Napredna i Liberalna stranka, »zaštita lične i imovine sigurnosti građana«, objašnjavao je glavni ideolog Radikalne stranke, Pera Todorović, 1882. godine. Naprotiv, dodavao je on, prava i slobode pojedinaca, čiji značaj Radikalna stranka ne negira, imaju pravu vrednost samo ako su u funkciji države koja obezbeđuje materijalno blagostanje naroda, koje, pak, isključuju podelu na klase i veće društvene razlike. Todorović je time precizno definisao dva koncepta države kao dve ideoleske i političke opcije s kojima je u političkom životu Srbije otkočelo razdoblje organizovanih političkih partija. Istvremeno, on je jasno odredio i njihove nosioce. Jedan koncept proizlazi iz ideologije i doktrine liberalizma i znači državu čiji osnovni smisao postojanja predstavlja zaštitu zakonitosti, prava i sloboda pojedinca. Nosioci takve ideje o državi u Srbiji jesu Liberalna i Napredna stranka. Drugi koncept državu razume kao socijalnu kategoriju, čija je primarna funkcija stvaranje odgovarajućeg socijalno-ekonomskog poretku i u kojoj individualna sloboda ima tek sekundarni značaj. Tačku ideju o državi ima Radikalna stranka, bio je jasan Pera Todorović.

Drugi razlog koji negira građanski karakter radikalског koncepta države leži u razumevanju njene političke prirode, kao i prirode i uloge političkih partija u njoj. Državu, prema shvatanju srpskih radikala, stvara sam narod, kome se, pozivom na načelo narodne suverenosti, priznaje pravo da — kako je to objašnjavao Pašić, 1883 — »uskrati sve što mu nije po volji i da uvede svaku ustanovu koju želi«. Da bi mogao da stvari i održi takvu državu, ceo narod se organizuje, i to u formi koja istovremeno ima i karakter pokreta i karakter partije s čvrstom organizacijom, strogom disciplinom i unutrašnjom hiperarhijom. Masovnost, tačnije sveobuhvatnost, ovu partiju čini »narodnom«, što njenoj vlasti pribavlja nesporni, ali i ekskluzivni legitimitet, koji se, sledstveno tome, odriče svim drugim političkim partijama, jer one nisu »narodne«. Ove poslednje, suprotstavljajući ih jednoj jedinoj koja je »narodna«, radikali nazivaju »vlasničkim« partijama, što implicira da »vlasnici« nisu deo naroda i da je stoga njihovo učešće u vlasti nelegitimno. Kao sveobuhvatna, dakle, »narodna partija« se izjednačava sa narodom, čime i njena vlast postaje isto što i vlast naroda. Tako se između narodne države, narodne partije i naro-

da, kao jedne jedinstvene, politički homogene celine, briše razlike i ostvaruje se princip da između države i društva u slovenskoj civilizaciji nema podvojenosti. Ovaj jasno kolektivistički koncept društva i države, tipičan za ideologiju narodnjaštva, u krajnjem, real-političkom ishodu rezultuje partijskom državom, koja je, počivajući na širokom narodnom poverenju, većita i koja političkog protivnika tretira ne kao legitimnu opoziciju nego kao neprijatelja. Partijska država, koju je još Slobodan Jovanović identifikovao kao stalnu težnju Radikalne stranke, predstavlja najtrajniju tekovinu srpskog radikalizma. Ona je pustila duboke korene, nadživila sve ideološke mene Radikalne stranke i postala sastavni deo političke kulture i mentaliteta u Srbiji.

Identifikovanjem najmasovnije stranke u Srbiji XIX veka kao primarno socijalističke i njenim smeštanjem u teorijski okvir narodnjaštva doveden je u pitanje i prilično široko prihvaćen sud o presudnom uticaju stranih ideja na pojavu socijalističkog pokreta u Srbiji. »To bi moglo biti objašnjenje da je ova ideja dopirala samo do redakcija listova i časopisa i živila samo u družinama školske omladine«, zaključuje Latinka Perović. Međutim, masovnost pokreta, kao i njegova programska vezanost za tradicionalne ustanove srpskog naroda, govori o visokom stepenu autohtonosti srpskog socijalizma XIX veka. On svakako ne proistiće iz originalne društvene teorije, nego iz društvene stvarnosti, koju je odlučujuće odredilo neraslojeno i siromašno seljačko društvo, izrazito patrijarhalno-egalitarističkog mentaliteta, snažno vezano za svoje tradicionalne ustanove, opštini i zadrugu, koje su počivale na kolektivističkom principu. Suočeni sa počecima kapitalizma koji je nemilice razao taj svet, srpski socijalisti su, u pokušaju da tradicionalni patrijarhalni poredek očuvaju i pretvore u celovit društveni i državni sistem, a u želji da izbegnu kapitalizam, prihvativi formulu narodne države. Izvorno, teorijski, to nije bila njihova formula i u tom smislu je u artikulisanju socijalizma u Srbiji 19. veka bio značajan strani uticaj, odnosno, kako autor pokazuje, pre svega uticaj progresističke ili evoluciонističke struje ruskog revolucionarnog pokreta. Međutim, model narodne države i narodne partije odigrao je značajnu ulogu ne zbog intelektualne ili duhovne bliskosti pojedinaca sa ideologijom i doktrinom ruskog narodnjaštva, nego pre svega zbog sadržinske

bliskosti tog modela s kolektivnim socijalno-političkim idealom srpskog seljačkog društva toga doba. Zbog te bliskosti, taj se koncept u Srbiji duboko utemeljio, preživeo svog idejnog rodonarčelnika i preko masovne političke partie pretvorio se u jednu od najuticajnijih političkih opcija u našoj istoriji, u fenomen dugog trajanja. Pred istoriografijom ostaje veliki zadatak da, sledeći primer ove knjige, istraži njegovu dalju dinamiku.

Olga Popović-Obradović

Nikola Žutić, KRALJEVINA JUGOSLAVIJA I VATIKAN, ODNOS JUGOSLOVENSKE DRŽAVE I RIMSKE CRKVE 1918—1935, maštel kommerce — arhiv Jugoslavije, Beograd 1994, 467 str.

Odnos jugoslovenske države i Rimokatoličke crkve za istoričare nije samo privlačna i aktuelna već, pre svega, važna oblast istraživanja. Naša današnja znanja o tom pitanju više su nego oskudna i jednostrana. Klerikalni pisci ostavili su brojne propagandne i panegiričke radove u kojima se veličaju tradicija, slava, nacionalni značaj, univerzalna misija Rimokatoličke crkve. Nasuprot tome, publicistika je najčešće o odnosu države i Rimokatoličke crkve pisala nedopustivo površno, senzacionalistički nestručno. Uzurpirajući monopol nad istorijskim izvorima, a time i nad znanjem, ideologija i politika, podjednako crkve koliko i države, istiskivale su istoričare, rezultate njihovih istraživanja označavale nepotrebним, a često i nepodobnim.

Većina istraživača istorije Jugoslavije uočavala je sudbonosni značaj rimokatoličkog klerikalizma za opstanak države i razvoj društva, ali se mali broj studioznije bavio njegovim izučavanjem. Činjenica da istoričarima nisu dostupni arhivski fondovi Rimokatoličke crkve mnoge je udaljila od bavljenja njenom istorijom. To ne treba da čudi ako se zna da je u prirodi struke istoričara da se spokojstvo postiže samo onda kad su dostupni svi najrelevantniji izvori i istraživački obuhvaćena celokupna istorijska materija.

Nikola Žutić spada u mlađe, među ne brojnim istoričarima koji su se poslednjih godina intenzivno bavili istorijom odnosa jugoslovenske države i Rimokatoličke crkve. Njegova, deceniju duga i obimna istraživanja rezultirala su monumentalnom knjigom »Kraljevina Jugoslavija i Vatikan«. Nedostupnost arhivske građe pohranjene u arhivima Rimokatoličke crkve Nikola Žutić je nadoknadio temeljnim istraživanjem grade državne provenijencije i upoznavanjem sa razgranatom i brojnom rimokatoličkom štampom i publicistikom. Dokumentarna zasnovanost analiza i zaključaka više je nego fascinantna. Enormna arhivska građa, obilje neobjavljenih i nepoznatih izvora, kritički pretres objavljene građe i literature, posebno rimokatoličke i polemičko-političke publicistike, teološke i istoriografske, osnova je monografije »Kraljevina Jugoslavija i Vatikan«.

O istraživačkim problemima koje je autor nastojao da odgometne govori kompozicioni reljef knjige. U više velikih tematskih celina Nikola Žutić daje svoje naučno viđenje odnosa Rimokatoličke crkve i jugoslovenske države 1918–1920, ustavnog položaja obe Crkve, crkvenog međudržavnog razgraničenja, uspostavljanja crkvene hijerarhijske i administracije, konkordatskog pitanja, agrarne reforme i materijalnog položaja Rimokatoličke crkve, »kulturnog boja« države i crkve, odnosa monarho-diktature prema toj crkvi. U središtu interesovanja je verska politika države sa uzvratnim praćenjem reakcija Rimokatoličke crkve.

Iz knjige se vidi da je Rimska crkva, kao redak institut srednjeg veka, i u 20. veku zadržala svoj milenijumski način mišljenja (dok se sve ostalo menja i koleba Rimokatolička crkva ostaje »nepomična u svom temelju i svom cilju mada menja sredstva prema prilikama vremena«). U središtu Žutićevih interesovanja je sukob rimokatoličkog klerikalizma sa liberalnim duhom, idejama, zakonima na kojima se izgrađivala Kraljevina (SHS) Jugoslavija. Autor prati nastojanje Rimokatoličke crkve da aktivnim učešćem u javnom, političkom, ekonomskom, socijalnom, kulturnom životu zadrži dominantno mesto u celokupnom društvenom životu katolika. Žutić posmatra ustanovu koja iz Prvog svetskog rata izlazi kao gubitnik, ali brzo uspeva da se transformiše i prilagodi novom vremenu; identificuje širenje ideja slobodoumlja, slabljenje intenziteta ritualnog verovanja, otpore

konzervativizmu Rimske crkve; uočava napore prelata da Rimokatolička crkva ostane najvažnija nacionalna ustanova kod Hrvata i Slovenaca i osnovna institucija vođstva naroda, čija su učenja jedini okvir u kome treba da se razvija nacionalna svest; analizira permanentno nastojanje Crkve da se država svede na »ukupnost političkih odnosa«, tj. formu u kojoj egzistira takozvano civilno društvo podređeno »izravnoj zapovjeći« Crkve i svešteniku; uviđa spremnost moderne države da svojim zakonima spreči da religija ostane osnovni oblik integracije i nacionalne identifikacije. Takvim pristupom odnos države i crkve na jugoslovenskom prostoru, prepunom netolerancije, provircijalizma, isključivosti, ekonomskih, kulturnih, verskih, civilizacijskih neravnopravnosti, animoziteta, pogubnog iracionalizma, dobija racionalno objašnjenje. U više poglavija prati se prozelitski rad Rimokatoličke crkve (prekrštavanje, unijačenje, rad crkvenih redova). Autor progovara o odnosu crkvene hijerarhije prema ideoalogiji i institucijama integralnog jugoslovenstva, prati nastojanje crkve da širi pojam hrvatstva, uočava »susret« i sranje klerikalizma i fašizma, upoznaje nas sa delatnošću Katoličke akcije, Orljava, Seniora, Križara, piše o odnosima Rimske crkve prema pravoslavlju.

Empirički pristup za koji se dr Nikola Žutić opredelio pobuna je protiv ideoleskih znanja, olakih zaključaka, dugo prisutnih stereotipa. Samo se površnom čitaocu može učiniti da se suočava sa radikalnim empirizmom. U pitanju je knjiga koja po kvalitetu, činjeničnoj zasnovanosti, saznajnoj vrednosti umnogome proširuje naša istoriografska znanja i predstavlja nezaobilazan putokaz za svako naredno bavljenje temom.

Ljubodrag Dimić

Dr Milan B. Matić, RAVNOGORSKA IDEJA U ŠTAMPI I PROPAGANDI, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1995, str. 316.

O štampi kao istorijskom izvoru mišljenja su podeljena. Preovladava gledište da je ona istorijski izvor drugog reda i da je uglavnom u službi propagande. Ratna štampa, štaviše, bez ob-

zira na poreklo u sastavu je mašinerije ratne propagande. I pored čestih zabluda, naivnosti, loše i tendenciozne informisanosti, lošeg predviđanja događaja u ratnoj štampi značaj njenog proučavanja je nesumnjiv. Takva štampa može da doneše pregršt novih saznanja, a ponekad da bude i jedini izvor da se nešto dogodilo.

Branko Petranović je još pre više od decenije utvrdio da je jugoslovenska istoriografija potcenila značaj štampe u sticanju potpunije slike o ratnoj drami 1941—1945. Zaostatak u obradi istorije štampe i ratne propagande ispunila je studija pok. Milana Matića, koju su za štampu priredili Milan Vesović i Kosta Nikolić. Pred nama je tako izronio, za najveći deo javnosti, potpuno nepoznat svet: štampa i propaganda Jugoslovenske vojske u otadžbini — institucije koja je do danas ostala van objektivnog fokusa istoriografije. Cela JVUO (Ravnogorski pokret) posmatrana je samo u poređenju sa Narodnooslobodilačkom vojskom Jugoslavije i u situacijama dodirnih tačaka, i to uvek na njenu štetu. Tako je prošla i štampa i propaganda JVUO, koja je pomijanjana samo ovlaš, uz obavezne kritičke etikete. Davno je bilo uočeno da je »četnički pokret posvećivao veliku pažnju propagandi... a ova se masovno prenosila posredstvom ravnogorskih odbora, listova (...), radio stanica (...). Međutim,iza tih kratkih informacija bilo je do pojave ove knjige skriveno nepregledno more različitih ratnih novina, biltena, letaka kojima je JVUO definisala svoje ciljeve i borila se protiv svojih neprijatelja.

Studija pok. Matića, bazirana pre vashodno na istraživanju arhivskog fonda u Vojnoistorijskom institutu, stvara sasvim drugačiju sliku, koja nam neposredno govori o štampi jedne ratne vojske a posredno daje pregršt materijala za utemeljenje što istinitije slike o vojsci Kraljevine Jugoslavije kao i njenoj civilnoj komponenti — Ravnogorskom opkretnu, na terenu Srbije za vreme nemačke okupacije. Od formiranja te vojske pod okupacijom, do njenog sloma u Srbiji jeseni 1944, propaganda je pridavana najveća pažnja. Najjači intenzitet propagande bio je u 1944. godini, a zenit u letu 1944. kada je održan Prvi kongres demokratske podzemne štampe, posle čega će nastupiti brzi slom i odlazak u Bosnu jedinica JVUO iz Srbije.

Priredivači Milan Vesović i Kosta Nikolić oblikovali su konačni izgled

studije pok. Milana Matića, učinivši je nezaobilaznom knjigom u proučavanju Srbije u Drugom svetskom ratu. Sažet i informativan uvod Koste Nikolića o Jugoslovenskoj vojsci na teritoriji Srbije u periodu 1941—1944, izuzetno je koristan za razumevanje Matićevog teksta. Matićeva studija, koja je osnov celne knjige, podeljena je u tri glave. Prva glava tumači propagandu Mihailovićeve vojske i pokreta: njeno ustrojstvo od najviših štabova do sela i poverenika na terenu, kao i široku lepezu propagandnih formi tipičnih za okupaciju. Od prvih dana organizovanja, preko uputstva o organizaciji propagande od 7. novembra 1941, rada ravnogorskih odbora na terenu i propagandnih aktivnosti na terenu jedinica i ustanova JVUO, »dražinovska« propaganda bila je izuzetno aktivna, razgranata i raznovrsna. Poseban značaj pridavan je štampi o čemu govori druga glava knjige u kojoj su prezentirani podaci o štampi kao celini i osnovi propagande, od lista do lista, čineći svojevstan mozaik na čijem su čelu centralna, zatim grupna po korpusu, brigadna, odborska i omladinska glasila.

Rezultati istraživanja elaborirani u drugoj glavi pokazuju da je na teritoriji Srbije 1941—1944. izlazilo preko stotin slova »četničke« štampe. Od toga četvrtina su bilteni, mahom svi pod univerzalnim nazivom »Vidovdan«, a ostalo su listovi: 12 centralnih organa, 45 pojedinih jedinica i 18 omladinskih. U centralnim listovima kao urednici pojavljuju se korifeji Ravnogorskog pokreta: Dragiša Vasić, Stevan Moljević, Živo Topalović, Đura Đurović, Mustafa Mulalić... Gotovo da nije bilo jedinice JVUO, nivoa: grupa korpusa — korpus, a da nije izdavala u 1944. godini list ili biltén. To su činile i pojedine brigade. Nazivi listova govore za sebe: »Borba Šumadije«, »Nova Jugoslavija«, »Odjek Ravne gore«, »Ravnogorski heroj«, »Sviće zora«, »Šumske vesti« itd.

Treća glava se bavi tematikom ravnogorske štampe, M. Matić je naznačio osnovne teme kojima se bavila štampa o JVUO i Ravnogorskog pokreta: a) ravnogorstvo koje je od sinonima za grupu nepredatih vojnika pod komandom tadašnjeg pukovnika Mihailovića, izraslo u ideologiju koja je prožimala sve aspekte srpskog života i misli pod okupacijom, b) kontinuitet vojske i države Kraljevine Jugoslavije, osporavan od svih protivnika od 1941. godine do danas, v) borba protiv okupatora i nji-

hovih domaćih kolaboranata, g) anti-komunizam kao jedna od ključnih tema u štampi, d) nacionalno pitanje sa pogledima na posleratno uređenje Kraljevine Jugoslavije.

Priredivači su formirali četvrtu glavu knjige od izabranih članaka iz ravnogorske štampe, učinivši je privlačnijom i uverljivijom. Široj javnosti ranije nepristupačnih 55 izabranih tekstova na najbolji način ilustruju mnoga pitanja, ranije često netačno interpretirana. Vremenske međe sabranih tekstova određuju članci: »Ravna Gora« — o dolasku grupe nepredati vojnika brzog odreda 2. armije 11. maja 1941. na Ravnu goru i službeno saopštenje o (neuspeloj) saradnji 1. jurišnog korpusa sa delovima Crvene armije, iz novembra 1944. Priredivači su u taj okvir sabrali mozaik tekstova koji su ilustracije ravnogorske misli, tumačenja srpskog pitanja u prethodnoj i budućoj državi, beskompromisnog odnosa prema komunistima i okupatoru, kao i verovanju u saveznike.

Cetvrtu glavu upućuje na zaključak da je JVUO legitimni nastavak vojske Kraljevine Jugoslavije u ratnim uslovima. Uz taj deo vojske »u otadžbini« postoji i Jugoslovenska vojska van otadžbine koja je uz kralja i Jugoslovensku vladu u izbeglištvu na Srednjem istoku. JVUO je sebe smatrala političkim centrom. Levo su bili komunisti i NOVJ, a desno »ljoticevcii sa SDK, pod kontrolom vlade Milana Nedića. Protiv obe struje JVUO se borila kao jedina legitimna oružana sila Kraljevine. Zalagala se za Kraljevinu u kojoj će raniji antagonizmi bili previđeni rešavanjem nacionalnog i socijalnog pitanja u duhu demokratije, ali i brige za srpsstvo. Isticana je razlika između četnika i boraca JVUO, jer su se pod prvim podrazumevali »nacionalni« ili »vladini« četnici vojvode Koste Pećanca, koji su saradivali sa okupatorom.

Autor je izuzetno vredan materijal na bazi arhivskih izvora mogao da obogati i fragmentima iz literature. Ukažujemo pre svega na knjigu dr Živka Topalovića »Srbija pod Dražom« u kojoj je ilustrativno opisan rad jedne štamparije u zoni odgovornosti 2. Ravnogorskog korpusa, kao i aktivnosti samog Topalovića i odjeka u propagandni kongresu u selu Ba.

Dalja istraživanja fonda »Četnička arhiva« u Vojnoistorijskom institutu verovatno će doneti još dopuna ovoj temi. Potrebno je da se posebno prouči propagandna aktivnost JVUO van Srbije. Istraživanja Milana Matića stvorila su

osnov za dalja proučavanja, otkrivši pravo vrelo podataka bez kojeg nema totalnog uvida u ratna zbivanja u Srbiji 1941–1944. Smatramo da će ova vredna knjiga biti i dobar model kako treba proučavati ratnu štampu uopšte.

Ukusno opremljena i dobro priređena knjiga »Ravnogorska ideja u štampi i propagandi« ostaće trajan spomen Miljanu Matiću jer će, verujemo, zadugo biti pri ruci svim zainteresovanim istraživačima.

Bojan Dimitrijević

Dr Dimitrije Đorđević, OŽILJCI I OPOMENE, knjiga prva, BIGZ. Beograd 1994, str. 327

U godini kada se proslavlja pet dece-nija od završetka Drugog svetskog rata mnoge stvari su se promenile i na globalnoj i na jugoslovenskoj istorijskoj pozornici. Kao da su pobednici i poraženi zamenili mesta. Ruski narod je izgubio sve svoje tekovine i hladni rat, nestala je njegova država, urušio se ideološki sistem koji nije uspeo da se istorijski konstituiše i životno uboliči. Nemačka je, pak, ponovo ujedinjena i postala je politička i, posebno, ekonom-ska predvodnica Evrope, sa ambicijom da to postane i u svetu.

Slično je i sa srpskim narodom. Najviše je stradao u Drugom svetskom ratu i najviše uložio u pobedu nad fašizmom, delecij svoju pobedu sa drugim jugoslovenskim narodima, čak i sa onima koji su bili u suprotnom ratnom taboru, zarad zajedničkog života. Posle 50 godina, međutim, izgubio je Jugoslaviju i našao se izolovan od međunarodne zajednice.

Na drugoj strani, najveći deo srpske istorijske nauke nikada nije priznao po-stojanje nacionalnog antifašističkog pokreta srpskog naroda u Drugom svetskom ratu, oličenog u Ravnogorskom pokretu i generalu Dragoljubu Mihailoviću. Na taj pokret, u ime neprikosnovenog bratstva i jedinstva, stavljena je trajna ideološka hipoteka koja opstoji i do danas. Izdaja i kolaboracija — kvalifikativi su koji se ne menjaju i granica preko koje većina srpskih istoričara nikada nije prešla. Ravnogorski pokret tumačen je površno, krajnje uopšteno, na nivou incidenta i efemer-

nih pojava. Nikada nije posmatran kao sastavni deo srpskog društva (ideološka hipoteka nije smela da padne na ceo narod), već kao splet ratnih okolnosti i »kontrarevolucionarna snaga velikosrpske buržoazije«.

Tako su van istoriografskog kruga ostali mnogi događaji i pojave, kao i ličnosti, od vodećih ljudi do običnih boraca. Uglavnom su svi oni svrstani u »galeriju izdajnika«, a o mnogima se ne zna ništa. Ono što se zaboravi kao i da nije postojalo.

Tu veliku prazninu u srpskoj istoriografiji tek treba popuniti, a jedan kruhan korak na tom putu učinio je Dimitrije Đorđević u svojoj knjizi »Ožiljci i opomene«. Ona je potresno ratno svedočanstvo o jednoj generaciji nacionalnih patriota, njihovim idealima i zabludama, nadama i stremljenjima, sukobima i tragičnom raskolu. To je istovremeno i lična isповест pisca koji je u svojoj ranoj mladosti izabroa da ne ostane po strani i zbog toga tri puta robijao.

D. Đorđević je ostavio snažno i upечatljivo svedočanstvo o jednom teškom vremenu kada je nacističa soldateska gazila po celoj Evropi, a jedna generacija se odlučila na otpor, sledeći tradicionalnu nacionalnu slobodarsku liniju srpskog naroda.

Autor se našao u dvostruko ulozi: kao učesnik događaja i kao njihov opisivač, što je predstavljalo veliku otežavajuću okolnost. Pred nama se, tako, našla jedinstvena priča sa mnogo nepoznatih detalja i mnogo zaboravljenih ljudi koji su sledili svoja patriotska osećanja, a istovremeno se upleli u kravato kolo bratobilačkog rata. Stoga su Đorđevićeva sećanja puna ožiljaka, ali nisu prožeta mržnjom ni prema kome. Pisac pripoveda o sudbinama mnogih ljudi, od poznatih srpskih intelektualaca, omladinaca iz Srpskog kulturnog kluba, do običnih pripadnika Jugoslovenske ravnogorske omladine, kao i o onima koji su igrom sudbine i surovošću istorije otišli u emigraciju.

Lična isповest o logorovanju na Banjici i u Mauthauzenu nije posvećena isključivo autoru, već je prava paleta o sudbinama logoraša i nacističkom sistemu zločina. Pisac se trudio da, koliko je moguće, nikoga ne zaboravi.

D. Đorđević je istovremeno pisao i o svom učestvovanju u ratu kao pripadnik JURAO-štaba 501/1. Takođe, dao je istoriografsku ocenu Ravnogorskog pokreta i njegovih vođa, posebno D. Mihailovića i Dragiše Vasića. Na povr-

šinu je izneo mnogo novih činjenica, koje se mogu potkrepliti i arhivskim istraživanjima, što knjiži daje i visoku naučnu vrednost. Mnoge ocene o karakteru pokreta, njegovoj istorijskoj uslovljenosti i ograničenjima, predstavljaju dragocen putokaz za buduće istraživače. Tu pre svega mislimo na delove knjige koji se odnose na rad Centralnog nacionalnog komiteta, omladinske organizacije, karakter odnosa Mihailovića i Vasića, ideologiju samog pokreta, suštinska razmimoilaženja sa suparničkom stranom, gubitak međunarodne podrške, kao i na razloge sloboma pokreta.

Pripovedanje D. Đorđevića je mirno i odmereno, ocene korektnе i precizne, a vrednosni sudovi utemeljeni i odgovorni, zasnovani na znanju a ne na ideoškim ili političkim parolama. Iako knjiga predstavlja »lični doživljaj istoričarev«, nisu prisutni netolerancija i ideoška ostrašenost, što su odlike mnogih pisaca sa »suprotne strane«. Posebno se to odnosi na stranice o građanskom ratu, koji Đorđević doživljava i tumači kao nesrećni raskol u srpskom narodu, a ne kao »revolucionarno čilište«, ili obračun »naprednih i nazadnih, pozitivnih i negativnih«.

Knjiga »Ožiljci i opomene« jeste epitaf jednoj generaciji koja je, u skladu sa svojim ubedjenjima, želela da promeni svet i koja je doživela poraz i za to platila visoku cenu onima kojima je pobeda bila glavno ishodište želje da se promeni svet. Ali, kako ističe sam pisac: »Ova cena je ipak bila manja od one koju bismo platili svojoj savesti da smo ostali van sukoba. Uspeh ili neuspeh nisu bitni. Važne su pobude koje navode jednu generaciju da se podeli, sukobi između sebe i žrtvuje (...) Pobeda ili poraz su sporedni.«

Generacija kojoj je pripadao Dimitrije Đorđević tek očekuje istoriografsku valorizaciju koja, ipak, neće moći da izbriše njene ožiljke.

Kosta Nikolić

Momčilo Pavlović — Veroljub Trajković, SAVEZNIČKO BOMBARDOVANJE LESKOVCA 6. IX 1944. godine, Narodni muzej Leskovac — ISI, Leskovac 1995, str. XCIV + 324.

U godini kada se proslavlja pedeset godina od pobjede nad fašizmom i završetka Drugog svetskog rata, uz isticanje doprinosa Jugoslavije savezničkoj pobedi, mnoga pitanja su i dalje otvorena i predstavljaju bele mrlje u našoj istoriografiji. Jedno od tih pitanja je i bombardovanje srpskih građava tokom 1944. godine, tj. motivi i svrha tih akcija angloameričke avijacije.

Možemo se složiti sa M. Pavlovićem da je glavni razlog što je srpska istoriografija zapostavljala taj problem bio ideološke prirode — uporno se branila ispravnost odluke o bombardovanju, jer je ona doneta na zahtev rukovodstva NOVJ i Josipa Broza. Tako se još jednom pokazalo da istorijska nauka, ako nije samostalna i prepuštena samo svojoj metodologiji, lako postaje objekat političkih manipulacija.

Od druge polovine 1943. godine može se pratiti koordiniranje akcija između Savezničke komande na Sredozemlju (general Vilson) i Vrhovnog štaba NOVJ (J. Broz) u cilju pojačanog dejstva savezničke avijacije i vazdušne vojne i materijalne podrške partizanskim snagama. Od tada je Broz, prihvaćen kao »veliki saveznik«, direktno tražio odgovarajuća dejstva zapadne avijacije, precizno navodeći ciljeve za bombardovanje u Jugoslaviji, kako to pokazuje istraživanje M. Pavlovića.

Od marta 1944, bombarderske akcije nad Srbijom vršili su avioni 15. vazduhoplovne armije strategijskih snaga SAD. Prvi je na udaru bio Beograd — teško je bombardovan na Uskrs 16. i 17. aprila. Efekat razornog dejstva oko 600 bombardera bio je znatno veći od onoga koji su nemački avioni proizveli aprila 1941. Najznačajniji ciljevi bile su komunikacije, ali su najviše pogodeni stambeni delovi grada. Pretpostavlja se da je poginulo oko 200 nemačkih vojnika i 1.160 građana. Američka avijacija je Beograd bombardovala i kasnije

u više navrata — 21. i 24. aprila, 18. maja, 6. juna i 3. septembra. Civilne žrtve redovno su bile veće od vojnih.

Način bombardovanja (nasumice, teplih-bombe, nezavisno od vojnih objekata) izazivao je velike žrtve među civilima i ogromna materijalna razaranja. Pored Beograda, teško je stradala i Podgorica — grad je gotovo uništen maja 1944. Simptomatično je da su bombardovanja vršena na praznike: Uskrs (Beograd), Cveti (Nikšić), rođendan kralja Petra II (Leskovac).

Glavni razlog za bombardovanje Leskovca bio je težak položaj partizanskih jedinica na jugu Srbije, u letu 1944. Prvi zahtev za bombardovanje Leskovca, vezan za napad na grad, postavio je komandant Glavnog štaba Srbije Koča Popović, u dva navrata. Opšti napad na Leskovac izvela je 24. divizija NOVJ, 30. avgusta, ali je on završen neuspešno.

Leskovac je razorno bombardovan 6. septembra, u okviru operacije »Retvik«. Detalji su dogovoreni na sastancima savezničkih komandanata na Sredozemlju i J. Broza, u prvoj polovini avgusta. Partizanski štabovi na terenu bili su dužni da dostave obaveštenja o ciljevima koje treba bombardovati.

Koča Popović je više puta tražio bombardovanje Leskovca i to ne, kako ističe M. Pavlović, određenih ciljeva u gradu, već je jednostavno tražio bombardovanje Leskovca, zbog teškog položaja svojih jedinica. Bilo kako bilo, grad je morao biti napadnut iz vazduha između 1. i 7. septembra 1944. Teško je utvrđiti da li je 6. september izabran zbog rođendana kralja Petra II. Takođe, indikativno je i to da tog dana u gradu nije bilo bugarskih trupa, a broj nemačkih vojnika (u široj okolini grada) nije prelazio 5.000, dok su partizanski informatori govorili i o 20.000.

Prema preciznim podacima do kojih su došli Pavlović i Trajković, na grad je izbačeno 69 tona bombi, sa visine od oko 7.000 metara. Samo dve bombe su pogodile označeni cilj! Bombe su padale uzastopno — nišanio je samo prvi avion! Broj poginulih kretao se između 1.000 i 2.000, a autori studije popisali su 819 imena. Osim toga, porušeno je mnogo privatnih kuća, uže gradsko jzgro i leskovačka čaršija.

Politička pozadina bombardovanja Leskovca, kao i drugih srpskih gradova, nesumnjiva je. Jedan od glavnih razloga bio je u demonstriranju podrške zapadnih saveznika partizanskom pokretu. Nesklad između iskazane moći i ostvarenih vojnih rezultata, uz velike

civilne žrtve, upućuje na takav zaključak. O tome, između ostalog, govor i podatak da K. Popović, koji je više puta tražio bombardovanje Leskovca, u svojim »Beleškama uz ratovanje« o tome nije ostavio ni slova.

Studija M. Pavlovića i V. Trajkovića značajan je doprinos rasvetljavanju mnogih nepoznаница из наше bliske prošlosti, koje su pet decenija bile obavijene ideološkom maglom. Posebno je značajan dokumentacioni deo u kome je objavljena dosad nepoznata građa iz zapadnih arhiva, koja na bitno drugačiji način govorи о završnoј fazi rata u Srbiji. Nadamo se da će to bitи подstrek i za druge istraživače i da više neće biti zapretenih tema i nedodirljivih ličnosti.

Kosta Nikolić

Dr Momčilo Mitrović, »SARAJEVSKA RASKRŠĆA. DNEVNIK I KAZIVANJA IZBEGLICA«, NIU »Vojaska«, Beograd 1995, str. 314

Poslenici muze Klio, koji se bave savremenom istorijom, svesni su činjenice da se »jučerašnja stvarnost« ne predaje lako istoričaru. Sadašnjost i prošlost prepliću se i prožimaju, istoričar se suočava sa događajima koji nisu izgubili svoju dnevnapoličku aktuelnost, političnost i društvena uslovljenost procesa koje istoričar istražuje egzistencijalno i mentalno opterećuje. Predmet istraživanja teško je saglediv u svojoj celovitosti, o istorijskom događaju se govori bez jasnog uvida u tragedije koje je on ostavio i posledice koje se mogu pojaviti mnogo kasnije, na kruni je istoričareva kritičnost. Sve navedeno otvara večnu dilemu poziva istoričara — da li čekati da se steknu »idealni uslovi«, da događaji izgube političku aktuelnost, da brojni istorijski izvori različite provijentencije postanu dostupni, da istorijski procesi budu završeni, da postanu vidljivi uzroci i posledice događaja, ili se upustiti u »avanturu« istraživanja tek minule stvarnosti svesni da na naše viđenje »istorije« svoj pečat stavljaju brojna saznaјна ograničenja? Odgovor na ovo nimalo lako pitanje dr Momčilo Mitrović je dao pri-

ređujući knjigu »Muslimanski logor Višoko 1992—1993, Dnevnik i kazivanja logoraša«. Knjiga »Sarajevska raskršća, Dnevnik i kazivanja izbeglica« pokazuje da se njegov napor na prikupljanju iskaza, sećanja, zapisa, dokumenata o stradanjima, izbeglištvu, migracijama, uobičjuje kao celoviti i osmišljeni koncept istraživanja genocida u ratu 1991. do 1995.

Knjigu »Sarajevska raskršća« čine dve zasebne tematske i hronološkeeline — dnevnički zapisi Jovana Bileka, omeđeni aprilom i junom 1992, i naknadna sećanja i kazivanja izbeglica iz Sarajeva, hronološki omeđena godinama 1992—1994.

Memoarski iskazi, posebno dnevničkog karaktera, nesumnjivo obogaćuju naša znanja o prošlosti, posebno onaj najčešće slabo vidljiv deo iz sfere ličnog, proživljenog, intimnog u ponašanju ljudi. To je slučaj i sa dnevničkim zapisima stanovnika Sarajeva, inženjera Jovana Bileka, vođenim u periodu april-jun 1992. godine. Posmatračka pozicija pisca je u mnogo čemu metaforična i gotovo dramatski apsurdna. Sudbinsko na tom sarajevskom »raskršću« iskazano je već u nazivima ulica (Beogradska, Zagrebačka, Ljubljanska) koji asociraju na zajedničku prošlost prepunu simetrija i kompromisa na jednoj strani i na drugoj. Vreme u kome i o kome Bilek piše vreme je velikih podela, sudbinskih i ličnih lomova, ljudskih drama i patnji. Iz svoga stana, sa šestog sprata solitera, opet metaforično, Bilek »bolje vidi« od onih »pod brdom«. Činjenica da je intelektualac (inženjer) ali da i cela porodica živi sviknuta sa knjigom (supruga je bila bibliotekar u Akademiji nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine) čini ga svedokom koji »više vidi«, »dalje vidi«, »bolje razume«. Autocenzura i opterećenje egzistencijalnim strahovima presudno utiču da on ostaje, ipak, samo škrni hroničar događaja.

Izvori informisanja pisca dnevnika su krajnje oskudni. Nekada su to oficijalne agencijske, radio i televizijske vesti — SRNA, RTV Sarajevo, TV Beograd, potkad glasine, najčešće ono što sam vidi ili čuje. »Osluškivanje« zvukova rata (detonacije, puščana paljba, šumovi motornih vozila) omogućava nepogrešivu orientaciju. Svakodnevno viđeno i proživljeno često je u oštrot koliziji sa propagandnim informacijama medija. Vred spomenuti da analiza iskaza pisca dnevnika uvek muslimanske vojne formacije označava za začetnike oružanih sukoba htio je u suprotnosti sa planetar-

no uspostavljenim stereotipom o Srbima kao napadačima.

Dnevnik donosi pregršt podataka iz svakodnevice, registruje odlaske komisija i prijatelja, beleži postupke i razmišljanja autora i njegovih bližnjih, slika dramu malog čoveka, nudi lično viđenje uzroka rata. Život u soliteru opustelom od ljudi, izloženom čestim artiljerijskim pogocima, osionim posetama i pretresima raznih vojnih formacija, u kome nema vode i struje, gde opasnost od snajperskih metaka svako približavanje prozoru čini rizikom, u kome se spava obućen i na podu (ponekad i 20 dana bez kreveta), gde se stanovi luftiraju preko stubišta, gde smrad zamrzivača prepunih pokvarenih namirnica postaje nesnosan, više je nego dramatičan. Hrišćanskog morala i vaspitanja pisac teško prezivljava »slabostic strane kojoj pripada. Predano beležeći datume pravoslavnih svetkovina (Duhovi, Vidovdan) Jovan Bilek u ateizmu nalazi odgovore za nemoral i anahiju vojnih formacija. Stvarnost se iskazuje kao stalna zbrka. Događaji se brzo nižu iako, na prvi pogled, sve izgleda statično. Vredno je zapaziti da dani u Sarajevu postaju sumorni (autor stalno primećuje oblake, kišu, hladnoću). U svakom slučaju u pitanju je izvor koji, iako samo jednim isečkom, autentično svedoči o životu stanovnika Sarajeva. Tekst dnevnika liči na teze koje treba da sačuvaju hronologiju događaja od zaborava. Sem hronoloških detalja šira priča najčešće nije ispričana. Ipak, potresna autentičnost teksta na osobeni način omogućava čitaocu da na uzgred spomenutom detalju naslutiti celovitost onoga što se odigravalo.

Dnevnik Jovana Bileka dopunjeno je kazivanjem njegove supruge Mirjane, što celom iskazu ali i drami kroz koju su zajedno prošli daje novu dimenziju. U pitanju su dva različita memoarska izvora.

Kazivanja izbeglica (oko 40 izjava) predstavljaju životne priče koje proširuju iskustvenu osnovu naših racionalnih znanja o bliskoj prošlosti i na osnovu kojih istoričar, već danas, može sa više objektivnosti i pouzdanosti da sudi o prirodi rata i suštini izbeglištva. U njima ima naknadnog iskustva i naknadne pameti, stalna je nedorečenost, uočljivo nastojanje da se sve zaboravi. Pojedini iskazi, dramatično šturi, praćeni su autentičnom prepiskom (5 pisma) onih koji iskaz daju sa svojim bližnjim. U kazivanjima je dominantna tema trenutak napuštanja Sarajeva i dosezanja slobode (od aviona do pro-

vlačenja kroz barikade). Identificuju se putevi izbeglištva. Registruje prihat. Između tih podataka, koje svaki iskaz sadrži, nekad je, tek sa nekoliko reči, ispičana životna priča. U izjavama se susrećemo sa različitim motivima (strah, oskudica, glad i drugo) koji u svakom smutnom vremenu opredeljuju lično viđenje i ponašanje pojedinaca. Iskazi potiču iz pera onih koji su bili posmatrači ali i učesnici u oružanim sukobima (»istureni statisti« u okršajima). Svi su, na ovaj ili onaj način, svedoci rata. Njihova nacionalnost (preovlađuju Srbi, ali ima i Hrvata i muslimana), pol, starnosno doba, socijalna struktura i obrazovni nivo različiti su. Iskazi svedoka predstavljaju istorijski izvor koji budućim istoričarima rata 1991—1995. godine omogućava »čvrsto tlo istorije« neophodno u svakom racionalnom bavljenju prošlošću.

Novinsko-izdavačka ustanova »Vojnska« izdajući ovaj vredan istorijski izvor uporedno na srpskom i engleskom jeziku učinila ga je dostupnim stručnoj i čitalačkoj publici i van srpskog govornog područja.

Ljubodrag Dimić

Slobodanka Kovačević, dr Putnik Dajić, **HRONOLOGIJA JUGOSLOVENSKE KRIZE 1942—1994**, 1—2, Institut za evropske studije, Beograd 1994, 1995. str. 261 + 274.

Saradnici Instituta za evropske studije Slobodanka Kovačević i Putnik Dajić osmeli su se da jugoslovenskoj i svetskoj javnosti ponude hronologiju događaja i procesa koji još traju. Svejni svih zabluda i zamki u koje istraživači procesa u trajanju mogu zapasti, autori su odvažno prikupili i klasifikovali »živu« građu i ponudili je na uvid.

Knjigu su omedili godinom 1942, kada je na I zasedanju AVNOJ-a pokrenuto pitanje stvaranja nove države, koja je 1945. ubaćena. Druga knjiga završava se događajima iz decembra 1994, ali se nadamo da će autori nastaviti rad na projektu.

U poluvekovnom trajanju Jugoslavije brojni problemi su doveli do njenog ra-

spada, ali su autori uočili da je nacionalno pitanje osnovni uzrok jugoslovenske krize. Zbog toga su prilikom određivanja kriterijuma za odabir grade akcenat stavili na međunacionalne odnose, a potom na ratna zbivanja na tlu prethodne Jugoslavije. Kako je SFRJ prolazila kroz brojne krize, dužni smo upoznati buduće čitaoce ove knjige da se pod pojmom krize u prvom redu misli na raspad Jugoslavije, na procese koji su mu prethodili, kao i na one koji su iz log raspada proistekli.

Prvi tom ove, za sada dvotomne, hronologije obuhvata period od 1942. do kraja 1993. Uvodna autorska beleška sadrži najznačajnije podatke o radu na knjizi, istraživanju, sakupljanju i načinu klasifikacije grade. Uvodno poglavlje (1942—1989) rađeno je na osnovu prethodnih hronologija i u funkciji je drugog dela knjige. Precizno su odabrani najvažniji datumi i događaji za nastanak i razvoj Jugoslavije, kao i događaji koji se mogu označiti kriznim tokom trajanja jugoslovenske države. Tako smo po prvi put na jednom mestu dobili izdvojene događaje koji razotkrivaju političke protivrečnosti prethodne Jugoslavije. Imajući to u vidu, kao i ozbiljnost rada na godinama 1990—1994, s pravom možemo ustvrditi da su autori dali sveobuhvatnu hronologiju političke krize na tlu prethodne Jugoslavije.

S obzirom da su autori dosledno ispoštivali dogovorene kriterijume, teško im se može prigovoriti nesrazmeran broj jedinica od godine do godine, ili čak od meseca do meseca. Događaji iz 1990. zabeleženi su na 5 stranica (25—29), a oni iz 1991. na 18 (31—48). Taj nesrazmer jedinica je pokazatelj brzine kojom su se odvijali događaji, kao i dubine jugoslovenske krize tokom tog perioda. Najveći deo knjige posvećen je događajima 1992—1993. god. (49—261), što je i razumljivo s obzirom na izbijanje rata

u Bosni i Hercegovini i priznavanje bivših republika za suverene države. Usložavanje političkih odnosa na tlu Jugoslavije i brojnost događaja nagnali su autore da tokom rada sve više u knjigu unose kumulativne jedinice kako bi zabeležili sve relevantne događaje. Kumulativne jedinice su urađene veoma stručno i, zavisno od značaja događaja, dat im je odgovarajući prostor.

Drugi tom knjige, obima 274 strane, u celosti je posvećen događajima koji su ove prostore potresali tokom 1994. Metodološki pristup kojim su se autori rukovodili prilikom sastavljanja prvog toma dosledno je ispoštovan i u drugom. Brojnost događaja u BiH i Hrvatskoj i na međunarodnom planu, kao i njihov značaj, onemogučili su autore da više prostora posveti unutrašnje-političkim događajima u Srbiji i Crnoj Gori. Zbog toga su, i sami svesni te činjenice, autori i izdavač na početku drugog toma objavili kraću studiju (9—30) Jovana Teokarevića »Kontinuitet uprkos promenama : Politička dinamika u Srbiji i Crnoj Gori u 1994. godini«. Uvršćivanjem ove studije autori su, donekle, izbegli kritike koje su im, možda sa pravom, upućene na prvu knjigu, ne narušivši time metodološku koncepciju knjige.

Obe knjige opremljene su registrima, koji su kombinacija predmetnog, imenskog i geografskog. Registri su urađeni veoma pregledno, što olakšava korišćenje knjige.

Možda je opravdana zamerka autora da je knjiga rađena skoro isključivo na osnovu grade jugoslovenskog porekla, ali uslovi pod kojima je rađena, a ipak je zadovoljila naučne principе, skidaju deo odgovornosti za učljen propust.

Na kraju, vredno je pomena da su obe knjige objavljene i na engleskom jeziku.

Enes Milak

IZ RADA INSTITUTA

RAD INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU U PERIODU OD 1991. DO 1995. GODINE

Projekt Instituta za savremenu istoriju o srednjoročnom istraživanju 1991—1995. godine nastao je još u vreme postojanja Zajednice za nauku Srbije i bio je usklađen sa preporukama Odbora za istorijske nauke te Zajednice. Kontinuitet u metodologiji i vrednovanju rezultata rada održao se i onda kada je nadzor nad realizacijom projekta preuzeo Ministarstvo za nauku i tehnologiju.

Naziv projekta bio je »Istorijski Jugoslavije u 20. veku«. U njemu je težište rada bilo stavljeni na istraživanje istorije srpskog naroda u okviru jugoslovenskog prostora. Po kronološkim i tematskim celinama, projekt se delio na tri potprojekta. Oni obuhvataju: period između dva svetska rata, vreme Drugog svetskog rata i vreme posleratnog razvoja od 1945. godine do najnovijih dana. Osnovni cilj istraživanja bio je da se ostvari dovoljno analitičkih radova na osnovu kojih bi se, kasnije, pristupilo pisanju većih sintetičkih celina istorije srpskog naroda, odnosno Jugoslavije u 20. veku.

Na prvom potprojektu, na kome je bilo angažovano najviše istraživača, obrađeni su politički odnosi međuratne Jugoslavije sa težištem na nastanku i delovanju političkih stranaka: Srpske udružene opozicije, Jugoslovenske radikalne zajednice u Srbiji, zatim na ulozi monarhije. Značajno je ovde spomenuti i radove koji se odnose na deideologizaciju Komunističke partije Jugoslavije, o čemu su napisane dve monografije: jedna o boljevinizaciji KPJ, druga o stavu Kominterne prema jugoslovenskom i srpskom pitanju.

Na drugom potprojektu — Srpski narod i Jugoslavija u Drugom svetskom ratu, najviše prostora zauzimalo je istraživanje o stradanjima srpskog naroda u ratu: ljudske žrtve i materijalni gubici, velika ratna stratišta u Srbiji, ustaški logori u Hrvatskoj; istražene su i teme o jugoslovenskim zarobljenicima u Nemačkoj i Italiji, zatim o ratnim izbeglicama u Srbiji. Spominjemo ovde i monografiju o nemačkoj nacionalnoj manjini, kao i dve monografije: prva o partizanskoj štampi, a druga o četničkoj ravnogorskoj ideji u štampi i propagandi.

Na trećem potprojektu — Srbija i Jugoslavija posle Drugog svetskog rata, objavljeni su radovi o agrarnoj politici i prinudnom otkupu u Srbiji 1945—1952. godine, jugoslovensko-sovjetskim i odnosima sa zapadnim zemljama, ulozi NATO-a na Balkanu i društvenom životu u Beogradu, 1948—1965. godine.

Na projektu je ukupno angažovano 26 naučnih radnika, svi u radnom sastavu Instituta: 20 sa naučnim zvanjem, a najveći broj sa zvanjem naučnog savetnika.

Časopis Instituta »Istorija 20. veka«, pokrenut kao zbornik radova još 1958. godine, ima bogatu tradiciju i ugled u svetu. U ovom petogodišnjem periodu izlazio je redovno, zahvaljujući i finansijskoj potpori Ministarstva za nauku i tehnologiju. U deset objavljenih brojeva časopisa, štampano je 120 naučnih rasprava i članaka. Neki brojevi uredeni su tematski, posvećeni uzrocima krize i raspadu Jugoslavije, unutrašnjim i spoljnim granicama Jugoslavije. U bogatoj izdavačkoj delatnosti Instituta u ovom periodu treba spomenuti i posebna izdanja, kao što su: »Biblioteka stradanja i otpori« i ediciju »Srbija u ratu i revoluciji«, u kojima su spoljni i saradnici Instituta objavili 20 monografija.

Institut je u ovom petogodišnjem razdoblju bio organizator ili su-organizator više međunarodnih skupova o značajnim temama, kao što su: ratni zločini i zločini genocida u poslednjem ratu 1991—1993, pola veka oslobođenja Srbije i pobjede nad fašizmom, Balkan posle Drugog svjetskog rata. Treba spomenuti i dobro posećene naučne tribine i predavanja, na kojima su saradnici Instituta imali izlaganja sa temama: istorijski korenji krize i raspada Jugoslavije 1918—1991; srpska nacionalna integracija, problemi prošlosti i sadašnjosti; boljševici, jugokommunisti i razjedinjenje srpstva; demokratija i parlamentarizam u Srbiji i Jugoslaviji u prošlosti i sadašnjosti.

Prepuštajući naučnoj javnosti da vrednuje i dâ konačni sud o rezultatima na projektu, rukovodilac projekta Branislav Gligorijević uka-zao je na neke značajne činjenice. Na prvom mestu, da je planirano oko 60 tema za obradu, od kojih je najveći broj realizovan u objavljenim monografijama, raspravama i člancima. Saradnici Instituta objavili su 21 monografiju i preko 200 članaka i rasprava u časopisima. Magistarske teze odbranila su 4 saradnika, a dva su odbranila doktorske disertacije. U proseku, svaki saradnik napisao je po jednu knjigu. To je, svakako, više nego zadovoljavajući rezultat. Ti rezultati mogli su biti i veći da nije bilo objektivnih teškoća: zbog sankcija i ekonomske blokade naše zemlje izostala su istraživanja u stranim arhivima, kao i međunarodna razmena stručne literature.

Javna prezentacija rezultata rada Instituta u petogodišnjem periodu održana je 14. septembra 1995. u sali Instituta, uz prisustvo oko 60 naučnih radnika i predstavnika Ministarstva za nauku i tehnologiju Srbije. Prezentacija je započela uvodnim izlaganjem direktora Instituta dr Petra Kačavende, a zatim je rukovodilac projekta dr Branislav Gligorijević podneo Izveštaj o rezultatima petogodišnjeg rada. O pojedinim oblastima delatnosti Instituta govorili su: dr Đuro Kovačević o ediciji »Studije i monografije«; dr Smiljana Đurović o konцепцији časopisa »Istorija 20. veka«, njegovom redovnom izlaženju i radovima koji su objavljeni; dr Nikola Živković o izdanjima u »Biblioteci stradanja i otpori«; dr Slavko Vukčević o izdanjima u ediciji »Srbija u ratu i revoluciji«; dr Miroljub Vasić o naučnim skupovima i naučnim tribinama koje je organizovao Institut. U debati povodom Izveštaja o radu učestvovao je i pomoćnik ministra za nauku dr Ratko Uzunović, koji se afirmativno izrazio o objavljenim monografijama Instituta.

O rezultatima javne prezentacije izvestili su predstavnici štampe i radija: »Tanjug«, »Politika« i Prvi program Radio-Beograda. Institut je objavio i katalog svojih izdanja u ovom petogodišnjem razdoblju kojićemo, ovom prilikom doneti u celini.

IZDANJA INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU 1991—1995.

I. ČASOPIS INSTITUTA

»Istorijski vek«. Izlazi od 1983. U periodu 1991—1995. objavljeno sedam svezaka: tri dvobroja i četiri broja.

II. STUDIJE I MONOGRAFIJE

1. Gligorijević dr Branislav: Kominterna Jugoslovensko i srpsko pitanje.
2. Kačavenda dr Petar: Nemci u Jugoslaviji (1918—1945).
3. Matić dr Milan: Partizanska štampa u Srbiji 1941—1944.
4. Matić dr Milan: Ravnogorska ideja u štampi i propagandi četničkog pokreta u Srbiji 1941—1944.
5. Nikolić mr Kosta: Boljševizacija Komunističke partije Jugoslavije 1919—1929.
6. Ostojić-Fejić dr Ubavka: Sjedinjene Američke Države i Srbija 1914—1918.
7. Radojević mr Mira: Udržena opozicija 1935—1939.
8. Milošević dr Slobodan: Nemačko-italijanski odnosi na teritoriji okupirane Jugoslavije.
9. Živković dr Nikola: Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu.

III. BIBLIOTEKA STRADANJA I OTPORI

1. Koljanin mr Milan: Nemački logor na Beogradskom sajmištu.
2. Milić Miodrag: Jugosloveni u koncentracionom logoru Mauthauzen.
3. Popov Branislav Miša: Nemački zatvori i koncentracioni logori u Banatu 1941—1944.

IV. POSEBNA IZDANJA

1. Branislav Božović, Milorad Vavić: Surova vremena na Kosovu i Metohiji.
2. Gojo Riste Dakina: Genocid nad srpskim narodom u NDH — Budi katolik ili umri.
3. Živković dr Nikola: Novčana privreda kao oblik eksploatacije i pljačka zlata, arhiva i kulturnih dobara Jugoslavije 1941—1945.
4. Višnjić Petar: Beogradski oktobar 1944.
5. Grupa autora: Istorijski Užica 2 (1918—1975).
6. Stojković dr Živan, Stajićić dr Slobodanka, Rakić Hranislav: Istorijski Leskovac.
7. Pavlović Momčilo, Trajković Veroljub: Savezničko bombardovanje Leskovca 6. septembra 1944.

V. EDICIJA SRBIJA U RATU I REVOLUCIJI

1. Živković Aleksandar: Dvadeset sedma srpska NO brigada.
2. Miladinović dr Milan: Trinaesta srpska NOU brigada.
3. Miljković Dušan: Šesnaesta srpska NO brigada.
4. Mitrović Miodrag: Dvadeset šesta srpska brigada.
5. Nikčević Vojislav: Petaesta srpska NO brigada.
6. Rajović Radošin: Prva južnomoravska NO brigada.
7. Timotijević Radovan: Deseta srpska NOU brigada.
8. Čukić Milorad: Šesta srpska NOU brigada.
9. Glišić dr Venceslav, Miljanić dr Gojko: Rukovođenje Narodnooslobodilačkom borbom u Srbiji 1941—1945.
10. Đuković Isidor: Dvadeset prva srpska divizija NOVJ.

VI. IZDANJA SARADNIKA ISI OBJAVLJENA KOD DRUGIH IZDAVAČA

1. Zečević dr Momčilo — Petranović dr Branko: Agonija dve Jugoslavije, »Zaslon«, Šabac 1991.
2. Marković mr Predrag: Beograd i Evropa 1918—1941, Evropski uticaji na modernizaciju Beograda, »Savremena administracija«, Beograd 1992.
3. Popović dr Nikola: Srbija i carska Rusija početkom 20. veka, »Službeni list SRJ«, Beograd 1994.
4. Žutić dr Nikola: Kraljevina Jugoslavija i Vatikan, »Maštels komerce« — Arhiv Jugoslavije, Beograd 1994.
5. Gligorijević dr Branislav: Kralj Aleksandar I Karađorđević, I, Ujedinjenje srpskih zemalja, »BIGZ«, Beograd 1995.
6. Nikolić mr Kosta: Nemački ratni plakat u Srbiji 1941—1944, »Vremelj knjige«, Beograd 1995.

VII. NAUČNI SKUPOVI

Institut za savremenu istoriju u periodu 1991—1995. organizovao je i organizovalo naučne skupove:

1. Međunarodni naučni skup: »Jugoslavija u Drugom svetskom ratu 1941. godine«, 1. i 2. jula 1991. u Beogradu (73 učesnika).
2. Sa Srpskom akademijom nauka i umetnosti organizovao je tri naučna, skupa:
 - a) Genocid nad Srbima u Drugom svetskom ratu, Međunarodni naučni skup, 23—25. oktobra 1991. u Beogradu.
 - b) Ratni zločini i zločini genocida 1991—1992, Naučno savetovanje, 6—8. avgusta 1992. u Beogradu.
 - c) Sistem neistina o zločinima genocida 1991—1993, 22. i 23. aprila 1993. u Beogradu.
3. Sa Institutom za noviju istoriju Srbije i Vojnoistorijskim institutom organizovao je Međunarodni skup »Pola veka oslobođenja Srbije«, 17. i 18. oktobra 1994. u Beogradu (37 učesnika).
4. Međunarodni naučni skup »Balkan posle Drugog svetskog rata«, 11. i 12. maja 1995. u Beogradu (48 učesnika, od kojih 13 iz inostranstva: iz Grčke, Francuske, Nemačke, Španije, Italije, Češke, Bugarske i Rumunije).

5. Sa Savezom udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije organizovao je Međunarodni naučni skup »50 godina od pobede nad fašizmom«, u Beogradu 17—19. maja 1995. (210 učesnika).
6. Sa Narodnim muzejem Valjevo, Institutom za noviju istoriju Srbije i Vojnoistorijskim institutom organizovao je Naučni skup »Doprinos valjevskog kraja u borbi protiv fašizma 1941—1945«, 19. juna 1995. u Valjevu.

VIII. OKRUGLI STOLOVI

Istorijski korenji krize i raspada Jugoslavije 1918—1991.

1. Međunarodni faktori (poredak) i Jugoslavija, 19. februar 1992.
2. Srpsko pitanje u Jugoslaviji, 4. mart 1992.
3. Komunisti i jugoslovensko pitanje, 18. mart 1992.
4. Pitanje ekonomске integracije Jugoslavije, 1. april 1992.
5. Separatizmi i secesija Jugoslavije, 15. april 1992.
6. Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije, 15. april 1993.
7. Srpska nacionalna integracija, problemi u prošlosti i sadašnjosti, 30. april 1993.
8. Boljševici, jugokomunisti i razjedinjavanje srpstva, 20. maj 1993.
9. Demokratija i parlamentarizam u prošlosti i sadašnjosti Srbije, 17. juni 1993.

ISTORIJA 20. VEKA, 1995, 2

Izdavač

Institut za savremenu istoriju, Beograd, Trg Nikole Pašića 11

Za izdavača

Petar Kačavenda, direktor

Tiraž: 500

Prvo izdanje

U troškovima izdavanja ovog časopisa učestvovalo je
Ministarstvo za nauku Srbije

Na osnovu mišljenja Ministarstva za nauku i tehnologiju broj: 451-03-941/94-02 od
30. 06. 1994. godine ne plaća se porez na promet

Štampa: GIP »Kultura«, Beograd, Maršala Birjuzova 28

NAJNOVIJA IZDANJA ISI

Dr Milan B. Matić
PARTIZANSKA ŠTAMPA U SRBIJI
1941–1944.

Dr Milan B. Matić
RAVNOGORSKA IDEJA U ŠTAMPI I PROPAGANDI
ČETNIČKOG POKRETA U SRBIJI 1941–1944.

Dr Ubavka Ostojić-Fejić
SAD I SRBIJA 1881–1918.

Mr Kosta Nikolić
BOLJŠEVIZACIJA KPJ 1919–1929.
Istorische posledice

Mr Mira Radojević
UDRUŽENA OPOZICIJA 1935–1939.

Gojko Riste Dakina
GENOCID NAD SRBIMA U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ
Budi katolik ili umri

Dr Nikola Živković
NOVČANA PRIVREDA KAO OBLIK EKSPLOATACIJE I PLJAČKE
ZLATA, ARHIVA I KULTURNIH DOBARA JUGOSLAVIJE
1941–1945.

Petar Višnjić
BEOGRADSKI OKTOBAR 1944.

KNJIGE INSTITUTA MOGU SE PORUČITI NA ADRESU:
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU,
BEOGRAD, TRG NIKOLE PAŠIĆA 11 ILI TELEFONOM 334-517